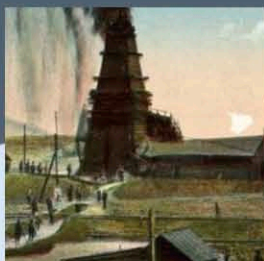
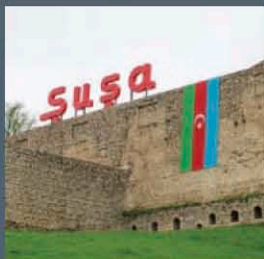

AZƏRBAYCAN TARİXİ

9

DƏRS LİK

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

KƏRİM ŞÜKÜROV, PƏRVİZ AĞALAROV, NİYAMƏDDİN QULİYEV,
HAFİZ CABBAROV, ELNUR HÜSEYNOV,
RAMİL TANRIVERDİ, İLQAR NİFTƏLİYEV

Ümumi təhsil müəssisələrinin **9**-cu sinifləri üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

**Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International (CC BY-NC-SA 4.0)**

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında yerləşdirilmişdir. Bu nəşrdən istifadə edərkən lisenziyanın şərtləri qəbul edilmiş sayılır:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Tөрөmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

Mündəricat

I bölmə. Azərbaycan XIX–XX yüzilliyin əvvəllərində

I fəsil. Azərbaycan XIX yüzillikdə

1. Şimali Azərbaycanda müstəmləkə rejiminin yaradılması və möhkəmləndirilməsi ...	8
2. Burjua islahatları.....	18
3. Dünyanın neft mərkəzi – Bakı	22
4. Sənayenin digər sahələri. Kənd təsərrüfatı.....	26
5. Millətin formalaşması.....	30
6. Xalq hərəkatı.....	34
7. Cənubi Azərbaycan	38
8. Mədəniyyət	42

II fəsil. Azərbaycan XX yüzilliyin əvvəllərində

9. Sənayenin vəziyyəti. Kənd təsərrüfatı.....	50
10. Milli-demokratik hərəkat.....	54
11. Çarizmin milli qırğın siyasəti.....	62
12. Cənubi Azərbaycanda Məşrutə inqilabı.....	66
13. Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində	70
14. Şimali Azərbaycan Fevral inqilabından sonra	74
15. Mədəniyyət.....	78

Dərslikdəki **QR kodlara** müraciət edərək mövzu ilə əlaqədar daha çox maraqlı məlumat əldə edə bilərsiniz.

II bölmə. Azərbaycan 1918–1920-ci illərdə. Birinci respublika

III fəsil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

16. Bakı Sovetinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti	82
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	86
18. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı	104

III bölmə. Azərbaycan 1920–80-ci illərdə. İkinci respublika

IV fəsil. Azərbaycan 1920–40-cı illərdə

19. Azərbaycan SSR-in yaradılması	108
20. "Müstəqil sovet Azərbaycanı" şüarının iflası	112
21. Azərbaycan SSR-də həyata keçirilən iqtisadi, siyasi və mədəni tədbirlər	116
22. Azərbaycan SSR ikinci dünya müharibəsi illərində	122
23. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı	126

V fəsil. Azərbaycan ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə

24. Azərbaycan SSR 1940-cı illərin ortaları – 60-cı illərdə	130
25. Azərbaycan SSR 1970–80-ci illərdə	134
26. Yenidənqurma siyasəti. Qarabağ münaqişəsinin başlanması	138
27. İran İslam inqilabı və Cənubi Azərbaycan	142
28. Mədəniyyət	146

Şerti işarələr

Açar söz

Sual

Tapşırıq

Mənbə

Maraqlıdır

Lüğət

IV bölmə. Azərbaycan müstəqillik dövründə

Üçüncü respublika

VI fəsil. Azərbaycan Respublikası 1990-cı illərdə

29. Dövlət müstəqilliyinin bərpası	150
30. Birinci Qarabağ müharibəsi	154
31. Qurtuluş hərəkatı	160
32. Dövlət quruculuğu tədbirləri. Sosial-iqtisadi islahatlar	164
33. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti	168

VII fəsil. Azərbaycan yeni minillikdə

34. Azərbaycan Respublikası yeni inkişaf yolunda	172
35. Cəbhə xəttində toqquşmalar. Dördgünlük müharibə	176
36. Xarici siyasətdə uğurlar	180
37. Vətən müharibəsi	184
38. Qarabağda quruculuq. Böyük qayıdışın ilk addımları	194
39. Mədəniyyət	198

Əziz məktəblilər!

Ümumi orta təhsilin son pilləsində sizə təqdim olunan Azərbaycan tarixi dərsliyi vətənimizin XIX–XXI yüzilliyinin əvvəlləri tarixindən bəhs edir. Bu dərsləkdə siz ölkəmizin Rusiya və Qacarlar imperiyaları arasında bölüşdürülməsindən sonra Şimali (Qzey) Azərbaycanda çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti, sosial-iqtisadi və mədəni sahədə baş verən dəyişikliklər, əhalinin milli və dini zülmə məruz qalması, işğal rejimi əleyhinə üsyanlar, burjuva islahatlarının həyata keçirilməsi, yeni sosial təbəqələşmənin baş verməsi, milli-demokratik hərəkatın meydana gəlməsi, kəndli hərəkatının və fəhlə tətillərinin genişlənməsi, siyasi təşkilatlanma yolunda mühüm addımların atılması, milli-azadlıq hərəkatının geniş vüsət alması, müstəqil dövlətçiliyin bərpa olunması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana gəlməsi, bolşevik işğalı – Azərbaycan SSR-in qurulması, dövlət müstəqilliyimizin bərpası, Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti, torpaqlarımızın iyirmi faizinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması, soydaşlarımızın öz dədə-baba yurdundan – Qərbi Azərbaycandan və Qarabağ bölgəsindən didərgin düşməsi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurlu diplomatiyası və ordu quruculuğu sahəsindəki tədbirləri nəticəsində ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması, düşmən tapdağından azad edilmiş ərazilərimizdə böyük quruculuq işlərinin aparılması ilə tanış olacaqsınız.

Həmçinin siz Qacarlar dövləti, Pəhləvilər sülaləsi və İran İslam Respublikasının mövcud olduğu dövrlərdə Cənubi (Güney) Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni tədbirlər barədə məlumat əldə edəcəksiniz. Ümidvarıq ki, şanlı tariximizin öyrənilməsi zamanı əldə etdiyiniz bacarıqlar sizin gələcək həyatınızda mayak rolunu oynayacaqdır.

1

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ REJİMİNİN YARADILMASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

komendant, köçürmə siyasəti, müstəmləkə iqtisadiyyatı,
Quba üsyanı, Xəzər vilayəti, kəndli əsasnamələri

İşğal rejimi

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istila edilməsinin gedişində yeni hərbi-inzibati idarə sistemi yaradılmağa başladı. Rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlar hakimiyyətdən məhrum edildi, xanlıqlar və sultanlıqlar başda komendant olmaqla əyalət, dairə və distansiyalara (məntəqələrə) çevrildi. Komendantlar Qafqazın Baş hakimi tərəfindən rus zabitlərindən təyin olunurdu.

Əyalətlər mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünürdü. Mahal naibləri və kəndxudalar komendantlar tərəfindən yerli bəy və ağalardan təyin olunurdu. Təsərrüfat sahələri, vergilərin yığılması və məhkəmə işlərinə nəzarət edən komendantlar çox geniş səlahiyyətlərə malik idilər.

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı idarə üsulu hərbi-feodal səciyyəsi daşıyan işğal rejimi idi.

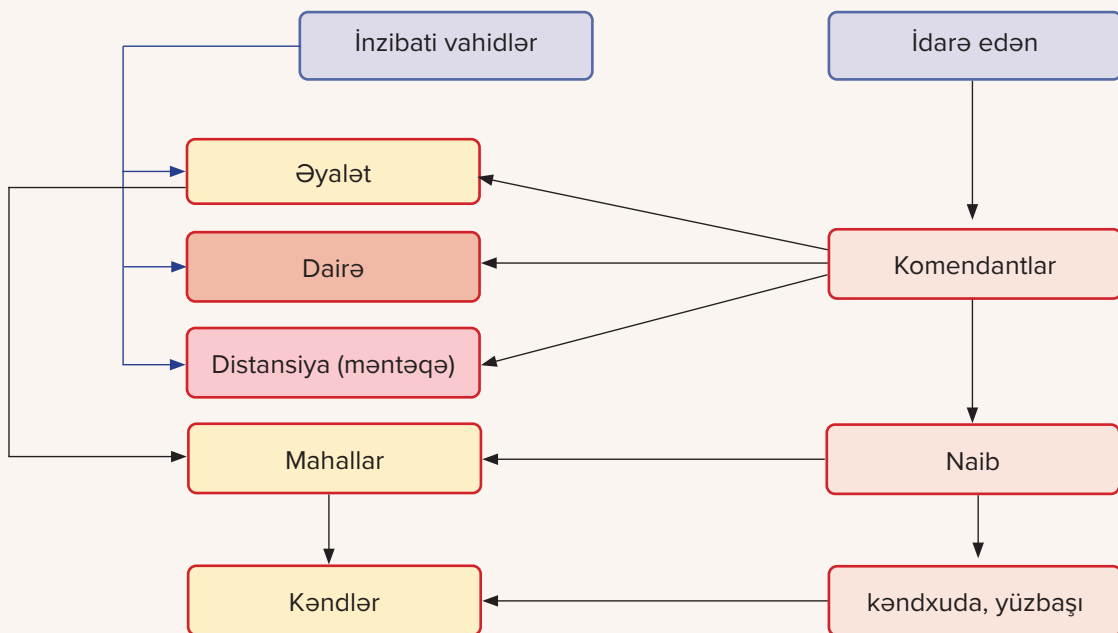

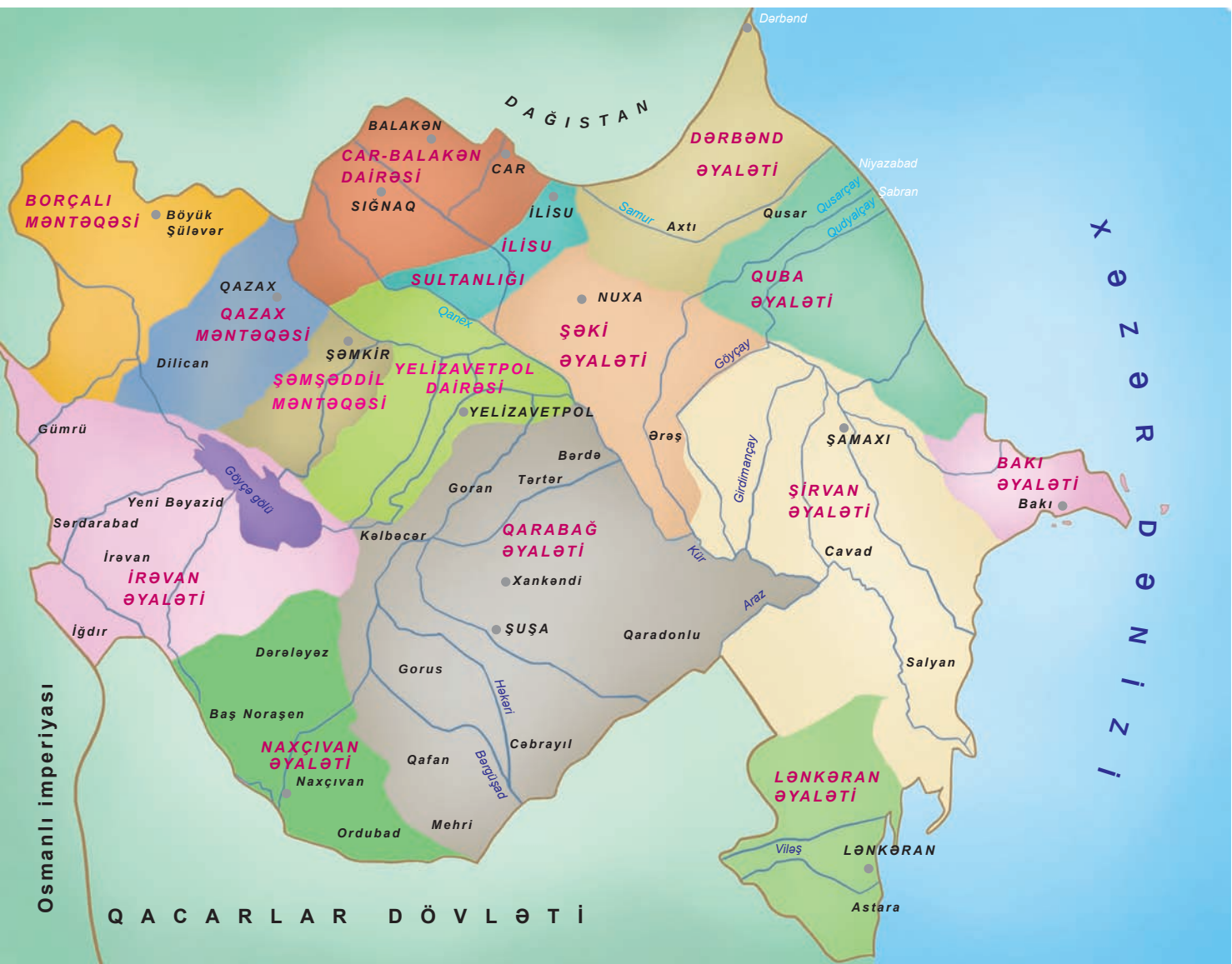
İşğal rejimi nə deməkdir?

Komendantlar özbaşınalıq edir, rüşvət alır, hakim təbəqənin nümayəndələrini sıxışdırır, yerli əhalini milli və dini zülmə məruz qoyurdular. Onların ölüm hökmü vermək səlahiyyətləri olmasa da, insanları öldürməkdən çəkinmirdilər.

Komendantların hansı səlahiyyətləri var idi?

Şimali Azərbaycan XIX yüzilliyin ilk onilliklərində

Komendantların və digər məmurların özbaşınalığı əhalini rus müstəmləkə orqanlarından narazı salmışdı. Çarın Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti öyrənmək üçün göndərdiyi nümayəndələrin apardıqları yoxlamalar nəticəsində xeyli qanunsuzluqlar üzə çıxarılmışdı:

- vergilərin normadan artıq yığılması;
- vergi yığılmasının **iltizama**★ verilməsi;
- kəndlilərin taxılı xəzinəyə dəyərindən xeyli ucuz qiymətə satmağa məcbur edilməsi;
- əhalidən müxtəlif bəhanələrlə yığılan vəsaitlərin mənimsənilməsi və s.

İltizam (burada) müəyyən məbləğdə pul ödənilməsi qarşılığında vergi yığılması üçün qazanılan səlahiyyət deməkdir.

Çar məmurlarının qanunsuz əməlləri yalnız vergi sahəsində deyildi. Bəy, ağa və ruhanilərin imtiyazları əllərindən alınır, torpaqları müsadirə edilirdi. Yalnız rejimə sədaqətlə xidmət edən şəxslər naib və kəndxuda vəzifələrinə təyin olunur, tiyul torpağı ilə mükafatlandırılırdı. Əhalinin bütün təbəqələri komendant idarə üsulundan narazı idi. Narazılıqların artmasının qarşısını almaq üçün yoxlamalar aparan çar məmurları mövcud idarə sisteminin əvəz olunmasını təklif etdilər.

Əhalinin komendant idarə üsulundan narazı qalmasını faktlarla sübut edin.

Xəritə əsasında cədvəli tamamlayın.

Əyalətlər	Dairələr	Distansiyalar

Köçürmə siyasəti

Şimali Azərbaycanın müsəlman əhalisinə etibar etməyən Rusiya imperiyası özünə dayaq yaratmaq məqsədilə bura xristian dininə mənsub xalqları köçürdü. Bu siyasət Şimali Azərbaycanın işğalı prosesində başladı və sonrakı dövrdə də davam etdirildi. Köçürülən xalqlar içərisində **almanlar, ermənilər və ruslar** əsas yer tuturdu. Rusiya hökuməti Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana özge əhalinin köçürülməsinə ruslardan deyil, digər xristian xalqlardan başladı.

XIX yüzilliyin əvvəllərində I Napoleonun Avropada apardığı müharibələrdən əziyyət çəkən Almaniya əhalisinin bir qismi Rusiyada özünə sığınacaq tapmışdı. 1817–1818-ci illərdə Cənubi Qafqaza köçürülən almanların bir hissəsi Yelizavetpol dairəsində məskunlaşdırıldı. Burada **Yelenendorf (indiki Göygöl)** və **Annenfeld (Şəmkir ərazisi)** adlı iki alman koloniyası (məskəni) salındı.

Alman koloniyalarının salınmasında məqsəd bölgədə Avropa əkinçilik mədəniyyətinin yayılmasına nail olmaq idi. Yerli əhali almanlardan altında zirzəmi olan, üstü kirəmitlə örtülmüş çardaqlı evlər tikməyi, təsərrüfatda furqon tipli dördtəkərli arabalardan istifadə etməyi öyrəndi.

T

Alman koloniyalarının yaradılmasının mənfi və müsbət cəhətlərini izah edin.

Üzümçülüklə məşğul olan alman kolonistləri

S

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi siyasətinin əsasını kim qoymuşdur?

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Rəssam V. Maşkov

1830-cu ildə çar fərmanı ilə Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından bədətçi (*dinə və adət-ənənəyə zidd olan şəxs*) təriqətlərə mənsub bir qrup rus ailəsi Azərbaycanın **Qarabağ, Lənkəran və Şirvan** bölgələrində yerləşdirildi. Köçkün ruslar yerli əhalinin hesabına ərzaqla təmin olunur, onlara ən məhsuldar torpaqlardan pay ayrılırdı. Çar hökumətinin mövcudluğu dövründə rus əhalinin Azərbaycana köçürülməsi prosesi sonra da davam etdiriləcəkdi.

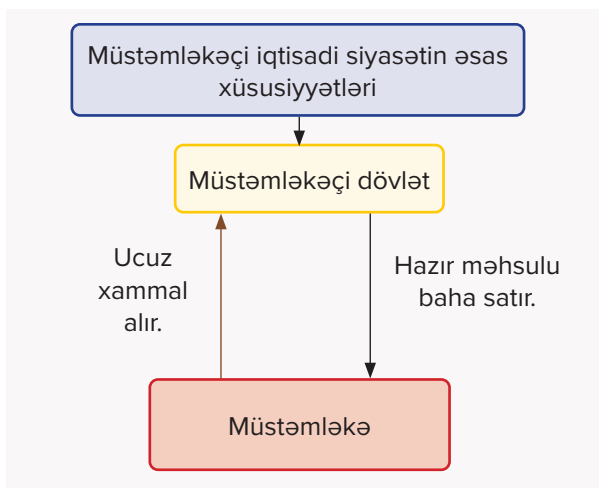

Rusların köçürülməsində əsas məqsəd nə idi?

İqtisadi siyasət

Şimali Azərbaycanın işğalı başa çatandan sonra Rusiya hakim dairələri bölgənin iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinə çalışırdı. Cənubi Qafqaz ölkələri Rusiya sənayesi və ticarəti üçün faydalı bir müstəmləkə idi. Çar hökuməti bu bölgəni rus fabrikləri üçün xammal bazasına və rus sənaye mallarının satış bazarına çevirmək istəyirdi.

Beləliklə, Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı iqtisadi siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələri müəyyən edildi. Bu siyasətdə Azərbaycanda yalnız xammal istehsalına və mədən sənayesinin inkişafına diqqət yetirilirdi. “Ucuz alıb, baha satmaq” siyasəti dövlətə və rus sahibkarlarına böyük qazanc gətirirdi.

Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı iqtisadi siyasətinin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

Kənd həyatı

Müharibədən sonra qaçqın düşmüş əhalinin geri qayıtməsi, çarizm tərəfindən aparılan köçürmə siyasəti və təbii artım hesabına Şimali Azərbaycanda əhalinin sayı ildən-ilə artırdı. XIX yüzilliyin ortalarında əhalinin sayı bir milyon nəfərə çatmışdı. Əhalinin çox hissəsi kəndlərdə yaşadığı üçün ölkə iqtisadiyyatının əsas sahəsi kənd təsərrüfatı olaraq qalırdı.

Kəndlilər iki hissəyə bölünürdü: **dövlət** və **sahibkar** kəndliləri. Dövlət torpaqlarında yaşayan kəndlilər xəzinəyə, sahibkar torpaqlarında yaşayanlar isə həm xəzinəyə, həm də torpaq sahibinə vergi ödəyirdilər. Kənd əhalisinin əsas məşğuliyyətləri əkinçilik və maldarlıq idi. Əhali torpağı köhnə qaydalarla, kotan və xışdan istifadə etməklə əkib-becərir, məhsulun çox hissəsini vergi verirdi. Yerli əhalidən əkinəyararlı torpaqların alınıb gəlmə xristianlara verilməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Əkinçilik təsərrüfatı Azərbaycanın bütün əyalətlərində yayılmışdı. Qarabağ və Şirvan buğda və arpa, Lənkəran isə çəltik (düyü) istehsalına görə öndə idi. Lakin müharibələr zamanı ənənəvi suvarma sistemlərinin dağılması əhalini böyük çətinliklərlə qarşı-qarşıya qoymuşdu.

Əkinçilikdə hələ də köhnə üsullardan istifadə edilməsinin səbəblərini müəyyən edin.

Quba qəzasının kəndliləri

Köçürmə siyasəti nəticəsində yaylaqların çox hissəsi gəlmələrin əlinə keçdiyi üçün yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan kəndlilər ciddi çətinliklərlə üz-üzə qalmışdılar. Mal-qaranın vaxtında yaylağa və qışlağa aparılmaması heyvanların bir hissəsinin tələf olmasına səbəb olurdu. Yaşayış yerlərindən məhrum olan əhali müflisləşirdi.

Yarımköçəri həyat tərzini sürən əhalini çarizm “mədəniyyətdən uzaq” hesab edirdi. Rusiya onların zorla oturaq həyata keçməsinə çalışırdı. Bu işə həmin əhali üçün ağır nəticələrə gətirib çıxardı.

Yer şumlayan kəndlilər

Çar hökuməti kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalının artmasını nəzərə alaraq natural vergini pul vergisi ilə əvəz etdi.

Məmur özbaşınalığı, ağır vergi siyasəti əhalinin bütün təbəqələrini müflis edərək sosial-iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdırırdı.

Rusiya imperiyasının yarımköçəri əhaliyə qarşı apardığı ayrı-seçkilik siyasətinin məhiyyətini izah edin.

Rus sənayesinin xam ipəyə olan tələbatı daim artırırdı. Ucuz xammal əldə etmək istəyən hökumət və ticarət-sənaye dairələri ipəkçiliyin inkişafına çalışırdı. Nuxada (Şəki) **Xanabad manufakturasının** açılması Rusiyanın toxuculuq sənayesinin xam ipəyə olan tələbatını ödəmək məqsədi daşıyırdı. 1836-cı ildə təsis olunmuş **“Cənubi Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət”** Nuxanı öz fəaliyyətinin mərkəzi seçdi. Tezliklə bu cəmiyyət muzzdlu əməkdən istifadə edən iri ipəkçilik təsərrüfatına çevrildi.

Şimali Azərbaycan XIX yüzilliyin ortalarında Rusiya ipək fabriklərinin baramaya olan tələbatının çox hissəsini ödəyirdi.

Şimali Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi nə ilə əlaqədardır?

Şəhər həyatı

Şimali Azərbaycanda yerləşən Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Şəki, Şuşa, İrəvan, Naxçıvan və Gəncə şəhərləri inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Şəhərlərin bir çoxunda əhalinin sayı on mindən çox idi. Şəhər əhalisi içərisində sənətkar və tacirlər xüsusilə seçilirdi. Azərbaycanın bütün bölgələrində ənənəvi sənətkarlıq sahələri öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdı. Emalatxanalarda çalışan sənətkarlar, əsasən, sifariş yerinə yetirirdilər. Ağır vergilərin qoyulması onların həyatını ağırlaşdırırdı. Şəhərlərin mərkəzində tacir dükənləri yerləşirdi. Bazarlarda satmaq üçün kəndlilər də şəhərlərə məhsul gətirirdilər.

1821-ci ildə Rusiyanın tətbiq etdiyi **güzəştli ticarət tarifi** (qaydaları) ticarəti inkişaf etdirmək məqsədi güdürdü. Bu qaydalara əsasən Cənubi Qafqaza gətirilən əcnəbi malların yalnız 50%-dən gömrük haqqı alınır. Nəticədə Şimali Azərbaycanda ticarət müəyyən dərəcədə canlandı. Qərbi Avropanın keyfiyyətli toxuculuq məhsulları Cənubi Qafqaz bazarlarında Rusiyada istehsal olunan mallardan daha çox satılırdı. Buna görə də çar hökuməti güzəştli ticarət tarifini ləğv etdi.

1831-ci ildə müəyyən edilmiş yeni ticarət tarifi (“yasaqlı tarif”) Avropa mallarının Cənubi Qafqaza axınına yüksək gömrük haqqı vasitəsilə kəsmiş oldu. Mərkəzi Rusiyadan gətirilən pambıq-parça məmulatının miqdarı ilbəil artmağa başladı.

Müqayisə edin.

Ticarət tarifləri		
1821-ci il	1831-ci il	

Azərbaycandan Rusiyaya başlıca olaraq yenə də ipək və ipək məmulatı, təbii qızılboya, çəltik, balıq məhsulları, dəri, yun, ağ neft, zəfəran və s. mallar aparılırdı. Rusiyadan isə Azərbaycana pambıq-parça məmulatı, dəmir və dəmir məmulatı, qab-qacaq, xırdavat malları və s. gətirilirdi. Rusiyanın Qacarlar dövləti ilə ticarət əlaqələrində Azərbaycanın xüsusi çəkisi çox idi.

Neft çıxarılması

1836-cı ildə daxili gömrük rüsumu – **rəhdarın** ləğv edilməsi ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Vahid pul, ölçü və çəki sistemi yaradıldı. Bu tədbirlər Azərbaycanda vahid daxili bazarın formalaşmasına xidmət edirdi.

Rəhdarın ləğv edilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Vətəgə çay, göl və dəniz balıqlarını ovlamaq üçün sahilə yerləşən məntəqə, müəssisədir.

Abşerondakı göllərdən narın duz yığılırdı. Daş duz isə Naxçıvanda dağlıq ərazidən çıxarılırdı. Şimali Azərbaycanın müstəmləkəyə çevrilməsi nəticəsində ölkəmizdə istehsal olunan məhsullar Rusiya sənayesinin xammala olan tələbatının ödənilməsinə yönəlmişdi.

Abşeronda hansı duz göllərini tanıyırsınız?

Neft və digər sahələr

Neft çıxarılması ilə Bakı və Abşeron yarımada-sında məşğul olurdular. Neftçixarma işi əl əmə-yinə əsaslanırdı. Bu sahədə kəndlilərin məcburi əməyindən istifadə olunurdu. Çar Rusiyası neft və bəzi başqa hasilat sahələrini xanlıqlar dövrün-də olduğu kimi iltizama vermişdi. İltizam sistemi-nin tətbiqi amansız istismar hesabına gəlir əldə etməyə şərait yaradır, ölkənin iqtisadi inkişafına maneə törədirdi.

Neft istehsalına mane olan amillər hansı-lar idi?

Şimali Azərbaycanın yeyinti sənayesi sahəsin-də balıqçılıq və duz istehsalı fərqlənirdi. Azərbay-canda balıq və balıqdan hazırlanan məhsullar xü-susi yer tuturdu. Dövlət tərəfindən “**Salyan xəzinə qəyyumluğu**” adlı şirkət yaradıldı. Balıq **vətəgələ-rinin*** əksəriyyəti bu şirkətə verildi. Balıqçılıqda muzdlu əməyin tətbiqi genişlənməkdə idi.

Xalq hərəkəti

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda apardığı müstəmləkəçilik siyasəti XIX yüzilliyin 30-cu illərində çarizmə qarşı üsyanların baş ver-məsi ilə nəticələndi. Üsyanların əsas səbəbləri komendant idarə üsulunun tətbiqi, məmurların özbaşınalığı, vergi və mükəlləfiyyətlərin artırılma-sı, iltizam sisteminin mövcudluğu, hakim təbəqə-nin hüquqlarının məhdudlaşdırılması, köçürmə siyasəti, milli və dini zülm idi.

Üsyanların səbəbləri ilə bağlı cədvəli dol-durun.

Siyasi	
İqtisadi	
Sosial	

Car-Balakən üsyanının iştirakçıları

Car-Balakən camaatlığı uzun müddət idi ki, çar xəzinəsinə vergi ödəmirdi. 1830-cu ildə Qafqazın Baş hakimi bütün borcların verilməsini tələb etdi və camaatlığın daxili müstəqilliyini ləğv etmək məqsədilə Cara qoşun yeritdi. Çar hökuməti dağlılar hərəkatının təsiri altında olan bu bölgədən narazı idi. Car-Balakən camaatlığının daxili müstəqilliyi ləğv olundu. Onların idarə olunması üçün “Müvəqqəti idarə” təşkil edildi. Bununla da bölgədə rus idarəçiliyi bərqərar oldu. Bütün bunlar Car-Balakəndə Rusiya əleyhinə üsyanın başlamasına səbəb oldu. Camaatlığın əhalisi arasında **müridizm*** təbliğati geniş yayılmışdı. Ona görə də **Şeyx Şabanın** və **Həmzət bəyin** başçılığı altında dağlı dəstələri üsyançılara köməyə gəldilər. Qəhrəmancasına mübarizə aparmalarına baxmayaraq, üsyançılar məğlub oldular. Üsyanda iştirak edənlərə divan tutuldu.

Müridizm Qafqazda Rusiya müstəmləkəçiliyi əleyhinə baş vermiş dini-siyasi hərəkatdır.

Car-Balakənin coğrafi mövqeyinin Rusiya üçün əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

Lənkəran xanlığı ləğv edildikdən sonra **Mirhəsən xan** Qacarlar dövlətinə sığınmışdı. Rusiyanın yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətindən narazı olan əhali məktubla müraciət edərək Mirhəsən xanı ruslara qarşı hərəkata başçılıq etmək üçün Lənkərana dəvət etdi. 1831-ci ildə Mirhəsən xanın rəhbərliyi ilə **Lənkəran üsyanı** baş verdi. Azərbaycanın digər bölgələrində yerləşən rus qoşunları da üsyançılara qarşı göndərildi. Üsyan amansızlıqla yatırıldı. Təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün bir qrup üsyançı Mirhəsən xanla birlikdə Cənubi Azərbaycana keçdi.

Sizcə, nə üçün lənkəranlılar üsyana rəhbərlik etmək üçün Mirhəsən xanı dəvət etmişdilər?

Komendant idarə üsulu ən ağır formada Quba əyalətində təzahür edirdi. Rusiyanın bölgədəki müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsində bəzi yerli məmurlar da canfəşanlıq göstərirdilər. Varşavadakı müsəlman alayına atlıların toplanması xəbəri əhalinin səbir kasasını daşırdı. Çünki bu atlılar yerli əhalinin hesabına yığılır və baha başa gəlirdi. Əhali bu işin dayandırılmasını, komendant və onun əlaltılarının vəzifədən çıxarılmasını tələb etdi.

Quba əyaləti Şəspər mahalı kəndlilərinin komendant Gimbutdan Tiflisə Baş Hakimliyə göndərdiyi şikayət məktubundan:
...Kasıblara paylamaq üçün bizdən pul yığıb özünə götürdü, amma bizim müsəlman qanunumuz üzrə bu yığımı həmin zümrəyə öz əlimizlə biz özümüz paylamalıyıq.
...Neçə ildir, bizdən zəkat yığır, buna görə də bizim bütün müsəlman məscid və mədrəsələrimiz zəruri xərcləri ödəmək üçün sıxıntı keçirir. Həmişə zəkat hesabına dolanan kasıblarımız isə indi aclıq çəkirlər.

“Azərbaycan tarixi” kitabından
 Bakı. 2009-cu il

Mənbə əsasında əhalinin dini zülmə məruz qaldığını əsaslandırın.

Rus hakim dairələri bu tələbləri qəbul etsələr də, yerinə yetirməyə tələsmədilər. Nəticədə 1837-ci ildə Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə **Quba üsyanı** baş verdi. Dağlı hərəkatının rəhbəri Şeyx Şamil Quba üsyanına diqqət göstərirdi. Onun üsyançılara yazdığı məktubunda deyilirdi: “..bizim etiqad və adətlərimizin düşmənlərinə qarşı üsyan edin!.. boş vədlər və kağızlara inanmayın, susmaq sizin üçün ölüm deməkdir”.

Üsyana **Hacı Məhəmməd** başçılıq edirdi. Üsyanın gedişində Hərbi Şura yaradılmışdı. Üsyançılar Quba şəhərini mühasirəyə aldılar. Lakin ləngimə nəticəsində şəhəri tutmaq mümkün olmadı. Qafqazın Baş hakiminin göndərdiyi əlavə qüvvələr çətinliklə olsa da, üsyanı yatırdılar. Üsyanda fəallıq göstərənlər Sibirə sürgün edildi, Hacı Məhəmməd isə dar ağacından asıldı.

Üsyançılar

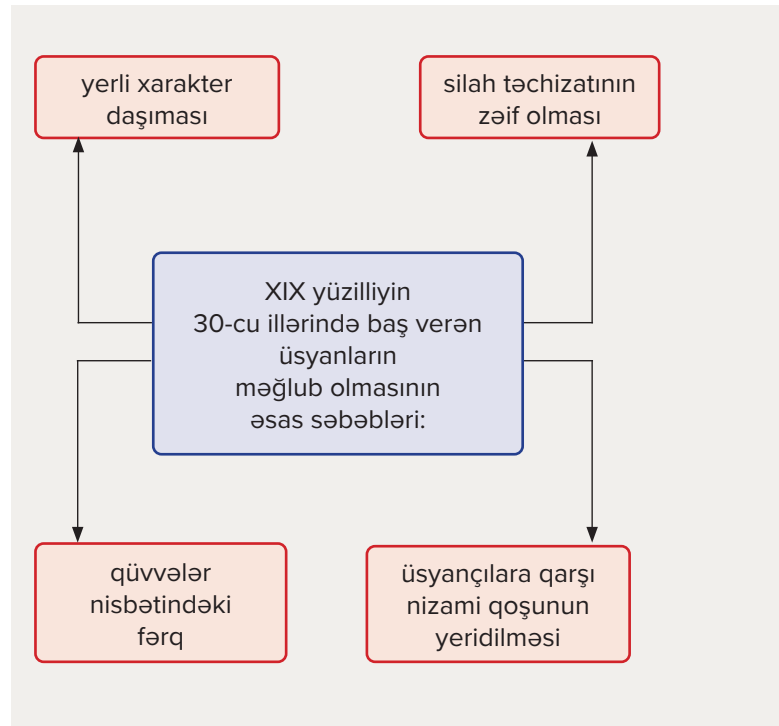
Quba üsyanını digər üsyanlardan fərqləndirən cəhətləri müəyyən edin.

Digər əyalətlərdə olduğu kimi, Şəkidə də vergilərin ağırlığı, məmurların özbaşınalığı baş alıb gedirdi. 1838-ci ildə **Məşədi Məhəmmədin** başçılığı ilə **Şəkidə üsyan** baş verdi. Qüvvələrin qeyri-bərabər olması üsyanın məğlub olmasına səbəb oldu.

Üsyanlar yatırılsa da, tarixi əhəmiyyətləri böyük idi. Xalqın azadlıq mübarizəsinə qalxması müstəmləkəçilərə xəbərdarlıq oldu. Onlar başa düşdülər ki, komendant idarə üsulunun saxlanılması Rusiya imperiyasının da buradakı maraqlarına cavab vermir.

XIX yüzilliyin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlarla bağlı cədvəli doldurun.

Baş verdiyi yer	Baş verdiyi il	Rəhbəri	Başvermə səbəbləri	Məğlubolma səbəbləri

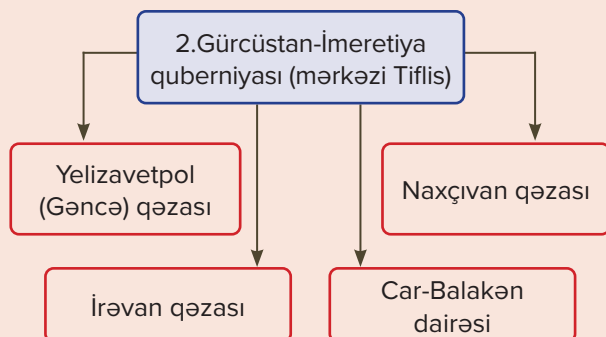
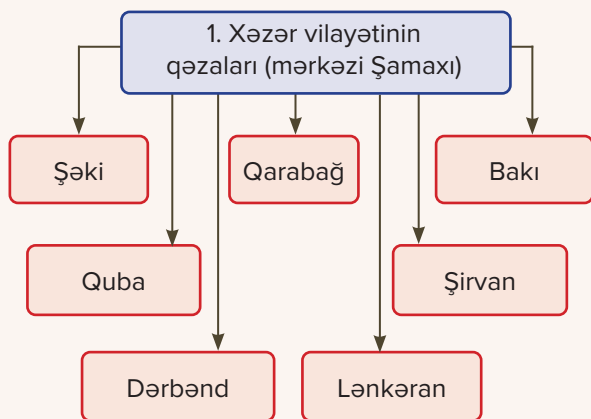
Müstəmləkə rejiminin möhkəmləndirilməsi

Üsyanlardan sonra Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda islahatlar keçirməyə məcbur oldu. Bu islahatlar müstəmləkə rejiminin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi.

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazdakı idarəetmə sistemini ümumimperiya inzibati sisteminə uyğunlaşdırmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə Çar I Nikolay 1840-cı ildə **İnzibati-məhkəmə islahatı** haqqında qanun verdi. Qanuna görə komendant idarə üsulu ləğv olundu. Rusiyada olduğu kimi, Cənubi Qafqazda **quberniya-qəza-sahə (nahiyə)** inzibati bölgüsü və məhkəmə sistemi təbiiq edildi.

Cənubi Qafqaz inzibati cəhətdən iki yerə: mərkəzi Şamaxı olan **Xəzər vilayətinə** və mərkəzi Tiflis olan **Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına** bölündü. Naxçıvan və İrəvan qəzalarının təşkil edilməsi ilə "erməni vilayəti" ləğv olundu.

Əhalisi, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət olan qəzalar iki inzibati bölgədə belə paylandı:

Sizcə, bu inzibati bölgü gələcəkdə hansı problemlərə yol açə bilərdi?

Bəy və ağalar idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı. Bütün idarəetmə orqanlarına xristian məmurlar təyin olundu.

Şimali Azərbaycanda ümumimperiya qanunları əsasında fəaliyyət göstərən və iclasları rus dilində aparılan **məhkəmələr** yaradıldı. Yerli adət-ənənələri bilməyən, dilimizi başa düşməyən rus hakimlərin məhkəmə işlərini aparması əhəlinin narazılığına səbəb olur və məhkəmə sistemə inamsızlıq yaradırdı. Şəriət məhkəmələri isə yalnız kəbin-talaq və vərəsəlik məsələlərinə baxırdı.

Sizcə, azərbaycanlıların məhkəmə sisteminə olan inamsızlığı nəyə səbəb ola bilərdi?

1844-cü ildə **Qafqaz canişinliyi** yaradıldı. Canişinə geniş hərbi və mülki səlahiyyətlər verildi. 1846-cı ildə yeni inzibati bölgü barədə fərman elan olundu. Xəzər vilayəti və Gürcüstan-İmeretiya quberniyası ləğv edildi. Yerində **Tiflis, Kutais, Şamaxı** və **Dərbənd** quberniyaları yaradıldı.

1849-cu ildə **İrəvan** quberniyası təşkil olundu. 1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra Şamaxı quberniyasının mərkəzi **Bakıya** köçürüldü. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu. 1868-ci ildə **Yelizavetpol (Gəncə)** quberniyası yaradıldı.

Şimali Azərbaycanda hakim zümrənin nümayəndələrinin idarəçilik işlərindən kənarlaşdırılmasının ardınca çar hökuməti 1841-ci ildə **Qazax, Şəmsəddil, Borçalı ağalarının**, sonra isə **Xəzər vilayəti bəylərinin** torpaqlarını müsadirə etməyə başladı. Bu hadisə kütləvi çıxışların baş verməsi ilə nəticələndi. Səhvə yol verdiyini görən çar hökuməti 1843-cü il fərmanı ilə ali müsəlman təbəqəsinin imtiyazlarını tanıdı. Qafqaz canişini bu təbəqənin mülkiyyət hüquqları ilə bağlı layihəni çara təqdim etdi.

Yeni inzibati bölgü ilə bağlı cədvəl tərtib edin.

Azərbaycan kəndlisi

1846-cı ildə çar həmin layihəni **reskript**★ şəklində imzaladı.

★ *Reskript qanun gücündə olan sənəd, buyruqdur.*

Reskriptə görə bəy və ağaların ixtiyarında olan torpaqlar (mülk, tiyul) üzərində irsi mülkiyyət hüququ təsdiq edildi. Müxtəlif kəndli qrupları vahid adla **mülkədar tabelisi** adlandı. Nəticədə ali müsəlman təbəqəsi yalnız torpaq hüququ baxımından rus zadəganları ilə bərabər hüquq qazandı. Bununla da hökumət ali zümrənin simasında özünə bölgədə sosial dayaq yaratmaq yolunda ciddi addım atdı.

S Sosial dayağın etnik dayaqdan fərqi nədir?

Şimali Azərbaycan 1840–1846-cı illərdə

Şimali Azərbaycanda sahibkar və kəndli münasibətlərinə hüquqi aydınlıq gətirmək məqsədilə 1847-ci ildə **“Kəndli Əsasnamələri”** qəbul edildi. Bu sənədə görə 15 yaşına çatan kişi cinsindən olan kəndlilərə 5 **desyatin**★ pay torpağı ayrılırdı. Əvəzində kəndli taxılın onda birini, digər məhsulların isə üçdə birini **malcəhət** şəklində sahibkara ödəməli idi.

★ *Desyatin sahə ölçü vahidi 1,09 hektara bərabərdir.*

Kəndli torpağı bəyin (ağanın) iş heyvanı, toxum və alətlərindən istifadə edərək becərərdisə, məhsulun beşdə birini vergi verməli idi. Otlaplardan istifadə müqabilində kəndlilər **çöpbaşı** vergisi ödəyirdi. Bəy təsərrüfatında ildə 18 gün müddətində **biyara** çıxmaq üçün hər kəndli ailəsi bir nəfər ayırmalı idi. Bütün kəndlilər ildə 2 gün bəy təsərrüfatında **əvrəz** (iməcilik) işi yerinə yetirməli idi.

Sahibkar kəndlilərinin bir yerdən başqa yerə köçmək hüququ saxlanılırdı. Əsasnamə bəylərə kəndlilər üzərində inzibati, polis və qismən məhkəmə hüququ verirdi. Kəndli əsasnamələri bəy və ağalarla kəndlilər arasında asılılıq münasibətlərini qanuni şəkllə saldı.

T Mətn əsasında xronoloji cədvəl tərtib edin.

T Verilmiş xəritələri müqayisəli şəkildə təhlil edin.

Şimali Azərbaycan 1846–1859-cu illərdə

2

BURJUA İSLAHATLARI

kəndli islahatı, pay torpağı, məhkəmə islahatı, şəhər islahatı, özünüidarə, Bakı Şəhər Duması

Kəndli islahatı

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Rusiyada fabrik-zavod istehsalının inkişafı bütün ölkənin kapitalist inkişaf yoluna keçməsinə, feodal-təhkimçilik sisteminin böhranının güclənməsinə böyük təsir göstərirdi. Bu sistem şəraitində icbari əmək az məhsuldar idi və sərfəli deyildi. O, məhsuldar qüvvələrin gələcək inkişafını ləngidirdi. İnkişaf etməkdə olan sənaye azad işçi qüvvəsinə kəskin ehtiyac hiss edirdi. Kəndlilər təhkimçilik asılılığında olub, feodal-mülkədarların torpaqlarına təhkim edilmişdilər.

Artmaqda olan sosial-iqtisadi ziddiyyətlər, həmçinin çarizmin Krım müharibəsindəki məğlubiyyəti “təhkimçilik rejiminin çürüklüyünü” göstərdi, eyni zamanda onun ləğv edilməsinin zəruriliyini nümayiş etdirdi. 1861-ci ildə Çar II Aleksandrın fərmanı ilə Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində təhkimçilik ləğv edildi.

Mərkəzi Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvi

İslahatları zəruri edən amilləri müəyyən edin.

Rusiyada kəndli islahatından xeyli keçməsinə baxmayaraq, çarizm Cənubi Qafqazda islahat keçirməyə tələsmirdi. Yerli feodallarla sıx ittifaqa girmiş çar hökuməti onları özündən narazı salmaq istəmirdi. Lakin Rusiyada kapitalizmin inkişafı müstəmləkələrdə ciddi dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi.

Rusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında mövcud olan sosial ziddiyyət o qədər də kəskin deyildi. Azərbaycanda sahibkar kəndliləri torpağa və mülkədarlara təhkim olunmamışdı.

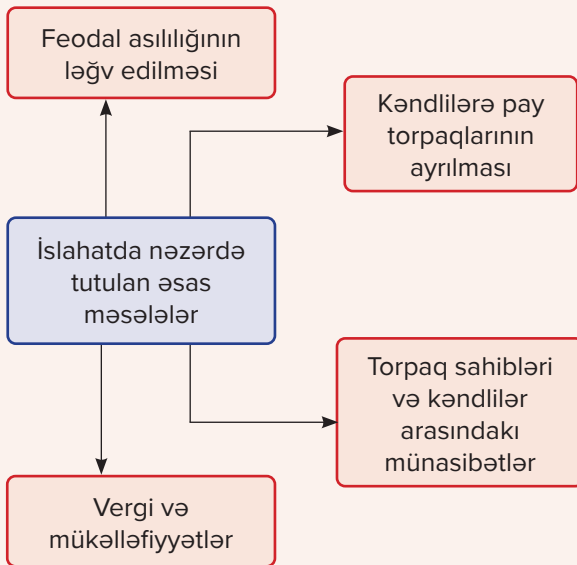
Bundan əlavə, hökumət Azərbaycanda kəndli islahatının həyata keçirilməsi üçün hələ şəraitin olmadığını bəhanə edir və bunun üçün hazırlıq tədbirlərinin görülməsinin vacibliyini göstərirdi. Bütün bunlar hökumətə islahatı təxirə salmağa imkan verirdi. Lakin hökumət, gec də olsa, müstəmləkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda kəndli islahatını keçirməyə məcbur oldu.

Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinin Rusiyanın mülkədar kəndlilərindən fərqli cəhətləri nə idi?

Nəhayət, 1870-ci ildə kəndli islahatı haqqında Əsasnamə qəbul olundu.

“Əsasnamə” Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinə şamil edilirdi. Bu da ümumi kəndli kütləsinin 1/5 hissəsini təşkil edirdi. Ona görə də bu islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində köklü dəyişikliyə səbəb ola bilməzdi.

“Əsasnamə”yə görə:

- kəndlinin istifadəsində olan həyətyanı torpaq sahəsi, meyvə, tut, üzüm bağları, daimi istifadəsində olan əkin sahələri onun pay torpağı hesab edilirdi;
- kəndli pay torpaqlarını hissələr və ya bütöv şəklidə, sahibkarla qarşılıqlı razılıq əsasında satın ala bilərdi;
- kəndli öz pay torpaqlarını satın alarkən dövlət tərəfindən ona heç bir yardım göstərilmirdi;
- sahibkar kəndlilərinə bu vaxta qədər əkib-becərdikləri torpaq sahələrindən daimi istifadə hüququ verilirdi. Bu, torpaqdan istifadədə sabitlik yaradırdı. Belə ki hər bir şəxs istifadə etdiyi torpaq payını nəslinin davamçısına verirdi. Sahibkarın bu torpağı geri almaq hüququ yox idi;
- sahibkar kəndlilərinə öz pay torpaqlarını satın almaq hüququ verilsə də, bu məcburi deyildi.

“Əsasnamə”də satın alınacaq torpağın dəqiq miqdarı göstərilmirdi. Burada qeyd edilirdi ki, 1870-ci il “Əsasnaməsi”nə qədər kəndlinin istifadəsində olan torpaqlar onların daimi istifadəsinə verilir. Hökumət mübahisəli məsələləri həll etmək və sahibkarlara artıq torpaq sahələrini kəsmək hüququ vermək üçün 5 desyatinlik norma müəyyən etmişdi. Belə ki kənd icmasında pay torpağı hər bir kişi üçün normadan çox olardısı və mülkədarlara əkinəyararlı torpaqların 1/3 hissəsindən

az qalardısı, sahibkara əvvəlcədən malik olduğu torpağın artıq hissəsini kəsb götürmək hüququ verilirdi.

1847-ci il Kəndli Əsasnamələri ilə 1870-ci il Kəndli Əsasnaməsini müqayisə edin.

1847-ci il	1870-ci il	
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət

Kəndlilər bazarda

Torpaqların satın alınması üçün onun qiymətinin müəyyənləşdirilməsi vacib idi. Əgər torpaq mülkədar və kəndli arasında razılıq əsasında satın alınsa, qiyməti onlar özləri müəyyən edirdilər.

Əgər kəndli torpağı öz tələbi ilə satın almaq istəyirdisə, onda qiyməti dövlət orqanları müəyyən etməli idi. Keyfiyyətindən asılı olaraq, torpağın qiyməti müxtəlif idi.

Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından fərqli olaraq Naxçıvan qəzasında torpağın qiyməti daha baha müəyyən edilmişdi.

Bundan əlavə, Şimali Azərbaycanda torpaqların satınalma qiyməti Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına nisbətən dəfələrlə yüksək idi. Məsələn, Azərbaycan kəndlilərinin hər desyatin torpağa görə ödədikləri məbləğ Həştərxan quberniyasında kəndlilərin ödədiyi məbləğdən 20 dəfə çox idi.

Sizcə, Şimali Azərbaycanda torpağın qiymətinin belə baha müəyyən edilməsinin səbəbi nə idi?

Çar hökuməti Cənubi Qafqazda islahatın həyata keçirilməsində maraqlı deyildi. O həm qiymətlərin müəyyən edilməsini yubadır, həm də “ödənc” əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün heç bir yardım göstərmirdi. Halbuki Rusiyada torpaqların satın alınmasına borc pul ayrılmışdı və kəndlilər islahatdan sonra öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilə bilirdilər. Bu prosesin ləng getdiyini görən dövlət sahibkarlardan torpağı alıb kəndlilərə payladı. Ona görə də 1881-ci ildə Rusiyada müvəqqəti mükəlləfiyyətliyə son qoyuldu.

1870-ci il kəndli islahatı xırda kəndli torpaq sahibliyini yaratmaq əvəzinə, kəndlilərin torpaqdan istifadəsini qanuniləşdirdi. Azərbaycanın sahibkar kəndində çoxlu miqdarda xırda kəndli torpaq sahibliyinin yaradılması iri torpaq sahiblərinin mənafeyinə zidd idi. Mərkəzi hökumət tərəfindən uzun müddət torpaqların satınalma qiymətlərinin dəqiq müəyyən edilməməsi və bu işə dövlət yardımının göstərilməməsinin səbəbi bununla aydın olur.

Nə üçün çar hökuməti Şimali Azərbaycanda kəndlilərin öz pay torpaqlarını almasına yardım göstərmirdi?

Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinin əksəriyyəti pay torpaqlarını satın alaraq öz mülkiyyətlərinə çevirə bilmədilər. Buna baxmayaraq, mülkədar onları bu torpaqdan çıxara bilməzdi. Buna görə də 1870-ci il islahatı burjua xarakteri daşıyırdı. Kəndlilər artıq hər desyatin torpağa görə natural vergi olan malcəhət və ya müəyyən qədər pul ödəyirdi. Bundan sonra o, pay torpaqlarından götürdüyü məhsulun yerdə qalan hissəsindən azad şəkildə istifadə edə bilərdi.

1870-ci il islahatının tərtibçiləri mülkədarların narazı qalmasını istəmirdilər. İslahat bir tərəfdən sahibkar kəndlilərinə məskun olduqları torpaqlardan daimi istifadə etmək hüququ verirdi. Digər tərəfdən isə sahibkar kəndlilərinin istifadə etdikləri torpaqların torpaq sahibinin ixtiyarında qaldığı qeyd olunurdu. Buna görə də sahibkar kəndlilərinin əksəriyyəti öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisi ola bilmədilər. Onlar uzun müddət “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” kəndli kateqoriyasına daxil edildilər.

Azərbaycan kəndliləri

“Müvəqqəti mükəlləfiyyətli” ifadəsini nə ilə əvəz edərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

Əsasnamədə toxunulan digər mühüm məsələ vergi və mükəlləfiyyətlər idi. İslahata görə biyar hər desyatin pay torpağına görə pulla əvəz edildi. Bu, kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərdi. Bununla belə, məhsulun 1/10-nin bəyə ödənilməsi qaydası saxlanıldı. İslahatda meşələrdən istifadəyə görə də vergi ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

İslahatda geniş yer tutan məsələlərdən biri də feodal asılılığının ləğv edilməsidir. Bu əsasnamə ilə Azərbaycanın sahibkar kəndliləri şəxsən azad elan edildilər. İslahat hakim zümrəyə qeyri-iqtisadi asılılıq imkanı verən qayda və qanunları ləğv etdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bilməyib, mülkədardan iqtisadi cəhətdən asılı qalsalar da, bu, şəxsi asılılıq deyildi. İslahatın bu xüsusiyyətləri sahibkar kəndlilərində feodal-asılı münasibətlərə zərbə vurdu.

Ona görə də 1870-ci il Kəndli Əsasnaməsi kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynadı. Lakin islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində əsaslı dəyişikliklər yarada bilmədi. Çünki sahibkar kəndliləri həmin dövrdə Azərbaycan kəndlilərinin çox az hissəsini təşkil edirdilər.

1870-ci il kəndli islahatının müsbət və mənfi cəhətlərinə aid cədvəl tərtib edin.

Məhkəmə islahatı

Rusiyada həyata keçirilən məhkəmə islahatı Cənubi Qafqazda iki il sonra, 1866-cı ildə tətbiq olundu. İslahatın gətirdiyi dəyişikliklər islahatdan qabaqkı məhkəmə ənənələrindən kəskin surətdə fərqlənirdi.

Yeni məhkəmənin əsas prinsipləri:

- qanun qarşısında bütün təbəqələrin formal bərabərliyi;
- məhkəmənin açıq keçirilməsi;
- hakimlərin müstəqilliyi;
- ittihamçının və müdafiəçinin çəkişməsi.

Məhkəmə nizamnamələri haqqında qanunda məhkəmə hakimiyyəti icra orqanlarından ayrılırdı.

Məhkəmə islahatının hansı müsbət tərəfləri var idi?

Çarizm müstəmləkəçilik xəttinə sadıq qalaraq, Cənubi Qafqazda yerli əhalinin geridə qalmasını bəhanə edərək məhkəmə nizamnamələrinin tətbiqində bir sıra mühüm məhdudiyyətlər nəzərdə tutmuşdu. **Andlılar məhkəməsi**^{*} tətbiq edilmədi, çünki hakim dairələr bu məhkəmənin işlərində yerli əhalinin iştirakı üçün yaratdığı cüzi imkana belə yol vermək istəmirdi. Rusiyada hakimlər seçildiyi halda, Şimali Azərbaycanda onlar canişin tərəfindən təyin edilirdi. Cənubi Qafqazın məhkəmə idarələri üzərində ümumi nəzarəti canişin həyata keçirirdi.

Andlılar məhkəməsi sübutları dinləmək və qərəzsiz hökm çıxarmaq üçün and içmiş şəxslərdən (*münsiflər heyəti*) ibarət məhkəmə orqanıdır.

Məhkəmə icraatında ciddi nöqsanlar var idi:

- hakimlərin tərkibində yerli əhalinin nümayəndələri yox idi;
- məhkəmə əhalinin dili, adət və ənənələrini bilməyən adamlar tərəfindən aparılır, işlərə rus dilində baxılırdı;
- proses iştirakçıları bir-birini başa düşmədiyi üçün tərcüməçi vəsitəsilə danışmağa məcbur olurdu;
- Mülki işlərin həllində yerli adətlər qətiyyən nəzərə alınmır, iddialar üzrə şahid ifadələri bütövlükdə rədd edilir, ancaq yazılı, sənədli sübutlar qəbul olunurdu. Kütləvi savadsızlığın hökm sürdüyü şəraitdə belə sənədlər, adətən, olmurdu.

Lakin çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq, məhkəmə islahatı irəliyə doğru atılmış müntəzəqqi addım idi.

Məhkəmə islahatının məhdud cəhətlərinin nəticəsi nə oldu?

Şəhər islahatı

1870-ci ildə keçirilən şəhər islahatı təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra Rusiyada inkişaf edən kapitalist münasibətlərinə təsirsiz ötüşmədi. Xüsusən də sənaye və ticarət mərkəzi olan şəhərlərdə əhalinin sayı sürətlə artmağa başladı. Şəhər Əsasnaməsi 1878-ci ildə əvvəlcə Bakıda bir qədər sonra isə İrəvanda tətbiq olundu. Şəhər “özünüidarə” orqanları vergi və rüsumları qoymaq, bazarları açmaq, şəhərin sanitariya vəziyyətini təmin etmək, yanğınlarla mübarizə aparmaq və xalq təhsili ilə məşğul olmaq kimi məhdud səlahiyyətlərə malik idi.

Seçki hüququ ancaq müəyyən əmlaka sahib olub, şəhər vergilərini ödəyənlərə verilirdi. Fəhlələr, xırda qulluqçular, sənətkarlar və ziyalıların əksəriyyəti, qadınlar və 25 yaşına çatmamış kişilər seçkilərdən kənarda qaldı. Qeyri-xristianlar **Bakı Şəhər Dumasına** seçilən üzvlərin 50 faizdən çoxunu təşkil etməməli idi.

Şəhər dumasının icraedici orqanı bələdiyyə idarəsi, başçısı qlava adlanırdı. Dumanın tərkibini qubernator təsdiq edirdi. Bütün işlər rus dilində aparılırdı.

XIX yüzilliyin 90-cı illərində Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində – Yelizavetpolda və Şuşada tam hüquqlu şəhər özünüidarəsi tətbiq edildi. Lənkəran, Nuxa, Quba və Şamaxıda məhdud səlahiyyətli şəhər özünüidarəsi yaradıldı. Məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən burjua islahatları kapitalizmin inkişafına təkan verən müntəzəqqi hadisələr idi.

1878-ci ildə Bakıda keçirilən şəhər islahatına aid cədvəli tamamlayın.

Müsbət cəhətləri	Mənfi cəhətləri

3

DÜNYANIN NEFT MƏRKƏZİ – BAKI

iltizam sistemi, buruq üsulu, ağ neft zavodu, muzdlu əmək, milli kapital, “Nobel qardaşları” şirkəti, tanker, neft kəməri

Çarizmin neft siyasəti

Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra digər sahələr kimi neft çıxarılması işi də dövlətin ixtiyarına keçmişdi. Hökumət orqanları neftli torpaqları ayrı-ayrı şəxslərə iltizama verirdi. Bu torpaqlarda kəndlilərin məcburi əməyinin tətbiq olunması neft istehsalında səviyyənin aşağı olmasına təsir göstərirdi. Buna baxmayaraq, dünyada neftin çıxarılması və emalı ilə bağlı olan bir çox yeniliklər məhz Azərbaycanda baş vermişdir. XIX yüzilliyin 40-cı illərində dünyada ilk dəfə olaraq **Bibiheybətdə** buruq üsulu ilə neft quyusu qazıldı.

Dünyada sənaye üsulu ilə qazılmış ilk neft quyusu (bərpa edilib)

Belə bir quyu ABŞ-də 13 il sonra istifadəyə verilmişdi. Bibiheybətdəki quyunun məhsuldarlığı az olduğundan yenidən əvvəlki üsula qayıtdılar. Lakin XIX yüzilliyin 70-ci illərindən etibarən buruq üsulu ilə neft quyularının qazılması işi sürətlənəcəkdi.

Nə üçün neft sənayesində baş verən yeniliklərin çoxu Azərbaycanda bağlıdır?

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Rusiyada kapitalist münasibətləri inkişaf etməkdə idi. Bu öz ifadəsini ölkə miqyasında ictimai əmək bölgüsünün getdikcə daha çox genişlənməsi və dərinləşməsində, ümum-Rusiya kapitalist bazarının yaranmasında tapırdı. Azərbaycan imperiyanın bir hissəsi olduğundan, o da tədricən ümum-Rusiya ictimai əmək bölgüsünə cəlb olunur və ümum-Rusiya bazarına qoşulurdu.

Mərkəzi Rusiya ilə onun müstəmləkələri arasında yaranan iqtisadi birlik ikili xarakter daşıyırdı:

- rus kapitalizmi özünün fabrik istehsalı üçün bazar yaradırdı;
- həmin fabriklərin ölkə xammalına olan ehtiyaclarını ödəmək üçün müstəmləkələrdə ticarət əkinçiliyinin, balıq, dağ-mədən, neft və s. sənaye sahələrinin meydana çıxması və inkişafını hər vasitə ilə stimullaşdırırdı.

Bu da labüd olaraq rus kapitalının fəal iştirakı ilə ölkədə müstəmləkə iqtisadiyyatının, qismən də hasilat və emal sənayesinin, ticarət xarakterli kənd təsərrüfatı sahələrinin əmələ gəlməsi və inkişafına gətirib çıxardı. XIX yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycanda kapitalist istehsal münasibətlərinin meydana çıxması prosesi sürətləndi.

Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafına təsir göstərən amilləri müəyyən edin.

Neft sənayesinin yüksəlişi

Neft hasilatının artımının əsas səbəbi Rusiyanın daxili quberniyalarında ağ neftə tələbatın artması idi. Ağ neftdən artıq tək cə qıraq yanacağı kimi deyil, əsasən, Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün yanacaq kimi istifadə olunurdu. Lakin Rusiyanın daxili quberniyaları ilə geniş nəqliyyat yollarının olmaması Bakıda istehsal olunan neftin hamısını oraya aparmağa və Rusiya sənayesi tələbatının bir hissəsini ödəməyə imkan vermirdi. Ona görə də Rusiya sənayeçiləri özlərinin yanacağı olan ehtiyaclarını, əsasən, Amerikadan gətirilən neftin hesabına ödəməyə məcbur olurdular. Bu vəziyyət neft sənayesinin sürətlə inkişafına mane olurdu. Lakin başlıca səbəb neft sənayesində iltizam sisteminin mövcud olması idi.

XIX yüzilliyin ortalarında neft sənayesinin inkişafına mane olan amillər hansılar idi?

Neft fontanı

Məlum olduğu kimi, çıxarılan neft emal olunmuş halda ixrac olunurdu. Ona görə də neft hasilatının artımı neftayırma sənayesinin meydana çıxmasını şərtləndirirdi. 1859-cu ildə rus kapitalistləri **Suraxanıda neftayırma zavodu** tikdi. Zavod sahibləri yanacaq kimi təbii qazdan istifadə edirdilər. İltizamçı tərəfindən neftə qoyulmuş qiymətin bahalıqı üzündən bağlanmaq həddində olan zavodun fəaliyyəti 1863-cü ildə Bakıya dəvət olunmuş böyük rus alimi D.Mendeleyevin köməyi və bilavasitə iştirakı ilə qaydaya salındı. 1863-cü ildə **Cavad Məlikov** Bakıda ağ neft zavodu tikdirdi. Bu dövrdə neft hasilatı artımının səbəblərindən biri Balaxanı kəndlilərinin məcburi əməyinin 1864-cü ildə ləğv edilməsi idi. Neft mədənlərində muzdlu fəhlələr işləməyə başladı. Bu, neft sənayesinin kapitalistcəsinə yeniləşməsinin daha da dərinləşməsi əlaməti idi.

Neft sənayesində emaledici müəssisələrin yaranması nə ilə bağlı idi?

1872-ci ildə dövlətə məxsus “**neft mənbələrinin hərrac yolu ilə xüsusi şəxslərə verilməsi haqqında**” qaydalar təsdiq olundu. Bu qaydalara görə, xəzinənin iltizamda olan neft mənbələri açıq satış yolu ilə xüsusi şəxslərə verilir. İltizam sisteminin ləğvi bütün neft hasilatında qəti dönüş yaratdı, neft sənayesi kapitalist istehsalı sahəsinə çevrildi. Bakıdakı neft və digər sahələrlə yanaşı, qəzalarda da sənaye inkişaf edirdi. Bakının sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər, bütün Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafına təsir göstərirdi. Neft sənayesinin inkişafında milli kapitalın nümayəndələrinin də özünəməxsus rolu olmuşdur. Bunların içərisində **Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov və Şəmsi Əsədullayevi** göstərmək olar. Lakin neft sənayesinin inkişafında xarici kapitalın rolu daha böyük idi.

Nümunə əsasında cədvəl çəkib onu tamamlayın.

NEFT SƏNAYESİ	
İnkişafa səbəb olan amillər	İnkişafı ləngidən amillər

H.Z.Tağıyev

M.Nağıyev

M.Muxtarov

Neft çıxarılmasının artması xüsusilə qazma işlərinə yeni texnikanın tətbiq edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Quyların, xüsusilə fontanların sayının artması neftin qiymətinin kəskin şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Güclü fontanların meydana gəlməsindən asılı olaraq, vaxtaşırı təkrar olunan belə hallar iri kapitalın xeyrinə olub, xırda sahibkarları var-yoxdan çıxarırdı. Bütövlükdə isə neft sənayesi çilərinin sayı daim artırdı.

1873-cü ildə mədənlərdə ilk dəfə buxar mühərrikləri tətbiq edildi. Buxar maşınlarının tətbiqi qazma işlərində də yayılmağa başladı. İri maşın sənayesinin xarakterik əlamətlərindən biri olan buxar mühərriklərinin tətbiqi neft sənayesinin gələcək

inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu texniki yeniliklər neft sənayesində manufaktura mərhələsinin **fabrik-zavod mərhələsi** ilə əvəz olunması demək idi.

Neft hasilatının çoxalması neft sənayesinin həm də yeni, neft emal edən sahələrinin yaranması və inkişafına təkan vermişdi. Belə ki 1873-cü ildə Bakının sonralar **Qaraşəhər** adlanan rayonunda neftayırma zavodlarının tikintisinə başlanmışdı.

H.Z.Tağıyev barədə araşdırma aparıb təqdimat edin.

Neft yataqları

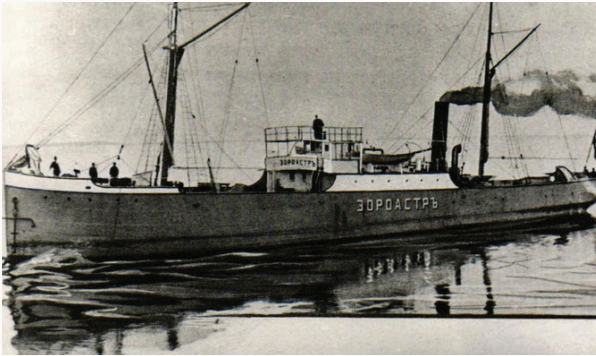

Qaraşəhər zavodlar rayonu

Neft sənayesinə kapital axını

1870-ci illərin ikinci yarısında İsveçdən olan Nobel qardaşları tərəfindən Bakıda neft hasilatı və emalı üzrə neft şirkəti yaradıldı.

O vaxtlar Azərbaycanda bir sıra neft mədənləri, neft emalı zavodları, ilk dəfə Xəzər dənizində quraşdırılmış neftdaşıyan tanker, dəmir yolları, mehmanxanalar və s. Nobel qardaşlarına məxsus idi.

İlk neft tankeri

Kapital axınının artması neft hasilatı, emalı və daşınması texnikasının təkmilləşməsinə təsir göstərdi. 1878-ci ildə neft mədənlərini neftayırma zavodları ilə birləşdirən buxar nasoslu ilk neft kəməri çəkildi. Buna qədər neft zavodlara arabalarda daşınırdı. 1880-ci ildə Nobel qardaşları firması tərəfindən mədənlər arasında neft və sərnişin daşımaq üçün ilk dəmir yolu çəkildi. Bakı nefti və onun məhsulları, əsasən, Rusiyanın daxili quberniyalarına aparılırdı. Bakı–Tiflis dəmir yolunun tikintisinə qədər neftin daşındığı yeganə yol Xəzər dənizi idi. Əvvəllər nefti yelkənli gəmilərə yüklənmiş çəlləklərdə Həştərxana, sonra isə Volqa ilə Şimala aparırdılar. Neftdaşıma işi artdıqca, neftdaşıyan gəmilər meydana gəldi.

Nobel şirkətinə məxsus sənaye müəssisəsi

"Nobel qardaşları" şirkətinin fəaliyyətini qiymətləndirin.

Neft sənayesinin yüksək inkişaf sürəti azad kapitalın çatışmadığı Rusiya bazarının imkanlarını qabaqlayırdı. Texniki inqilabla müşayiət olunan neft təsərrüfatının coşqun inkişafı əsaslı vəsait tələb edirdi. Ancaq uzunmüddətli müvəffəqiyyətə o firmalar ümid bəsləyə bilərdilər ki, onların həm neftli torpaqlara, mədən və zavodlara, həm də xüsusilə neft məhsullarının saxlanılmasına və daşınmasına kapital qoymağa imkanları olsun. Adətən, belə imkanlara ancaq ən böyük neft istehsalçıları malik idilər.

XIX yüzilliyin 80-ci illərində fransız kapitalını təmsil edən Rotşild, 90-cı illərində isə ingilis kapitalının nümayəndələri neft sənayesində müəyyən nüfuz qazanmışdılar. H.Z.Tağıyev öz neft mədənlərini emal müəssisələri ilə birlikdə ingilis kapitalistlərinə satmışdı. Yüzilliyin sonlarında Bakı neft hasilatının həcminə görə ABŞ-ni ötüb keçdi. Bu vaxt dünya üzrə bütün neftin yarısından çoxu, Rusiya neftinin isə 90%-dən çoxu Bakıda çıxarıldı.

Xarici kapitalın neft sənayesinə daxil olmasının hansı müsbət və mənfi cəhətləri vardır?

1893-cü ildə neft sənayeçilərinin Peterburq müşavirəsində hökumətin himayəsi ilə yaradılan "Bakı ağ neft zavod sahibləri ittifaqı" adlı inhisar birliyi 92 iri və xırda şirkəti birləşdirirdi. Bakı ağ neft sahibkarlarının, demək olar ki, 90%-i həmin ittifaqa daxil idi və Bakıda emal edilən neft məhsullarının 97%-i onların zavodlarının payına düşürdü. Həmin inhisar birliyində aparıcı rol oynayan "Nobel qardaşları" şirkəti ABŞ-nin neft maqnatı Rokfellerin "Standart oil" neft şirkəti ilə dünyadakı ağ neft satışı bazarlarının bölüşdürülməsi üzrə saziş bağlamışdı.

Neft sənayesinin inhisarlaşması nə ilə bağlı idi?

4

SƏNAYENİN DİGƏR SAHƏLƏRİ. KƏND TƏSƏRRÜFATI

“Simens qardaşları”, darxətli dəmir yolu, ipək fabrikası, H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabrikası, qolçomaq, hərbi vergi

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Rusiyada kapitalist münasibətlərinin inkişafı xammal və satış bazarlarına tələbatı artırdı. Ona görə də Rusiya Şimali Azərbaycanın iqtisadi işğalını genişləndirdi. Rusiya müstəmləkəsi olduğu üçün Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti imperiyanın yeritdiyi iqtisadi və sosial siyasətdən çox asılı idi.

Şimali Azərbaycanda sənayenin bəzi sahələrində kapitalist münasibətləri neft sənayesindən daha əvvəl yaranmışdı. Xammal ehtiyaclarının artması çar hökumətini ölkəmizdə sənaye sahələri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində addımlar atmağa sövq etdi. İqtisadi sahədə də müstəmləkəçi siyasət yeridən çar hökuməti Şimali Azərbaycana xammal mənbəyi və satış bazarı kimi baxırdı.

İqtisadi sahədə müstəmləkəçi siyasətin mahiyyəti nədir?

Metallurgiya sənayesi

Metallurgiya sahəsində kapitalist münasibətləri neft sənayesindən əvvəl yaranmağa başlamışdı.

XIX yüzilliyin ortalarında Gədəbəydə kiçik misəritmə zavodu var idi. 1865-ci ildə alman kapitalına məxsus “Simens qardaşları” şirkəti bu zavodu almış, qabaqcıl texnologiyalar əsasında onu yeniləmişdilər. Bu, Rusiyanın ən böyük misəritmə zavodu idi. Bir müddət zavodda yanacaq kimi ağac kömüründən istifadə edildi. Bu isə bölgənin meşə ehtiyatının bir hissəsinin məhv edilməsinə səbəb oldu.

Sənaye müəssisələrinin ekoloji baxımdan mənfi cəhətlərini təhlil edin və problemin həlli ilə bağlı mülahizələr irəli sürün.

Gədəbəy misəritmə zavodu

“Simens qardaşları” şirkəti 1883-cü ildə Gədəbəydə Qalakənd zavodunu inşa etdilər. Bu, Rusiyada təmiz mis alan ilk zavod idi. Simens qardaşlarının çəkdiyi **darxətli dəmir yolu** Gədəbəy və Qalakənd zavodları ilə yanaşı, filiz mədənlərini və ağac gətirilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə zavoda aid əsas meşə sahələrini birləşdirirdi.

Əlvan metallurgiya və neft sənayesinin inkişafını müqayisə edin və cədvəli tamamlayın.

Neft sənayesi		Əlvan metallurgiya	
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət	

H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabriki

Yüngül sənaye sahələri

Yüngül sənayenin əsas və ənənəvi sahələrindən biri olan **ipək emalı** sahəsində kapitalist münasibətləri daha erkən inkişafa başlamışdı. Cənubi Qafqazda ipək emalı sənayesinin mərkəzi **Nuxa (Şəki)** olaraq qalırdı. Rusiyanın toxuculuq sənayesinin bu məhsula tələbatının artması ipək emalının daha da inkişafına səbəb olmuşdu. 1861-ci ildə Rusiya sənayeçiləri **Şəkidə** böyük **ipək fabriki** açmışdılar. Buxar mühərrikləri ilə təchiz edilmiş fabrik bu sahədə Avropada ən böyük müəssisə idi.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda ipək emalı sahəsində sənaye çevrilişinin baş verdiyini izah edin.

Rusiyanın mərkəzində toxuculuq sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladıqda pambığa tələbat artdı. ABŞ-də vətəndaş müharibəsi nəticəsində bu ölkədən pambığın ixracı dayandı. Bir qədər sonra Avropada pambıq qıtlığı yarandı və qiymətlər kəskin şəkildə qalxdı. Hadisələrin bu axarı Şimali Azərbaycanda sənaye pambıqçılığının inkişafına təkan verdi.

Bununla yanaşı, xaricdən gətirilən xam pambığa rüsum tətbiq edilməsi pambıqçılığın daha da inkişafına əlverişli şərait yaratdı. XIX yüzilliyin

ikinci yarısında Cənubi Qafqazda əsas pambıqçılıq bölgəsi İrəvan quberniyası idi. Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının, xüsusilə Tiflis–Bakı dəmir yolu xətti üzərində yerləşən qəzalarında da bu sahə inkişaf etməyə başlamışdı.

Dünya tarixində baş verən siyasi-iqtisadi hadisələrin Azərbaycana təsirlərini müasir dövrlə əlaqələndirərək şərh edin.

Sizcə, nə üçün Azərbaycanda hazır məhsul istehsal edən müəssisənin açılmasına imkan verilmirdi?

Milli sahibkar **H.Z.Tağıyev** neft sənayesində əldə etdiyi kapitalın bir hissəsini balıqçılıq, gəmiçilik və toxuculuq sahələrinə yönəltdi. Rusiya hökuməti Azərbaycanda xammalı hazır məhsula çevirən müəssisənin açılmasına imkan vermək istəmədi.

H.Z.Tağıyev **1900-cü ildə Bakıda ilk toxuculuq fabrikinin** açılmasına nail oldu. Bu fabrik Şimali Azərbaycanda **hazır məhsul istehsal edən** ilk müəssisə idi. Nəticədə müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfliyi aradan qaldırmaq yolunda ilk addım atıldı.

1900-cü ildə ilk toxuculuq fabrikinin açılmasının əhəmiyyəti nə oldu?

Nəqliyyat və rabitə

Şimali Azərbaycanda iqtisadiyyatın sürətli inkişafı yeni nəqliyyat vasitələrinin yaradılmasını zəruri edirdi. 1883-cü ildə **Bakı–Tiflis dəmir yolu** xətti işə salındı. Bu dəmir yolu Bakını Tiflis və Qara dəniz sahilindəki Batum şəhəri ilə birləşdirirdi. 1900-cü ildə **Biləcəri–Dərbənd–Petrovsk (Mahaçqala) dəmir yolu** xəttinin işə salınması ilə Cənubi Qafqaz ümum-Rusiya dəmir yoluna birləşdirildi. Bakı bilavasitə ümum-Rusiya bazarına qoşuldu.

Dəmir yollarının çəkilməsi daxili və xarici ticarətin genişlənməsinə şərait yaratdı. Dəmir yollarından kənarda qalan Nuxa, Şamaxı və Şuşa şəhərlərinin ticarət əhəmiyyəti bir qədər azaldı. Qəza mərkəzlərinə şose yolları çəkilməyə başlandı.

Dəmir yollarının çəkilməsi iqtisadi inkişafa necə təsir göstərdi?

İqtisadiyyatın inkişafı nəqliyyatla yanaşı, **rabitə** sahəsinə də təsir edirdi. XIX yüzilliyin 60-cı illərində **teleqraf xətləri** istifadəyə verildi. 1886-cı ildə Bakı şəhərini əhatə edən **ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası** işə salındı.

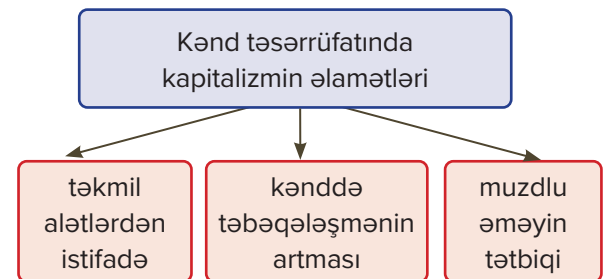

Nəqliyyat və rabitənin inkişafını sənayenin inkişafı ilə əlaqələndirin.

XIX yüzilliyin sonlarında Bakıda dəmir yolu vağzalı.
Foto: Pol Nadar

Kənd təsərrüfatı

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarına Rusiyanın tələbatının artması bu sahənin inkişafının əsas səbəblərindən biridir. İnkişaf etdirilən sahələr, ilk növbədə, Rusiya sənayesinin xammala olan tələbatının ödənilməsinə yönəlmişdi. Dəmir və şose yollarının çəkilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artmasına müsbət təsir göstərdi.

Kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən amilləri sadalayın.

Sxemi şərh edin.

Sənayenin inkişafı nəticəsində şəhərlərin genişlənməsi və əhalinin sayının artması kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaradırdı.

Kənd təsərrüfatı üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri müxtəlif bölgələrin **ixtisaslaşması** idi. **Yelizavetpol quberniyası** əsas taxılçılıq mərkəzi idi. Lənkəran, Nuxa qəzaları çəltikçilik, Naxçıvan, Quba, Göyçay qəzaları və Zaqatala dairəsi isə bağçılıq üzrə ixtisaslaşmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda biyan kökü, tütün, qarğıdalı kimi yeni istehsal sahələri də yaranırdı. Xaricdən gətirilən tütünə qoyulan yüksək gömrük tütüncülüyn inkişafına təkan vermişdi.

Təbabət və yeyinti sənayesində qiymətli xammal kimi istifadə olunan **biyan kökü istehsalı** artırdı. Xarici kapitalın hakim olduğu bu qiymətli xammal daha çox başqa ölkələrə, xüsusilə Amerikaya göndərilirdi.

Kənd təsərrüfatının ən mühüm və böyük gəlir gətirən sahələrindən biri baramaçılıq idi. Baramaçılığın əsas mərkəzi **Nuxa (Şəki)** idi. Azərbaycanda yetişdirilən xam ipəyin böyük hissəsi Rusiyanın toxuculuq müəssisələrinə, bir hissəsi isə xarici ölkələrə ixrac olunurdu.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında kənd təsərrüfatında **pambıqçılıq** mühüm yer tuturdu. Bunun üçün əlverişli təbii şərait mövcud idi. Rusiyada toxuculuq sənayesinin xammala tələbatının artması Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına təkan verdi. Çar hökuməti “müstəmləkə bitkisi” sayılan pambığın becərilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu sahədə muzdlu əməkdən daha geniş istifadə olunurdu.

Sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafının qarşılıqlı təsirlərini izah edin.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti maldarlığın inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Lakin vaxtaşırı baş verən yoluxucu xəstəliklər bu sahənin inkişafına mane olurdu. Atçılıq Azərbaycanda ənənəvi sahələrdən biri olaraq qalırdı. Azərbaycan, xüsusən **Qarabağ atları** dünyada məşhur idi.

Azərbaycandan Qərbi Avropa ölkələrinə yun ixracı artırdı.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında kənd təsərrüfatında hansı yeniliklər baş vermişdi?

Sosial münasibətlər

İstehsal prosesində baş verən yeniliklər sosial münasibətlərə də təsir göstərirdi. İslahatdan sonra Azərbaycan kəndində təbəqələşmə baş verdi. Varlı kəndlilər – **qolçomaqlar** yarandı. Kəndlilər dövlət və sahibkar kəndlilərinə bölünürdülər.

Çar hökuməti Azərbaycan gənclərini məqsədyönlü şəkildə orduya çağırırmırdı. Ancaq 1887-ci ildən başlayaraq Azərbaycan kəndlilərindən hərbi xidmətə çağırılmamağın əvəzində **hərbi vergi** alınmasına başlandı.

Sizcə, nə üçün çar hökuməti Azərbaycan gənclərini orduya çağırırmırdı?

XIX yüzilliyin ikinci yarısında çarizmin müstəmləkəçi iqtisadi siyasətinə baxmayaraq, Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi.

5

MİLLƏTİN FORMALAŞMASI

burjuaziya və fəhlə sosial təbəqələri, millətin formalaşması, milli azadlıq hərəkatı, Həsən bəy Zərdabi, “Əkinçi” qəzeti

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər **kapitalist cəmiyyətinə** məxsus təbəqələrin formalaşmasına zəmin yaratdı. Bu dövrdə Şimali Azərbaycanda cəmiyyətin tərkibində ən mühüm dəyişiklik **burjuaziya və fəhlə sosial təbəqələrinin yaranması** idi.

Azərbaycanda burjuaziya və fəhlə təbəqələrinin çoxmillətli olmasının səbəbi nə idi?

Hər iki təbəqənin tərkibinə Azərbaycan və digər xalqların nümayəndələri daxil idi.

XIX yüzilliyin II yarısında Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərin səbəbi nə idi?

Çarizmin müstəmləkə siyasəti, ilkin kapital yığıcı mənbələrinin məhdudluğu, kəndlərdə fəodal qalıqlarının qalmasına baxmayaraq, Şimali Azərbaycanda burjuazianın təşəkkülü prosesi gedirdi.

Məhdud cəhətləri olsa da, XIX yüzilliyin ikinci yarısında keçirilmiş islahatlar Şimali Azərbaycanda **burjuazianın formalaşması** prosesini daha da sürətləndirdi. Müstəmləkə rejimi milli burjuazianın inkişafına, iqtisadiyyatda və siyasi həyatda möhkəm yer tutmasına mane olurdu.

Sənaye kapitalizminin inkişafı və burjuaziyanın yaranması ilə eyni zamanda **fəhlə təbəqəsi** də formalaşırdı. Bu proses o dövrdə Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında ən mühüm hadisə idi.

Fəhlə təbəqəsinin formalaşması prosesinə təsir göstərən amillər

sosial-iqtisadi münasibətlər

əhəlinin milli və sosial tərkibinin özünəməxsus xüsusiyyətləri

çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə bağlı yerli cəhətlər

Sosial-iqtisadi həyatda baş vermiş bu dəyişikliklər **Azərbaycan millətinin formalaşmasına** şərait yaratmışdı. **Millət** ümumi tarixi ənənələri daşıyan, **dil, ərazi, mədəniyyət** və **iqtisadi həyat** birliyinə malik olan insanların birliyidir.

Digər millətlər kimi, insanların sabit, tarixi birliyi kimi formalaşmış Azərbaycan milləti də iqtisadi həyat birliyi zəminində dil, ərazi, mədəniyyət, şüur və psixoloji birliyin qovuşması əsasında meydana gəlir və inkişaf edirdi.

Azərbaycan millətinin formalaşmasının ilkin şərtləri

kapitalizmin inkişafı

iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlişi

ümumi bazarın yaranması

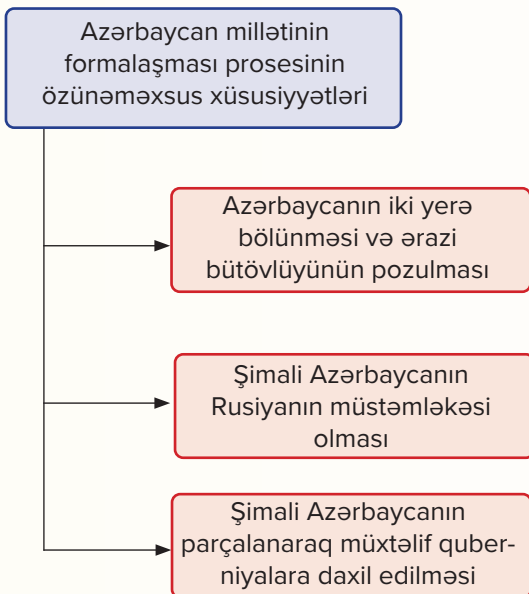
burjuaziya və fəhlə təbəqəsinin formalaşması

Millətlə xalqın oxşar və fərqli cəhətləri nələrdir?

Azərbaycan xalqı hələ xeyli əvvəl dil, ərazi və mədəniyyət birliyinə malik idi. Kapitalizmin inkişafı Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu. Bunun nəticəsində yaranmış **iqtisadi həyat birliyi** Azərbaycan xalqının millətə çevrilməsi prosesinə təkan verdi.

İqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinin vacib şərtlərindən biri **ərazi birliyi** idi. Lakin XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ərazisi çar Rusiyası və Qacarlar dövləti arasında bölünmüşdü. İşğal altında olan Şimali Azərbaycanın tarixi əraziləri həm də Bakı, Yelizavetpol, İrəvan və Tiflis quberniyalarına bölünmüşdü. Beləliklə, Azərbaycan millətinin formalaşması prosesi müstəmləkə və ərazi bütövlüyünün pozulması şəraitində başlanmışdır.

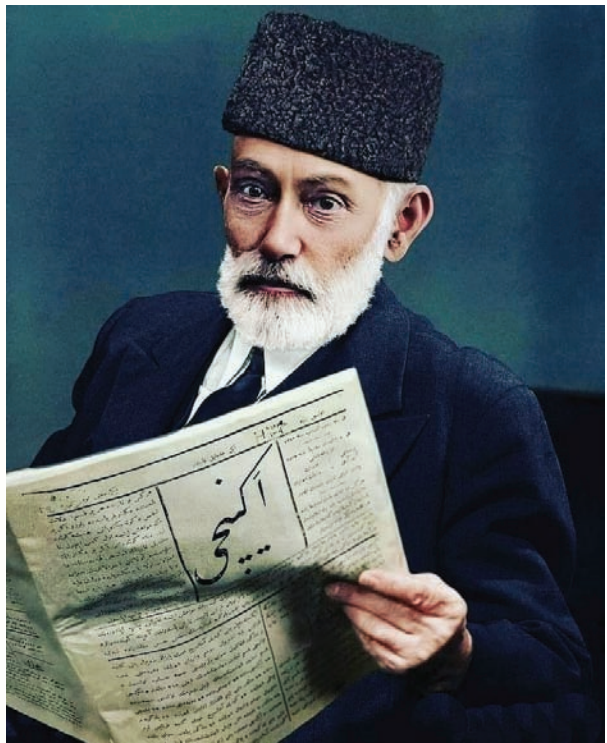

Azərbaycan millətinin formalaşmasının xüsusiyyətlərini təhlil edin.

Ölkənin ayrı-ayrı bölgələri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsi Azərbaycan milli dilinin inkişafına şərait yaradırdı. Azərbaycan ədəbiyyatının **Mirzə Fətəli Axundzadə** kimi nümayəndələrinin əsərləri və **Həsən bəy Zərdabi** tərəfindən milli mətbuatın yaranması ədəbi dillə xalq danışq dilini yaxınlaşdırırdı. Bu isə Azərbaycan millətinin təşəkkülünün ilk mərhələsində milli dilin inkişafına təkan verirdi.

M.F.Axundzadə

H.Zərdabi

Milli mətbuatın yaranmasının ədəbi dilin inkişafına təsirlərini izah edin.

Millətin mühüm əlaməti milli mədəniyyətin, şüur və psixologiyanın özünəməxsus ümumiliyi idi. Bu özünəməxsusluq Azərbaycan xalqının adət-ənənələrində, məişətində əks olunurdu.

N.Vəzirov

Ə.Hüseynzadə

M.Şahtaxtinski

Ə.Ağayev

Azərbaycanın vətənpərvər ziyalıları **Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski** və başqaları mədəniyyəti yeni ideya ilə zənginləşdirir, demokratik istiqaməti inkişaf etdirirdilər. Onların fəaliyyəti milli teatrın, mədəni-maarif müəssisələrinin yaranmasına yönəlmişdi.

Təhsil və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yeni xüsusiyyətlərin meydana gəlməsi Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşmasını səciyələndirən əlamətlər idi.

Ə.Topçubaşov

H.Zərdabi Avropa təhsil sistemi və mədəniyyətinin ana dilində mənimsənilməsi fikrini irəli sürürdü. O inanırdı ki, bir millətin mövcudluğu və irəliləməsi yalnız ana dili vasitəsilə mümkündür. H.Zərdabi Qərbdə mədəniyyətin inkişafını hürriyyətin mövcud olması ilə əlaqələndirir, elm və təhsili millətin tərəqqisi üçün əsas şərt hesab edirdi.

Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti yeridirdi. "Azərbaycan" və "azərbaycanlı" anlayışlarının işlədilməsinə icazə verilmir, azərbaycanlıları "müsəlman", "tatar" adlandırırdılar.

Azərbaycanlılar yüksək dövlət vəzifələrinə buraxılmırdı. Dövlət idarəetmə orqanlarında işlər yalnız rus dilində aparılırdı. Köçürmə və ruslaşdırma siyasəti yeridilirdi. Köçürmə siyasəti Şimali Azərbaycanda rusların və digər xristian əhalinin çoxluğunu təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Şimali Azərbaycana məskunlaşdırılması davam edən ermənilər, əsasən, Osmanlı və Qacarlar dövləti ilə sərhəd bölgələrdə yerləşdirilirdi. Bu siyasətin məqsədi eyni soydan və dindən olan xalqların əlaqələrinə mane olmaq, Azərbaycanın iqtisadi sərvətlərinə yiyələnmək idi.

Millət ulu babalarının inanc və düşüncə varlığını, bu varlığın yazılı qaynağı olan müqəddəs kitabını da göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamalıdır ki, yabançı dünyaların mənəvi basqını qarşısında özgüləşməsin, dağılıb yox olmasın.

Ancaq dinə bağlılıq heç vaxt mövhumat, nandanlıq ilə qovuşmamalı, ruhanilər isə siyasi dövlətçilik işlərinə qoşulmamalıdılar. Əks təqdirdə, xalqın irəliləyişi yolunda böyük çətinlik yaradar.

Həsən bəy Zərdabi

Bakı XIX yüzilliyin ikinci yarısında

“Kəşkül” qəzeti

“Kaspi” qəzeti

Beləliklə, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda millətin formalaşması prosesi baş verdi. Başqa millətlər kimi, təşəkkül tapmaqda olan Azərbaycan milləti də bütün sosial təbəqələri birləşdirirdi. Azərbaycan millətinin təşəkkülü prosesini Şimali Azərbaycanın müstəmləkə vəziyyəti məhdudlaşdırırdı.

Azərbaycan millətinin formalaşması prosesi ni zaman baxımından dəyərləndirin.

“Azərbaycan milləti” anlayışının yaranması

Çar hökuməti təhsil sahəsində də ruslaşdırma siyasəti həyata keçirirdi. Ana dilində təhsilin, mətbuatın yaranmasına və inkişafına maneələr yaradırdı. Bütün maneələrə baxmayaraq, vətənpərvər ziyalılarımız tərəfindən azərbaycançılıq ideyası təbliğ olunurdu.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında M.F.Axundzadə, H.Zərdabi tərəfindən ədəbiyyatda və mətbuatda “millət” anlayışından istifadə edildi.

“Kəşkül” qəzetində ilk dəfə “Azərbaycan milləti” ifadəsi işlədildi.

Məhəmməd ağa Şahtaxtinski “Kaspi” qəzetindəki məqaləsində bu türkdilli millətin azərbaycanlı olduğunu bildirmişdi.

Milli azadlıq hərəkatının başlanması

Çar Rusiyanın sosial, mədəni, iqtisadi sahələrdə apardığı müstəmləkəçilik siyasəti milli azadlıq hərəkatına səbəb oldu. Şimali Azərbaycanda millətin formalaşması prosesi ilə eyni vaxtda milli azadlıq hərəkatı başlandı.

“Əkinçi” qəzetinin nəşri ilə başlanan hərəkatın birinci mərhələsi 1875-ci ildən 1904-cü ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələnin səciyyəvi cəhətini milli oyanış təşkil edirdi. Vətənpərvər ziyalılar bu dövrdə demokratik ideyaların geniş təbliğinə başlamışdılar.

Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı milli azadlıq hərəkatının birinci mərhələsinə aid cədvəli tamamlayın.

Əhatə etdiyi dövr	Xüsusiyyətləri

6

XALQ HƏRƏKATI

Zaqatala üsyanı, Hacı Murtuz, qaçaqçılıq hərəkəti, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, fəhlə tətilləri

Zaqatala üsyanı

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasına qarşı mübarizə davam edirdi. Sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən daha ziddiyyətli bölgə olan Zaqatala dairəsində★ bu mübarizə silahlı üsyana çevrildi.

Zaqatala dairəsi Şimali Azərbaycanda 1860-cı ildə yaradılmış inzibati ərazi vahididir.

Çar hökuməti yerli əhalinin yaylaq və qışlaq torpaqlarını əllərindən alırdı. Onların dini ibadətləri məhdudlaşdırılır, məscidlər bağlanır, əvəzinə kilsələr tikilirdi. Zorla xristianlaşdırma siyasəti həyata keçirilirdi. Özbaşınalıq və rüşvətxorluq edən çar məmurları qanunlara əməl etmirdilər.

Bütün bu amillər 1863-cü ildə Zaqatalada üsyanın başlanmasına səbəb oldu. Üsyana **Hacı Murtuz** rəhbərlik edirdi. O, əvvəllər çar ordusunda zabıt olmuşdu. Əhali arasında böyük nüfuza malik olan Hacı Murtuz imam elan olundu. Bu, əhalinin daha geniş təbəqələrini üsyana cəlb etmək məqsədi daşıyırdı. Üsyançılar Osmanlı dövləti və Şimali Qafqazda çar müstəmləkəçilərinə qarşı davam edən müridizm hərəkətinin iştirakçıları ilə əlaqə saxlayırdılar.

Üsyançıların Osmanlı dövləti ilə əlaqə saxlamaqda hansı məqsədləri ola bilərdi?

Müridizm hərəkəti və Zaqatala üsyanlarının oxşar cəhəti nə idi?

Üsyançılar

Hacı Murtuz

Üsyançılar bölgədə yerləşən çar qoşununun əsas dayağı olan Zaqatala qalasına hücum etdilər. Erməni tacirləri çar qoşununa xəfiyyəlik edərək üsyançıların hücum planını əvvəlcədən hökumətə bildirmişdilər. Güclü top atəşi nəticəsində üsyançılar geri çəkilməyə məcbur oldular. Hökumət üsyançılara qarşı əlavə qüvvə göndərdi. Qüvvə və silah üstünlüyünə malik çar qoşunu böyük itkilər hesabına üsyanı yatırdı. Üsyan rəhbərlərinin bir çoxu edam edildi.

Hacı Murtuz da daxil olmaqla mindən çox üsyançı Sibirə sürgün olundu. Üsyan məğlub olsa da, nəticəsiz qalmadı. Çar hökumət dairələri yerli əhaliyə qarşı dini və torpaq siyasətini yumşaltmağa məcbur oldu.

T XIX yüzilliyin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlarla Zaqatala üsyanını müqayisə edin.

1863-cü ildə baş vermiş Zaqatala üsyanının səbəb və nəticələri ilə bağlı cədvəli tamamlayın.

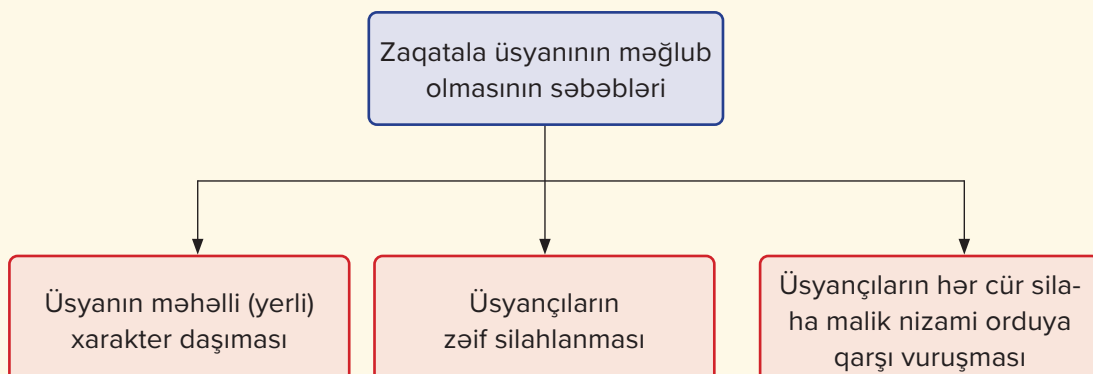
1863-cü il Zaqatala üsyanı	
Səbəblər	Nəticələr

Zaqatala qalası

Kəndli hərəkəti

XIX yüzilliyin ikinci yarısında rus kəndlilərinin Şimali Azərbaycana köçürülməsinin davam etdirilməsi kəndlilərin torpaqsızlaşmasına və ya aztorpaqlı olmasına səbəb olurdu. Ağır vergilər kəndlilərin vəziyyətini daha da çətinləşdirirdi. Ona görə də çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizə davam edirdi. Kəndlilər vergi verməkdən və mükəlləfiyyətlər daşımaqdan boyun qaçırır, sahibkarlara məxsus torpaqları ələ keçirir, hökumət məmurlarının, mülkədarların evlərinə hücum edirdilər.

XIX yüzilliyin sonlarında Azərbaycanda kəndlilərin vəziyyətini ağırlaşdıran səbəblər nə idi?

XIX yüzilliyin son rübündə Azərbaycanda kəndli hərəkətinin ən geniş yayılmış forması **qaçaqçılıq** hərəkəti idi. Xalqımızın müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəsində **qaçaqçılıq hərəkətinin** böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə kəndlilərin digər mübarizə formalarından fərqlənən qaçaqçılıq xalqın mənafeyi və ədalət uğrunda mübarizə forması kimi meydana çıxmışdı. Bu hərəkət, demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün bölgələri üçün səciyyəvi olsa da, yerli xarakter daşıyır və mütəşəkkil deyildi.

Müxtəlif dövrlərdə təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda məşhur olan **Qaçaq Nəbi** Zəngəzur qəzasında, **Qaçaq Kərəm** Qazax qəzasında qaçaq hərəkətinə rəhbərlik edərək çar hakim dairələrini qorxuya salmışdılar.

“Müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizədə qaçaq hərəkətinin əhəmiyyəti” adlı təqdimat hazırlayın.

Qaçaq Nəbi

Qaçaq Kərəm

“İstilaya uğrayan, istismar olunan, əsarətdə yaşayan və məhv edilən xalqla istismar edən, məhv edən rus imperialist rejimi arasında tarix boyunca mübarizə davam etmişdir. Lakin istismarçı və zalım rejimə qarşı aparılan mübarizə formaları müxtəlif olmuşdur. Passiv mübarizə yolu olsa da, bəzən məhkum xalq imperialist idarəsinə vergi verməməklə, onların istehsal etdikləri məhsulu almamaqla, məcburi işlərdən boyun qaçırmaqla öz etirazlarını bildirmişdir. ...Azərbaycanda rus işğalçılarına qarşı üsyanlar, əsasən, Azərbaycan çar üsuli-idarəsi tərəfindən işğal edildikdən sonra başlamışdır. Azərbaycanda qaçaq hərəkəti, əsasən, rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir. Azərbaycan xalqı öz gördükləri işlərlə igidlik və yenilməz qəhrəmanlıq dastanlarını yaradan qaçaqları sevmiş, tərifləmiş və qorumuşdur. Çünki qaçaqlar Azərbaycanı zülmədən qurtarmaq uğrunda mübarizə aparmışlar”.

*Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi,
H.Baykara*

Mənbədə Azərbaycan xalqının çarizmə qarşı mübarizəsinin hansı formaları qeyd edilmişdir?

Neft mədənlərində yanğın

Fəhlə tətiləri

Bakıda və qəzalarda sənayenin inkişafı zavod və fabriklərin artmasına səbəb olurdu. Torpaqsızlaşan kəndlilər bu sənaye müəssisələrində işləməyə başlayır və nəticədə yeni sosial təbəqə formalaşırdı.

Sizcə, hansı sosial təbəqənin formalaşmasından söhbət gedir?

İlk dövrlərdə neft sənayesində çalışan fəhlələrin əksəriyyətini Bakıtrafı kəndlərin sakinləri təşkil edirdi. Neft sənayesinin sürətli inkişafı Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, Rusiya imperiyasının daxili quberniyalarından, Qafqazın digər ərazilərindən və Cənubi Azərbaycandan iş dalınca gələnlərin hesabına fəhlələrin sayını artırırdı. Ona görə də Şimali Azərbaycanda fəhlələr tərkibinə görə çoxmillətli olmuşdu.

Şimali Azərbaycanda iqtisadi və siyasi hüquqları olmayan fəhlələr az əməkhaqqı alırdılar. Hər gün ağır şəraitdə 12–14 saat işləməyə məcbur olurdular. Texniki təhlükəsizlik aşağı olduğu üçün onlar müəssisələrdə tez-tez baş verən bədbəxt hadisələr nəticəsində həlak olurdu.

Qadın və uşaq əməyindən də geniş istifadə olunurdu. Fəhlələrin ağır həyat şəraiti onların mübarizəsinə səbəb olurdu. Bu mübarizənin əsas forması fəhlə **tətiləri**★ idi.

Tətil işgötürən və ya hökumətə hər hansı tələblər irəli sürülməklə kollektiv şəkildə işin dayandırılmasıdır.

XIX yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq Şimali Azərbaycanda tətillər baş verdi. Lakin bu tətillər hələ mütəşəkkil deyildi. Bu dövrdə fəhlələr məaşlarının artırılması, ailəli fəhlələrə mənzillər verilməsi kimi **iqtisadi tələblər** irəli sürürdülər. XIX yüzilliyin sonlarından başlayaraq tətillər mütəşəkkil xarakter daşımağa başladı.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında kəndli hərəkatı və fəhlələrin mübarizələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

Kəndli hərəkatı		Fəhlələrin mübarizəsi
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN

Babilər hərəkəti, torpaq mülkiyyəti formaları,
Zeynəb paşa, Fətəli şah

Cənubi Azərbaycanın siyasi vəziyyəti

Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycanın Araz çayından cənubdakı torpaqları Qacarlar dövlətinin tabeliyində qalmışdı. Qacarlar dövlətinin dörd əyalətindən birinə çevrilən Cənubi Azərbaycanda ilk vaxtlar yerli Azərbaycan xanları mötəbər vəzifələrə təyin olunmuşdular. Qacarlar bəzi nüfuzlu xanların hakimiyyətini tanımaqla yanaşı, onların daxili müstəqilliklərini qəbul etməli olmuşdu. Dövlət onların daxili işlərinə qarışmır, yalnız vergi, xüsusən də silahlı qüvvə tələb edirdi.

Təbriz. 1840-cı il. Rəssam: Ejen Flanden

Qacarlar ordusunun əsas hissəsi məhz Cənubi Azərbaycandan toplanan qüvvələrdən ibarət idi. Maku, Urmiya kimi xanlıqlar istisna edilməklə, qalanları tədricən ləğv olunaraq vilayətlərə çevrilmişdi.

Əyalətdə validən tutmuş vilayət hakimlərinə qədər hər kəs mərkəzdən göndərilirdi üçün yerli feodallar Qacarlardan narazı idi. Xalq kütləsinin də narazılığı artmaqda davam edirdi. Çünki rəsmi şəxslər vəzifələrinə gəlir mənbəyi kimi baxaraq xalqı soyurdular.

Fətəli şahın (1797–1834) vaxtından Cənubi Azərbaycan şahın vəliəhdinin mülkü hesab edilmişdir. Təbriz şəhəri isə şahın vəliəhdinin iqamətgahı idi.

Fətəli şah Qacar

Təbriz şəhərinə giriş. Rəssam: Ejen Flanden

Bu da Azərbaycanın, xüsusilə Təbriz şəhərinin siyasi əhəmiyyətini göstərirdi. Vəliəhd burada olduğu və Təbriz, bir növ, ikinci paytaxt olduğu üçün xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahları da burada yerləşirdi.

Qacarlar dövləti tərkibində Cənubi Azərbaycanın xüsusi rola malik olduğunu hansı faktlara əsasən demək olar?

Sosial-iqtisadi vəziyyət

XIX yüzilliyin ortalarında Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı – əkinçilik və maldarlıq idi. Cənubi Azərbaycan Qacarların ən məhsuldar ərazisi və əsas “taxılçılıq və heyvandarlıq bazası” idi. Bu əyalətdə təbii, qismən də süni suvarma əsasında buğda, arpa, çeltik və meyvə-tərəvəz becərilirdi. Bununla yanaşı, texniki bitkilər pambıq, tütün əkilir və barma yetişdirilirdi. Becərilən məhsullar, xüsusən də taxıl, pambıq və quru meyvə qonşu ölkələrə ixrac olunurdu.

Kənd təsərrüfatının inkişafı müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. Şəhərlərdə xalça, ayaqqabı, saxsı və ya mis qab-qacaq, digər məişət əşyalarının, təsərrüfat alətlərinin istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Lakin İngiltərə və Rusiya dövlətlərinin Qacarlar dövlətində əldə etdikləri imtiyazlar nəticəsində Cənubi Azərbaycan sənətkarlığının bir çox sahələrinə böyük ziyan dəydi. Belə ki ölkəyə xarici sənaye mallarının geniş miqdarda və maneəsiz axını var idi. Buradakı bir sıra emalatxana və sexlər rəqabətə davam gətirməyib öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu.

XIX yüzilliyin sonlarında Cənubi Azərbaycanın təsərrüfat həyatında yeniliklər nəzərə çarpmağa başladı. Xarici kapitalın sürətli axını Cənubi Azərbaycanda təsərrüfatın inkişafına müəyyən təsir göstərirdi. Burada iqtisadiyyat müstəmləkə və asılı ölkələrə xas bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edirdi. Qacarlar dövləti və onun bir hissəsi olan Azərbaycan İngiltərə və Rusiyanın sənaye mallarının satış bazarına, həm də xammal bazasına çevrilmişdi. Xarici bazarda, o cümlədən Rusiyada pambıq, boyaq maddələri, yun, gön-dəri kimi məhsullara, həmçinin ayrı-ayrı sənətkarlıq mallarına tələbatın artması qeyd edilən sahələrin inkişafına təkan verdi.

Əsas sənətkarlıq sahəsi xalçaçılıq idi. Xalça istehsalı sənayesində kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi. Təbrizdə, Marağada, Xalxalda və bəzi şəhərlərdə istehsal edilən toxuculuq məhsulları Qacarlar dövlətinin başqa əyalətlərinin tələbatını ödəyir və xaricə ixrac olunurdu.

T Cənubi Azərbaycanın müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişafını dəyərləndirin.

XIX yüzilliyin sonlarında Cənubi Azərbaycanda əhalinin çox hissəsini təşkil edən kəndlilərin əksəriyyəti torpaqsız idi. Onlar ağır şərtlərlə torpaq icarəyə götürərək yardarlara çevrildilər. Şəhərlərdə sayı artan tacirlər varlandıqca mülklər alır, özlərini mülkədarlara bənzədirdilər. Feodal zülmündən və yoxsulluqdan təngə gələn əhali doğma yurdlarını tərk edərək qonşu dövlətlərə, əsasən, Rusiyaya işləməyə – kəsbkarlığa gedirdi.

XIX yüzillikdə Cənubi Azərbaycanda müxtəlif torpaq mülkiyyəti formaları var idi.

Torpaq mülkiyyəti formaları	
xalisə	dövlətə məxsus torpaqlar
mülk	feodallara məxsus irsi torpaqlar
tiyul	hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilən şərti torpaqlar
vəqf	dini idarələrə, mədrəsələrə, ruhanilərə bağışlanan torpaqlar
ilati	ayrı-ayrı tayfalara xidmət müqabilində verilən və əsasən, otlaqlardan ibarət torpaqlar
xırdamalik	kəndlilərin və ya kiçik mülkədarların əlində olan torpaq payları

Dövlətə məxsus olan xalisə icarəyə verilir və ya məmurlar tərəfindən idarə edilirdi. Bu torpaqların idarə edilməsi yarıtmar halda olduğundan 1886-cı ildə onların satılması haqqında fərman verildi.

Bütün Qacarlar dövlətində əkinəyararlı torpaqların əksəriyyətini mülk təşkil edirdi. Bununla yanaşı, xırdamalik adlanan torpaq mülkiyyəti formaları da var idi. Kəndlilərin və ya kiçik mülkədarların əlində olan bu cüzi torpaq payları, əsasən, Urmiya ərazisində geniş yayılmışdı.

Böyük torpaq sahələri iri mülkədarların əlində toplanmışdı. Onlar öz mülklərində istədikləri kimi vergi toplayır, kəndliləri istismar edirdilər. Dövlətin topladığı əsas vergi torpaq pulu idi. Sabit olan bu vergi kəndlilərin əldə etdiyi məhsulun 10%-nə bərabər hesablanırdı.

T Cənubi Azərbaycanda olan torpaq mülkiyyəti formaları haqqında təqdimat hazırlayın.

Xalq hərəkatı

Feodalizmin böhranı və xarici kapitalın ölkəyə müdaxiləsi sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Bu, XIX yüzilliyin ortalarında antifeodal xalq üsyanlarına səbəb oldu. Onlardan ən güclüsü Babilər üsyanıdır.

1848–1852-ci illəri əhatə edən Babilər hərəkatının ən güclü üsyanı 1850-ci ildə Zəncanda baş verdi. Əsas etibarilə kəndli və sənətkarlardan ibarət olan babilərin arasında çoxlu tacir və xırda ruhanilər də var idi.

Qadın azadlığı ilə bağlı tələblər üsyanda qadınların da iştirakına səbəb olmuşdu. Üsyan başçılarından biri qəzvinli **Zərrintac** idi. Xalq arasında onu Tahirə də adlandırırdılar.

Zərrintac

N.Qacar

Zəncanı mühasirəyə alan şah qoşunu və feodal dəstələri hər tərəfdən hücumla keçdi. Üsyançıların çoxu həlak oldu. Zəncan üsyanı yatırıldı. 1852-ci ildə Babilər hərəkəti yatırıldı.

1891-ci ildə **Nəsirəddin şah Qacar** bütün ölkə ərazisində bütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərlə müqavilə imzaladı.

Şirkət bunun müqabilində əldə edəcəyi qazancıdan Qacarlar hökumətinə ildə az bir məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürdü. Buna cavab olaraq, Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şahla göndərilən tələbnamədə bütün və tənəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu.

Tehrandə əhali inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə 1892-ci ildə şah sarayına hücum etdi. Şah Talbotun şirkəti ilə bağlanmış müqaviləni ləğv etməyə məcbur oldu.

Zeynəb paşanın büstü. Təbriz

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan ən əsas problemlərdən biri də iri feodalların, xüsusilə ali ruhanilərin taxıl möhtəkirliliyi ilə məşğul olması idi. Onlar süni taxıl qıtlığı yaradaraq qiyməti qaldırırdılar.

1898-ci ildə Təbrizdə buna qarşı çıxışlar başlandı. Üsyana **Zeynəb paşa** adlı bir qadın başçılıq edirdi.

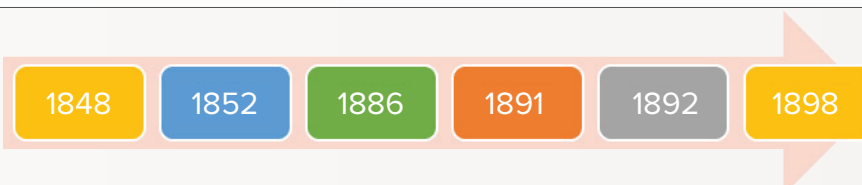
Üsyançılar ərzaq anbarlarını dağıdaraq kasıblara taxıl paylayırdılar. Qorxuya düşən möhtəkirlər anbarlarındakı ərzaq məhsullarını ucuz qiymətə əhaliyə satmağa məcbur oldular.

Cənubi Azərbaycanda baş qaldıran xalq çıxışlarının səbəbləri hansılar idi?

Mövzu ilə bağlı zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

8

MƏDƏNİYYƏT

mədrəsə, qəza məktəbi, gimnaziya, A.Bakıxanov, şərqşünaslıq, M.F.Axundzadə, muğam sənəti, teatr, mətbuat, Xurşidbanu Natəvan

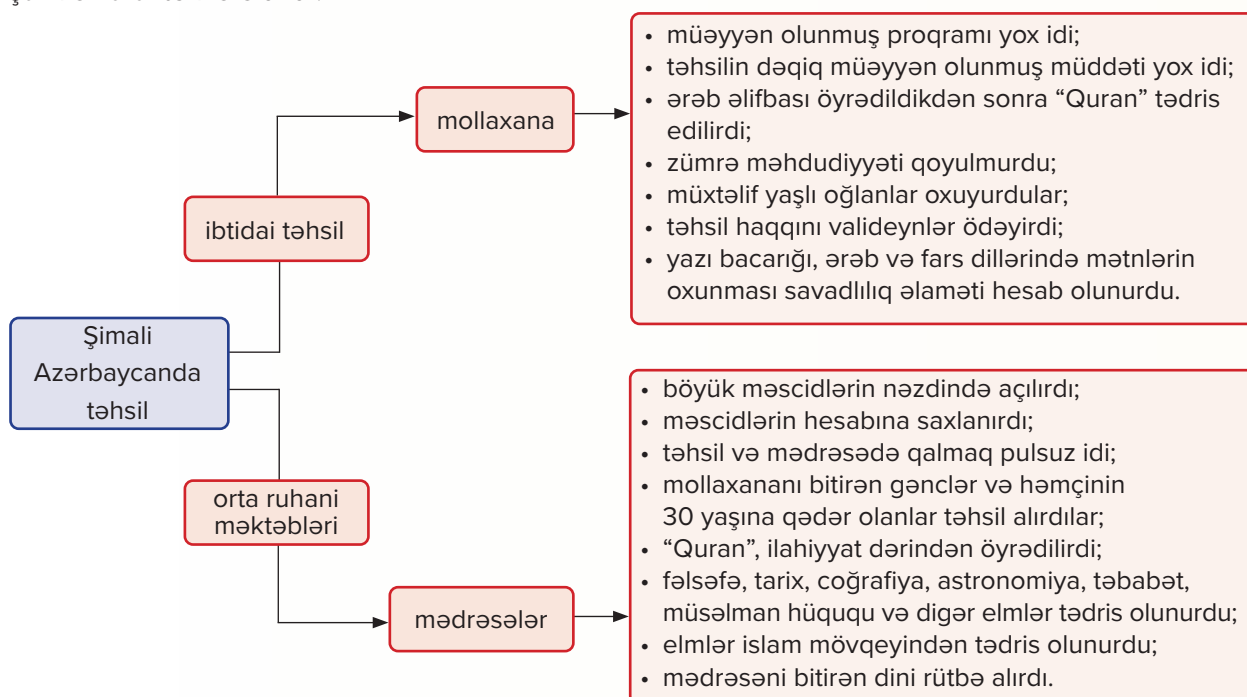
Təhsil

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökuməti ölkədə öz siyasi və iqtisadi mövqelərinin möhkəmlənməsinə yardım etməyə qadir olan məmurlar ordusu hazırlamağa çalışırdı. Bunu təmin etmək üçün yeni xalq təhsili sisteminin tətbiqi zərurəti meydana çıxmışdı. Çarizmin Azərbaycandakı məktəb siyasəti özünün mənfi xüsusiyyətləri ilə birlikdə Rusiyanın milli müstəmləkə siyasətinin bir hissəsi idi.

Buna baxmayaraq o, gələcəkdə Azərbaycan əhalisinin yeni, mütərəqqi yolla təhsil alması üçün zəmin hazırladı. Bu dövr Azərbaycan xalqının maarifçilik tarixində ibtidai rus məktəblərinin təşkili ilə yanaşı, ənənəvi təhsil formalarının inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Mollaxanada təhsil

Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar kilsə və xüsusi məktəblərdə təhsil alırdı. Çar hakim dairələri xüsusi məktəblərin fəaliyyətinə imkan versə də, onların üzərinə ciddi nəzarət qoymuşdu.

Ruhani məktəblər – mədrəsələr daha ciddi nəzarətdə saxlanılırdı.

Məktəb və mədrəsələri müqayisə edin.

Məktəb	Mədrəsə
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət

İşğaldan sonra Şimali Azərbaycanda ümum-Rusiya təhsil sisteminin tərkib hissəsi olan dövlət məktəbləri təşkil edilməyə başlandı. Bu məqsədlə verilmiş 1829-cu il Əsasnaməsi bölgədə qəza məktəblərinin açılmasını nəzərdə tuturdu. İlk qəza məktəbi 1830-cu ildə Şuşada açıldı. Ardınca İrəvan və digər Şimali Azərbaycan şəhərlərində də qəza məktəbləri fəaliyyətə başladı.

Bu məktəblərdə təhsil rus dilində olsa da, Azərbaycan dili də əsas fənn kimi tədris edilirdi. İlk dövrlərdə Azərbaycanın qəza məktəblərində, əsasən, rus məmurlarının uşaqları təhsil alırdı. İllər ötdükcə dövlət xidmətinə daxil olmağa yol açan rus təhsilinin vacibliyi, ən başlıcası isə iqtisadi tələbat yerli əhalidən olan uşaqların rus məktəblərinə daxil olmasına maraq yaratdı. Bütövlükdə Azərbaycandakı rus məktəblərinin proqramı tamamilə müstəmləkə siyasəti mənafeyinə tabe edilmişdi. Kadr hazırlığı isə ən vacib vəzifə idi.

Qəza məktəblərinin açılması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda məktəblərin sayının müəyyən qədər artmasını, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsini zəruri edən amillər:

- kapitalist iqtisadiyyatının inkişaf etməsi;
- ixtisaslı fəhlələrə tələbat;
- təhsilli mütəxəssislərə tələbat.

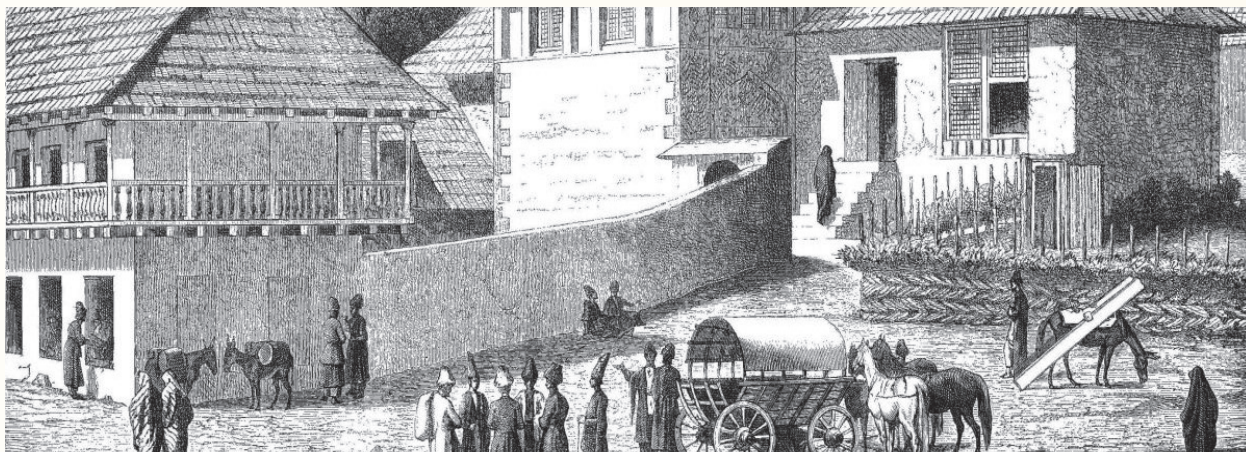
1872-ci il Əsasnaməsi ilə Şimali Azərbaycanın bütün qəza məktəbləri 6 illik təhsil verən pullu şəhər məktəblərinə çevrildi. 1874-cü il Əsasnaməsi ilə kənd ibtidai məktəbləri açıldı. Təhsil yalnız rus dilində idi. Bu məktəblərdə kəndlilərin uşaqları oxuyurdu.

Rusiya hökuməti tərəfindən Şimali Azərbaycanda gimnaziya tipli ilk rusdilli orta təhsil müəssisəsi 1865-ci ildə Bakıda açılmışdır. Qadınlara orta təhsil vermək üçün Bakıda 1874-cü ildə ilk qadın gimnaziyası açıldı. Təhsil pullu idi və universitetlərə qəbul olunmaq hüququ ancaq gimnaziya məzunlarına verilirdi.

Azərbaycan məktəblərində dərs demək üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında Qori müəllimlər seminariyasının 1879-cu ildən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan şöbəsi böyük rol oynamışdı. Bundan bir az sonra İrəvanda təşkil olunan müəllimlər seminariyasının da Azərbaycan təhsilinin inkişafında danılmaz xidmətləri olmuşdur.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında təhsil sahəsində baş verən yeniliklərə dair cədvəl hazırlayın.

Şuşada qəza məktəbi

H. Mahmudbəyov

S.M. Qənizadə

S.Ə. Şirvani

N. Nərimanov

Azərbaycanlı şagirdləri orta məktəbə hazırlamaq məqsədilə rus-tatar məktəblərinin açılmasına başlandı. İlk belə məktəb Bakıda **Həbib bəy Mahmudbəyov** və **Sultan Məcid Qənizadə** tərəfindən yaradılmışdı. Digər rus məktəblərindən fərqli olaraq, belə məktəblərdə birinci tədris ilində Azərbaycan dili məcburi fənn kimi keçilirdi.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda “üsuli-cədid” tipli yeni məktəblər açılmağa başladı. Şamaxıda ilk belə məktəb **Seyid Əzim Şirvani** tərəfindən açılmışdı. Bu dövrdə Şuşada, İrəvanda və Naxçıvanda da “üsuli-cədid” tipli yeni məktəblər təşkil edilmişdi.

“Üsuli-cədid” məktəblərində tədris yeni üsulla aparılırdı. Bu məktəblərdə ilk dəfə olaraq elmi biliklər ana dilində tədris olunurdu. Əzbərləmə deyil, şüurlu mənimsəmə üsulu tətbiq edilirdi. Müasir tədris avadanlıqlarından istifadə edilir, şagirdlərlə daha yaxşı rəftar olunur, onlara cəza verilmirdi.

“Üsuli-cədid” məktəbinin şagirdləri

“Üsuli-cədid” məktəblərinin yaranmasını zəruri edən səbəblər hansılar idi?

Azərbaycanda savadlı insanların artması ilə kitabxana və qiraətxanalara ehtiyac hiss edilməyə başlandı. Dövlət təhsil müəssisələrinin nəzdindəki kitabxanalarla yanaşı, ictimai və xüsusi kitabxanalar da açılırdı.

Bakıda **Nəriman Nərimanov** tərəfindən təşkil edilmiş ilk Azərbaycan qiraətxanası Azərbaycanın mədəni həyatında çox mühüm rol oynadı.

Təhsilin inkişafında kitabxanaların rolunu izah edin.

Elm

Qabaqcıl ziyalıların Avropa mədəniyyəti ilə tanışlığı Azərbaycanda fəlsəfə, filologiya, coğrafiya, astronomiya elmlərinin inkişafına şərait yaratdı. Tarix elmi xüsusilə seçilirdi.

Sizcə, tarix elminə marağın artması nə ilə bağlı idi?

Bakı xanlarının nəslindən olan **Abbasqulu ağa Bakıxanov** ümumi şəkildə vətən tarixini qələmə alan ilk şəxsiyyətdir. Onun vətənin tarixi ilə bağlı çoxillik axtarışlarının nəticəsi “Gülüstanı-İrəm” əsəri (1841) idi. Bu əsərdə Cənub-Şərqi Qafqazın (*Şirvan və Dağıstanın*) qədim zamanlarından başlayaraq Gülüstan sülh müqaviləsinə qədər olan dövrünün tarixi xülasəsi verilir.

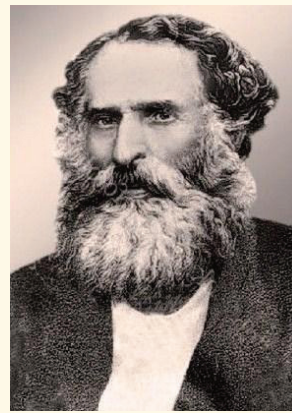
A.Bakıxanov

M.Camal

M.C.Topçubaşov

M.Kazım bəy

Fəlsəfi fikrin inkişafında A.Bakıxanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Alim əxlaqi təfəkkür və məntiqi mühakimə qabiliyyətini tərbiyə və təhsilin məhsulu hesab edirdi. O, insanın şəxsi həyatında və elmi yaradıcılığında ləyaqət və düzgün düşünmənin əhəmiyyətini vurğulayırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarının tarixi üzrə salnamələr meydana gəlirdi. Bu salnamələrdə, əsasən, müvafiq bölgələrin siyasi hadisələri işıqlandırılır, Azərbaycanın ümumi tarixini yaratmağa cəhd göstərilmirdi. Buna baxmayaraq, salnaməçilərin əsərləri tarixi biliklərin artmasına və yayılmasına yardım göstərdi.

Sizcə, salnamə tipli tarixi əsərlərin geniş yayılmasının səbəbi nə idi?

Qarabağ xanlığının zəngin tarixi daha çox diqqəti cəlb edirdi. Xanlığın tarixinin öyrənilməsində **Mirzə Adıgözəl bəyin** və **Mirzə Camalın** yazdığı əsərlər mühüm yer tutur. **Kərim ağa Fatehin** Şəki xanlığının tarixindən, **İskəndər bəy Hacinskinin** qubalı Fətəli xanın həyatından bəhs edən əsərlərinin tarix elminin inkişafında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Azərbaycan tarixçiləri tarixi biliklərin tərbiyəvi əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirir, keçmiş gələcək üçün ibrət dərsi kimi qiymətləndirirdilər.

Sizcə, Azərbaycan tarixinə dair əsərlərin yazılmasının əhəmiyyəti nədir?

Rus cəmiyyətinin müxtəlif dairələrində Şərq dillərinə və ədəbiyyatına maraq oyanmışdı.

Bütün bunlar fars, türk və Azərbaycan ədəbiyyatına dair çoxlu tədqiqatların yaranmasına səbəb oldu.

Rus şərqşünaslığının təşəkkülü və inkişafında azərbaycanlı şərqşünas və alimlərin mühüm xidməti olmuşdur. A.Bakıxanov ilk elmi qrammatika tərtib etmişdi.

Azərbaycanın şərqşünas alimlərinin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında və inkişafında Peterburq və Kazan universitetləri böyük rol oynamışdır. Peterburqda **Mirzə Cəfər Topçubaşov** böyük şərqşünas alim kimi şöhrət qazanmışdı. O, əlli ildən çox ali məktəblərdə fars və türk dillərindən dərs demiş, Rus Arxeologiya Cəmiyyətinin Şərq numizmatikası şöbəsinə başçılıq etmiş, Britaniya Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü olmuşdu.

Dünya şöhrətli şərqşünas alim **Mirzə Kazım bəyin** bütün yaradıcılıq fəaliyyəti Kazan və Peterburq universitetləri ilə bağlı olmuşdur. O, filologiya, tarix, din, mədəniyyət, qanunşünaslıq, müsəlman Şərqinin coğrafiyasına dair qiymətli əsərlər yazmışdır.

Sizcə, Şərq dillərinə və ədəbiyyatına olan marağın səbəbi nə idi?

M.Kazım bəyin əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir. O, fars, ərəb, türk, rus, ingilis, fransız dillərində sərbəst yazır və oxuyurdu. Demidov mükafatına layiq görülmüş "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsərində alim türk dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də elmi prinsiplərini və qaydalarını işləyib hazırlamışdır.

Z.Şirvani

M.Xanlarov

M.Ş.Vazeh

Q.Zakir

Öz ömrünün yarıdan çoxunu səyahətlərdə keçirmiş **Zeynalabdin Şirvani** Yaxın və Orta Şərq, Hindistan, Ərəbistan və Şimali Afrikaya səyahətləri zamanı gördüklərini və öyrəndiklərini əsərlərində təqdim etmişdir. Bu əsərlərdə müəllif öz həmvətənlərini müsəlman dünyasının, həm də, demək olar ki, bütün ölkə və xalqların coğrafiyası, etnoqrafiyası, tarixi, sosial-mədəni həyatı ilə tanış edir.

Neft geologiyası ilə sıx əlaqədə neft kimyası da inkişaf edirdi. Neft işinin vəziyyətini öyrənmək məqsədilə üç dəfə Bakıya gəlmiş D.İ.Mendeleev Bakı neftinin kimyəvi cəhətdən tədqiqinin əsasını qoymuşdur.

Bakının neftayırma zavodlarında neftin kimyəvi emalı üzrə laboratoriyalar fəaliyyət göstərirdi. Strasburq Universitetində ali təhsil almış, üzvi kimya sahəsində ilk azərbaycanlı kimyaçı alim **Mövsüm bəy Xanlarov** bu laboratoriyaların birində tədqiqat işləri aparırdı.

Azərbaycanda biologiya, kənd təsərrüfatı və təbabət üzrə biliklərin yayılması və inkişafı daha çox Həsən bəy Zərdabinin adı ilə bağlıdır.

Ədəbi yaradıcılığa yeni münasibət, bədii və elmi əsərlərə rus və Avropa tənqidçiləri və alimləri tərəfindən verilən qiymətin təsiri altında yeni ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq meydana çıxdı. Azərbaycanda ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın əsasını Mirzə Fətəli Axundzadə qoymuşdur.

Azərbaycanda elmin inkişafında hansı nailiyyətləri sadalaya bilərsiniz?

Ədəbiyyat

XIX yüzillikdə ölkənin ədəbi həyatında da müəyyən bir canlanma baş verdi. Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolunu klassik romantik poeziya təşkil etmişdir. Lirik əsərlərin başlıca mövzusu məhəbbət motivləri idi. Şairlərin əsərlərində ölkədə yenicə formalaşmaqda olan maarifçilik ideyaları da müəyyən dərəcədə öz əksini tapırdı. Bu cəhət başlıca olaraq A.Bakıxanov və **Mirzə Şəfi Vazeh** yaradıcılığında aydın hiss olunur.

M.Ş.Vazeh Azərbaycan və fars dillərində çoxlu lirik əsərlər yaratmışdır. Lakin onun zəngin ədəbi irsinin əslinin az bir qismi bizə gəlib çatmışdır. Şairin əsərlərinin əsas hissəsi Fridrix Bodenshtedt tərəfindən alman dilinə tərcümə edilmişdir.

F.Bodenshtedt XIX yüzilliyin 40-cı illərinin sonunda Tiflisə gəlmiş, burada Mirzə Şəfi ilə tanış olmuşdur. O, Mirzə Şəfidən fars dilini, klassik Azərbaycan və Şərq şairlərinin əsərlərini öyrənmişdir. Mirzə Şəfinin əsərlərini mütaliə edən F.Bodenshtedt onları çox bəyənmiş və müəlliminin şeirlərinin əlyazmalarını özü ilə Almaniya aparmışdır. Onları alman dilinə tərcümə edərək Berlində "Mirzə Şəfinin şərqiləri" adı altında kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Almaniya sürətlə yayılmış bu kitablar çox bəyənilmiş və dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Mirzə Şəfinin əsərləri tez bir zamanda müxtəlif dillərə tərcümə edilərək çap olunmuş, bütün Avropada geniş yayılaraq müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

Aşıq Ali

Aşıq Ələsgər

Molla Cümə

İ.Qutqaşınlı

Sizcə, M.Ş.Vazehin əsərlərinə Avropada böyük marağın olmasının səbəbi nə idi?

Bu dövrdə Azərbaycanda satiranın yaranması ölkədə xanlıq üsuli-idarəsinin ləğv edilməsi, çar bürokratik idarə sisteminin yaradılması ilə də bağlı olmuşdur. Azərbaycan satirik şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri **Qasım bəy Zakir** idi. O, əsərlərində çar məmurlarının ədalətsizliyini və qanunsuz hərəkətlərini, bəylərin özbaşınalığını və zülmkarlığını, ruhanilərin riyakarlığını ifşa etmiş, ölkədə yaranmış ağır, dözülməz vəziyyətə qarşı öz kəskin etirazını bildirmişdir.

“Satiranın yaranması dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin nəticəsidir” fikrini faktlarla sübut edin.

Azərbaycan ədəbiyyatında həm klassik şeir ənənələrinin, həm də satirik şeir cərəyanının inkişafında görkəmli şair **Seyid Əzim Şirvaninin** böyük xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin banisi hesab edilir.

S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı ilə bağlı əlavə məlumat toplayaraq təqdim edin.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında xalq şeiri üslubu mühüm nailiyyətlər əldə etmişdi. Zəngin və çoxəsrlik tarixə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusən aşıq şeiri geniş inkişaf edirdi. Aşıq şeiri və dastanlarında xalq həyatı, onun adət-ənənələri tərənnüm olunmuş, zəhmətkeş insanların ehtiyacları, istək və arzuları qələmə alınmışdır.

Aşıq poeziyası yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri, dilinin təbiiyi, canlılığı və zənginliyi ilə fərqlənirdi. **Aşıq Ali**, **Aşıq Ələsgər** və **Molla Cümə** kimi aşıqlar məhəbbət mövzusunda lirik şeirlər: qoşmalar, gəraylılar qoşmuş və aşıq poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamışdılar.

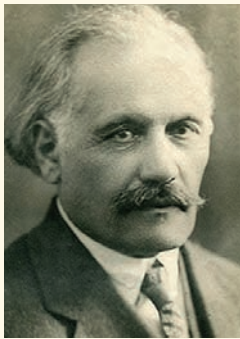
Azərbaycan musiqisinin inkişafında aşıq sənətinin rolunu dəyərləndirin.

XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli bədii nəsr yaranmışdır. Onun ilk nümunəsi **İsmayıl bəy Qutqaşınlının** yazdığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsidir. Fransız dilində yazılsa da, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli nəsrin tarixi məhz bu hekayə ilə başlayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideologiyası, ilk növbədə, komediya janrında öz həllini tapmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi M.F.Axundzadə hesab edilir. Onun altı komediyası ilə milli ədəbiyyatımızda realizmin əsası qoyulmuşdur. Dramaturq komediyalarında özünün mütərəqqi görüşlərini ifadə etmiş, insan zəkasına yüksək qiymət vermiş, şəxsiyyət azadlığı uğrunda fəal mübarizə aparmışdır. Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafı sahəsində də ilk böyük xidmət M.F.Axundzadəyə məxsusdur. 1857-ci ildə o, “Aldanmış kəvakib” povestini yazmış, ədəbiyyatımızda bədii nəsrə tam hüquq qazandırmış və onun gələcək inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

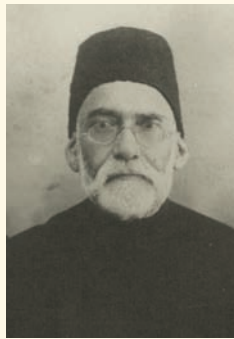
Şəxsiyyət azadlığı nədir? Nə üçün M.F.Axundzadə əsərlərində bu problemə üstünlük vermişdi?

Ə.Haqqverdiyev

C.Məmmədquluzadə

M.Ə.Talıbov

Z.Marağayi

XIX yüzilliyin sonlarında Azərbaycan dramaturgiyasında **Nəcəf bəy Vəzirov**, **Nəriman Nərimanov**, **Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev** kimi yeni istedadlı dramaturqlar ədəbi fəaliyyətə başladılar.

Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi **Cəlil Məmmədquluzadə** “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Azərbaycan kənd həyatına mənsub olan xüsusiyyətləri açıb göstərdi. Bu əsər Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatının misilsiz nümunələrindən biri hesab olunur.

Bu dövrdə yüksək istedadı ilə seçilən qabaqcıl ziyalılar **Mirzə Əbdürrəhim Talıbov** və **Zeynalabdin Marağayi** əsərləri ilə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli bədii nəsrin əsasını qoymuşdur.

İncəsənət, teatr, mətbuat və memarlıq

XIX yüzillikdə Şimali Azərbaycanda xalq aşığı musiqisi ilə üzvi şəkildə bağlı olan musiqi folkloru daha da inkişaf edirdi. Aşıqlar tərəfindən böyük ustalıqla ifa edilən əsərlər xüsusilə geniş yayılmışdı. Xalq yaradıcılığına məxsus müxtəlif mahnılarda və rəqslərdə vətənə məhəbbət və sədaqət ifadə olunur, xalq qəhrəmanları tərənnüm edilirdi. Peşəkar yaradıcı aşığı özündə eyni zamanda şairi, hekayətçini və musiqiçini təcəssüm etdirirdi.

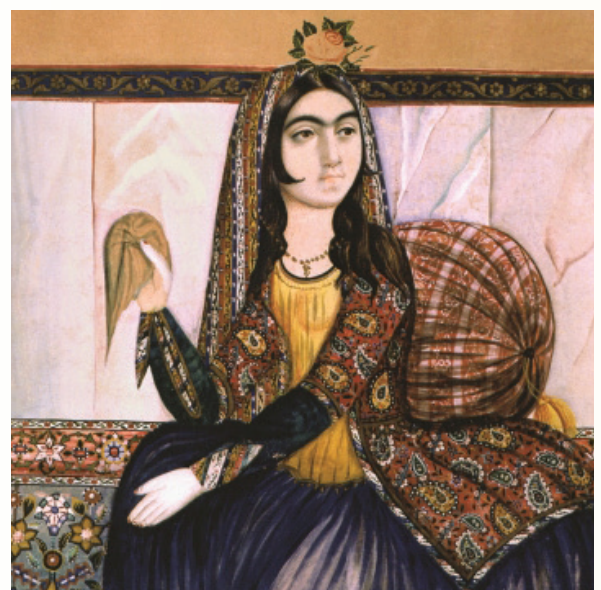
Bu dövrdə aşığı ansambları ilə yanaşı, Şimali Azərbaycanda tarzən, kamançaçı və həm də müğənni olan qavalçıdan ibarət xanəndə ansambları da meydana gəlmişdi.

Muğam ifaçıları içərisində **Cabbar Qaryağdıoğlu** xüsusilə seçilirdi.

Xanəndə ansamblı (soldan birinci C.Qaryağdıoğlu)

Bu dövrdə Şimali Azərbaycanda təsviri sənətdə də realist meyillər inkişaf edirdi. Bu meyil o dövrdə Şimali Azərbaycanın böyük rəssamı **Mirzə Qədim İrəvaninin** “Gənc qadının portreti” əsərində müşahidə edilirdi.

“Gənc qadının portreti”

M.Nəvvab

X.Natəvan

Mir Möhsün Nəvvabın əsərləri sadəliyi ilə fərqlənirdi. Məşhur Azərbaycan şairi **Xurşidbanu Natəvanın** rəsmlərində də realizm əlamətləri müşahidə olunurdu. O, əla bədii tikmə ustası, xəttat və rəssam idi. Şeirlərinin əlyazmalarından ibarət albomunda 80-ə yaxın rəsm vardır.

XIX yüzillikdə Azərbaycanda xalq kukla teatrının tamaşaları geniş yayılmışdı. Bu tamaşalarda məişətdəki çatışmazlıqlar gülüş hədəfi idi.

Milli teatrın əsasının qoyulması Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm hadisə oldu. 1873-cü ildə Bakıda M.F.Axundzadənin “Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran” (“*Lənkəran xanının vəziri*”) pyesinin tamaşası göstərildi. Tamaşanın təşəbbüskarları realni məktəbin müəllimi Həsən bəy Zərdabi və onun şagirdi Nəcəf bəy Vəzirov olmuşdur. Rolları həmin məktəbin şagirdləri ifa edirdilər. Bu, müsəlman şərqində ilk teatr tamaşası idi. Bakı teatr həvəskarları qrupu 1883-cü ildə peşəkar qrupa çevrildi. Həmin ildə H.Z.Tağıyev teatr binası tikdirdi.

Teatrın inkişafı hansı amillərdən asılıdır?

Dövrün ən mühüm hadisəsi Azərbaycandilli mətbuatın meydana gəlməsi idi. Qəzet nəşr etməyi qərara almış H.Zərdabi bu yolda böyük zəhmət sərf etmişdi. 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsinin nəşri bütün Qafqazda geniş əks-səda doğurdu. Redaksiya bircə nəfərdən – H.Zərdabidən ibarət idi. Ana dilinin saflığı uğrunda yorulmaz mübarizə aparan qəzetin iki il ərzində 56 nömrəsi çapdan çıxmışdı.

Milli mətbuatın yaranmasının əhəmiyyətini izah edin.

Şimali Azərbaycanda rus şəhərsalma mədəniyyətinin təcrübəsi yayılırdı. Bakı, Şamaxı, Naxçıvan və Gəncənin rus hərbi mühəndisləri tərəfindən tərtib edilmiş planları bu şəhərlərin gələcəkdə hazırlanacaq baş planlarının başlanğıcı oldu. İlk baş plana əsaslanaraq həyata keçirilən daha erkən şəhərsalma tədbirləri Şamaxı şəhəri ilə bağlıdır.

Şəhərsalma işləri ilə bağlı yeniliklərin Şamaxıya aid olmasının səbəbi nə idi?

Bu dövrdə şəhərsalma və memarlığın inkişafının başlıca xüsusiyyətlərindən biri tikintidə plan-kompozisiya və bədii memarlıq elementlərindən istifadə olunması idi.

XIX yüzilliyin son rübündə Bakıda neft sənayesinin inkişafı əhalinin buraya axınına səbəb oldu. Bununla əlaqədar şəhərin ətrafında, köhnə Bakının hüdudlarından kənarda neftçi fəhlələr üçün qəsəbələr salınmağa başlandı.

Neft sənayeçisi **Murtuza Muxtarovun** Mərdə-kandakı evi (*indiki Dendrologiya bağı*) Bakı varlılarının şəhərkənarı villalarının tikintisinin başlanğıcını qoydu. Bakılı sahibkarlar özləri üçün dəbdəbəsi və memarlığı ilə fərqlənən binalar tikdirdilər.

Memarlığın inkişafında milli burjuaziyanın rolu nədən ibarət olmuşdur?

Bakıda şəhərsalma işində məşhur olan memar **Qasım bəy Hacıbababəyov** İçərişəhərdən kənarda inşa edilən meydanın tikintisini həyata keçirmişdi.

1898-ci ildə görkəmli memar **İosif Qoslavskinin** layihəsi üzrə H.Z.Tağıyevin müsəlman qız məktəbi inşa edilməyə başlandı. Binalar içərisində Deburun evi (*indiki Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi*) diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Yüzilliyin sonunda şəhərdə mənzil tikintisi geniş miqyas aldı.

“XIX yüzilliyin memarlıq abidələri” mövzusunda müzakirə keçirin.

9

SƏNAYENİN VƏZİYYƏTİ. KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ

İqtisadi böhran, istehsalın təmərküzləşməsi, Şollar su kəməri, “Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında” Qanun

Sənaye

XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı Rusiya sənayesinin xammal və yana-
caq tələbatının ödənilməsi məqsədinə tabe edil-
mişdi. Artıq Bakı şəhəri nəinki Rusiyanın, bütün
dünyanın neft sənayesi mərkəzinə çevrilmişdi.
Ümumiyyətlə, Azərbaycanın neft sənayesi inkişaf
sürətinə və məhsul istehsalına görə dünyada bi-
rinci yerə çıxmışdı. 1900–1903-cü illərdə dünya-

da baş vermiş **İqtisadi böhran**★ Azərbaycanın
neft sənayesinin bütün sahələrinə və dağ-mədən
sənayesinə mənfi təsir göstərmişdi.

İqtisadi böhran həddindən artıq əmtəə istehsalı
ilə bağlı tələblə təklif arasında uyğunsuzluğun
yaranması və istehsalın ixtisar edilməsidir.

Qazma işləri, neft hasilatı və emalı kəskin şə-
kildə aşağı düşmüşdü. Böhran nəticəsində xırda
və orta müəssisələrin iflasa uğraması neft sənə-
yesində **istehsalın təmərküzləşməsi**★ prosesini
sürətləndirmişdi. Belə ki Bakıda neftin çıxarılması,
emal edilməsi, daşınması və satışı bir neçə böyük
neft şirkətinin – **inhisarların** əlində cəmləşmişdi.

Istehsalın təmərküzləşməsi istehsalın iri müəs-
sisələrdə cəmlənməsidir.

Böhrana baxmayaraq, neft sənayesinə xarici
kapital qoyuluşu artmaqda davam edirdi. Lakin
əlavə xərc tələb etdiyi üçün texniki yeniliklərin
tətbiqi məhdud idi. Bu isə Bakı neft sənayesinin
tənəzzülünün səbəblərindən biri idi. Rus-yapon
müharibəsi və **1905–1907-ci illər inqilabı** böh-
randan sonra gözlənilən canlanmaya imkan ver-
mədi. Ona görə də dünya iqtisadi böhranından
sonra Rusiya iqtisadiyyatında durğunluq oldu.

Bir qədər sonra Rusiya sənayesində canlan-
ma yaransa da, bu, Bakının neft sənayesinə o qə-
dər də təsir göstərmədi.

Siyasi hadisələrin sosial-iqtisadi həyata
təsirlərini dəyərləndirin.

Bakıda neft mədəni. 1901-ci il

Neft sənayesində durğunluğun əsas səbəbləri:

- yeni geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmaması;
- qabaqcıl texnologiyalardan çox zəif istifadə edilməsi;
- neftin yalnız az hissəsinin elektrik enerjisi, böyük hissəsinin isə köhnə buxar mühərriklərinin gücü ilə çıxarılması;
- neftin emalının köhnə üsullarla aparılması;
- sahibkarların qiymətləri artırmaq üçün süni şəkildə istehsalı azaltması.

Nəticədə Bakı dünya neft istehsalında birinciliyi itirdi və bu sahədə ABŞ birinci yerə çıxdı.

T Neft sənayesində ABŞ-nin birinciliyi qazanmasının səbəblərini izah edin.

XX yüzilliyin əvvəllərində kapitalist münasibətləri yalnız Bakıda və neft sənayesində deyil, qəzalarda və digər sənaye sahələrində də inkişaf edirdi. Digər sənaye sahələrində texniki yeniliklərin tətbiq olunması istehsalın inkişafını sürətləndirmişdi. Qəzaların da iqtisadi həyatından yan keçməyən böhran əlvan metallurgiya sənayesinə mənfi təsir göstərmiş, mis filizi çıxarılması azalmışdı. Moskvada missaflaşdırma zavodu tikildiyindən 1906-cı ildə Qalakənd zavodu bağlanmışdı.

“Simens qardaşları” şirkətinə məxsus Gədəbəy mis mədənlərində texniki yeniliklər tətbiq olunmuş, elektrik enerjisi ağır əl əməyini əvəz etmişdi. Bu məqsədlə Qalakənd çayı üzərində **su-elektrik stansiyası** tikilmişdi. Bu, Azərbaycan qəzalarında yaradılmış ilk su-elektrik stansiyası idi. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycanın əlvan metallurgiya sənayesində inhisarlaşma prosesi gedirdi.

T XX yüzilliyin əvvəllərində neft və mis sənayesini müqayisə edin.

Neft sənayesi		Mis sənayesi
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət

İqtisadi böhran **yüngül** və **yeyinti sənaye sahələrinə** ciddi təsir göstərməmişdi. Azərbaycanın **ipək** və **pambıqtəmizləmə sənayesində** kapitalın böyük hissəsi milli burjuaziyaya məxsus idi. Cənubi Qafqazda olan pambıq-parça fabriklərinin əksəriyyəti azərbaycanlı sahibkarlar tərəfindən açılmışdı. **Balıqçılıq və balıq emalı sənayesində** də üstünlük milli sahibkarların əlində idi. Balıqçılıq da daxil olmaqla Azərbaycanın yeyinti sənayesi kapital qoyuluşunun həcminə, məhsul istehsalının dəyərində və fəhlələrin sayına görə neft sənayesindən sonra ikinci yeri tuturdu.

XX yüzilliyin əvvəllərində milli sahibkarların hüquqları məhdud idi. İstehsal sahələrində azərbaycanlıların sahibkarlıq fəaliyyətinə əngəllər törədilirdi. Onların şəhər özünüidarəetmə orqanlarında təmsil olunması məhdudlaşdırılmışdı.

Kapitalist sənaye istehsalının sürətli inkişafı şəhər əhalisinin artmasına səbəb oldu. Bakı şəhərinin sürətlə artan əhalisinin içməli su ilə təchiz olunması çox çətin bir problemə çevrilmişdi. 1917-ci ildə H.Z.Tağıyevin böyük yardımı ilə Bakıya çekilən **Şollar su kəməri** istifadəyə verildi.

Bakı Şəhər Dumasında şəhərin su təchizatı ilə bağlı bir neçə layihə müzakirəyə çıxarılmışdı:

1. Dəniz suyunun duzdan təmizlənilib içməli suya çevrilməsi;
2. Bakıya Kür çayından su kəmərinin çekilməsi;
3. Bakının kəndlərində qazılacaq quyulardan toplanan suyun şəhərə gətirilməsi;
4. Şollar–Bakı su kəmərinin çekilməsi.

Dumanın rus və erməni üzvləri daha ucuz başa gəlmək üçün Kür çayından su kəmərinin çekilməsini təkid edirdilər.

Ancaq Duma üzvü olan görkəmli xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Tiflis şəhərinin əhalisinin bir hissəsinin vərəm xəstəsi olmasını və şəhərin bütün kanalizasiya (*çirkab*) sularının Kür çayına axıdılmasını əsas gətirərək Şollar su kəməri layihəsi haqqında yekun qərarın qəbul edilməsinə nail oldu.

“Azərbaycan tarixi” kitabından
Bakı. 2016-cı il

Mənbə əsasında qida təhlükəsizliyinin əhəmiyyətini dəyərləndirin.

Kənd təsərrüfatı

XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatında problemlərlə yanaşı, müəyyən irəliləyiş olmuşdu. Əkinə yararlı torpaqların yarıdan çoxunda buğda, arpa, düyü əkilirdi. Bütün Cənubi Qafqazda istehsal olunan çəltik (düyü) məhsulunun əksəriyyəti Şimali Azərbaycanda becərilirdi. Toxuculuq sənayesinin inkişafı nəticəsində Şimali Azərbaycanda pambıq əkin sahələri artmışdı. Pambıqçılıqda qismən maşın və traktorlardan istifadə edilirdi.

Cənubi Qafqazda becərilən baramanın çoxunu Şimali Azərbaycan verirdi. Əldə olunan barama məhsulunun bir hissəsi yerli fabriklərdə emal edilir, bir hissəsi isə xarici ölkələrə ixrac olunurdu.

Kənd təsərrüfatında kapitalizmin inkişafı təkmil alətlərin tətbiqinə təkan verirdi. Lakin yeni texnika və maşınla təminat aşağı səviyyədə idi. Çünki ölkədə kənd təsərrüfatı maşınları istehsal olunmurdu. Onların xaricdən gətirilməsi isə baha başa gəlirdi. Kənd təsərrüfatı texnikasını yalnız mülkədarlar və varlı kəndlilər – qolçomaqlar satın ala bilirdilər.

Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına mane olan əsas amillərdən biri torpaq azlığı idi. Buna baxmayaraq, çarizmin **köçürmə siyasəti** davam etdirilirdi. Bu siyasət Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında aqrar məsələni həll etməklə yanaşı, müstəmləkələrdə rus əhalisinin sayını artırmaq məqsədi daşıyırdı. Ruslar, əsasən, Cənubi Azərbaycanla sərhəd bölgələrdə məskunlaşdırılırdı. Köçürmə üçün münbit torpaqlar seçilirdi. Hökumət müxtəlif bəhanələr altında yerli əhalinin torpaqlarını onların əlindən alırdı. Hakimiyyət orqanları tərəfindən öz doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur edilən əhali çox vaxt yaşamaq üçün əlverişli olmayan ərazilərdə məskunlaşırdı. Bu isə onların xəstələnməsinə və məhvinə səbəb olurdu.

Köçürmə siyasəti hansı siyasi və sosial-iqtisadi məqsədlər daşıyırdı?

Siyasi məqsəd	
İqtisadi məqsəd	

Şimali Azərbaycana köçürülən rus ailəsi.

Foto: S.Prokudin-Qorski

Bakı quberniyasına köçürülən rus kəndliləri üçün çoxlu yararlı torpaq sahələri ayrılmışdı. Halbuki elə həmin quberniyada torpaqsız yerli kəndli ailələrinin sayı çox idi. Muğanda və Mildə 2 mindən çox azərbaycanlı kəndli ailəsi öz ata-baba yurdundan qovulmuş, torpaqları isə gəlmə rus kəndlilərinə verilmişdi.

Rusiyadan müxtəlif vaxtlarda Muğana köçürülmüş rus əhalisinin yaşaması üçün kəndlər salınmışdı. Yerli əhalidən qorunmaq üçün dövlət rus kəndlilərinə silah paylamışdı. Köçürmə siyasəti etnik münaqişə yaranmasına və yerli əhalinin narazılığının artmasına səbəb olurdu.

Təbii-coğrafi şərait sosial-iqtisadi vəziyyətə necə təsir göstərə bilər?

Yeni aqrar qanunlar

XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bütün torpaqların 70%-ə qədəri dövlətin mülkiyyətində idi. Kəndlilərin əksəriyyəti dövlət torpaqlarında yaşayırdı. Lakin çar hökuməti dövlət kəndlilərinin torpaq münasibətlərinin nizamlanmasına çox gec başladı. 1900-cü ildə verilmiş **“Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında”** Qanuna əsasən rus hökuməti bu sahədə ilk addımı ataraq dövlət kəndlilərinə icma torpaqlarından nəslə istifadə hüququ verdi. Bu qanuna uyğun olaraq **1903-cü ildə Əsasnamə** qəbul edildi.

Lakin “Qanun” və “Əsasnamə” dövlət kəndində torpaq məsələsini axıra qədər həll etmədi. Kəndlilərin istifadəsində olan pay torpaqları, əsasən, dövlətin mülkiyyətində qaldı. *Torpaqların vaxtaşırı icma üzvləri arasında bölüşdürülməsi* qaydasının ləğv edilməsindən istifadə edən qolçomaqlar icmanın yararlı torpaqlarının bir hissəsini ələ keçirdilər. Bu isə dövlət kəndliləri arasında təbəqələşmənin güclənməsinə təkan verdi.

Dövlət kəndliləri haqqında tədbirlərin hansı müsbət və mənfi nəticələri oldu?

Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinə aid olan 1870-ci il kəndli islahatı yarımçıq qalmışdı. Kəndlilər feodal asılılığından azad olsalar da, onların çoxu pay torpaqlarını satın alaraq öz mülkiyyətlərinə çevirə bilməmişdilər. Buna görə də pay torpağını satın ala bilməyən sahibkar kəndliləri islahatdan əvvəlki vergi və mükəlləfiyyətləri sahibkara ödəməyə məcbur idilər. Onlar torpağı satın alana qədər “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” sayılırdılar. Çar hökuməti torpaq məsələsini tam həll etmək üçün uzun müzakirələr nəticəsində yeni qanun layihəsi hazırladı.

Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinin pay torpaqlarını satın alaraq öz mülkiyyətlərinə çevirə bilməməsinin səbəblərini müəyyən edin. Bu səbəbləri çar hökumətinin müstəmləkəçi siyasəti ilə əlaqələndirin.

1912-ci il tarixli **“Cənubi Qafqaz quberniyalarında torpaqların məcburi satın alınması haqqında”** Qanuna görə:

- 1913-cü il yanvarın 1-dən Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndliləri mükəlləfiyyət daşımaqdan azad edilməli;
- sahibkar kəndliləri xüsusi mülkiyyət elan olunmuş pay torpağını məcburi şəkildə satın almalı;
- əkinçilik üçün yararsız olan torpaqlar kəndlilərin mülkiyyətinə pulsuz keçməli;
- pay torpaqlarında salınmış bağ yerlərinin əvəzində pul ödənilməməli;
- kəndli çəmən, otlaq və meşə sahələrini satın ala bilməməli;
- su arxları mülkədarların xüsusi mülkiyyəti hesab edilməli;
- mülkədarlar torpaq üçün əvəz haqqını dövlət xəzinəsindən almalı;
- kəndlilər isə həmin pulu faizlə müəyyən müddət ərzində dövlətə qaytarmalı idi.

1900-cü il və 1912–1913-cü illərdə qəbul edilmiş aqrar qanunların hansı fərqli cəhətləri var idi?

1913-cü ildə verilmiş qanuna görə isə Zaqatala dairəsinin sahibkar kəndliləri feodal asılılığından azad edildilər. Dövlətin torpaq sahiblərinə bir-dəfəlik ödədiyi pulu kəndlilər 20 ilə dövlət xəzinəsinə qaytarmalı idilər.

1912–1913-cü illər aqrar qanunları ləng həyata keçirilirdi. Sahibkar kəndlilərini faktiki olaraq dövlətə borclu vəziyyətinə salmışdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan kəndində fermer təsərrüfatlarının yaradılması üçün müəyyən iqtisadi şərait təmin olunmuşdu. Nəticədə kənddə ictimai təbəqələşmə güclənmiş və kapitalizmin inkişafı sürətlənmişdi.

1912–1913-cü illərdə qəbul edilmiş aqrar qanunlarının nəticələrini kəndlilərin mənafeyi ilə əlaqələndirərək dəyərləndirin.

10

MİLLİ-DEMOKRATİK HƏRƏKAT

“Mazut konstitusiyası”, Müsəlman Gənclik Təşkilatı, “Qeyrət” partiyası, “Difai” partiyası, “Müsavat” partiyası, Rusiya müsəlmanlarının qurultayları

Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsir edən 1900–1903-cü illərin iqtisadi böhranı əhəlinin güzəranını daha da pisləşdirdi. Onlarla sənaye müəssisəsi bağlandı və işsizlərin sayı artdı. Sənaye müəssisələrində iş saati artırıldı, fəhlələrin əməkhaqqı isə azaldıldı. Fəhlələrin iş və mənzil şəraiti dözülməz idi. Sənayenin bütün sahələrində uşaq və yeniyetmə əməyindən geniş miqyasda istifadə edilirdi.

Uzun iş günü və ağır fiziki əmək uşaqların həyatına necə təsir göstərirdi?

Belə bir şərait fəhlələrin siyasi cəhətdən fəallaşmasına və inqilabi hərəkatın başlanmasına zəmin yaradırdı. İqtisadi böhran illərində Şimali Azərbaycanda tətil hərəkatı genişlənirdi. Artıq onlar siyasi tələblərlə çıxış edərək mütləqiyyətin əleyhinə çıxır, hüquq və azadlıqlar tələb edirdilər. 1903-cü ildə Bakıda fəhlələrin **ilk ümumi tətili** baş verdi. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq, bu tətildə, demək olar ki, bütün sənaye sahələrinin fəhlələri iştirak edirdilər. Tətil ordunun gücü ilə yatırılsa da, artıq fəhlə hərəkatının mütəşəkkil səviyyəyə çatdığını göstərirdi.

1904-cü ildə başlayan Rus-yapon müharibəsinə çar ordusunun biabırçı məğlubiyyəti ölkədə siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. İmperiyanın bütün ərazilərində olduğu kimi, onun müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanda da ümumi iqtisadi və siyasi vəziyyət mürəkkəbləşdi. Balaxanı mədənlərində başlanan tətil tezliklə digər müəssisələri və bütün şəhəri əhatə edərək ümumi tətil xarakteri aldı. Tətilçilər, əsasən, iqtisadi xarakterli olmaqla, siyasi tələblər də irəli sürdülər.

Nəticədə neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında müştərək müqavilə imzalandı. Fəhlələr **“Mazut konstitusiyası”** adlandırdıqları bu müqaviləyə görə bir sıra güzəştlər əldə etdilər.

Lakin bu güzəştlər ancaq bilavasitə neft sənayesində çalışan fəhlələrə aid idi. Halbuki Bakı və onun ətrafındakı digər sənaye müəssisələrinin fəhlələri də tətillərdə iştirak etmişdi. Tətili davam etdirən digər sənaye sahələrinin fəhlələri də 1905-ci ildə məqsədlərinə nail oldular.

“Mazut konstitusiyası”na görə fəhlələrin əldə etdiyi güzəştləri müasir dövrlə əlaqələndirərək dəyərləndirin.

Kəndli hərəkəti

Bu dövrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətinin tərkib hissələrindən biri də kəndli hərəkəti idi. Kəndli hərəkəti Yelizavetpol quberniyasında daha geniş miqyas almışdı.

XX yüzilliyin əvvəllərində də Azərbaycan da kəndli mübarizəsinin əsas forması qaçaqçılıq hərəkəti idi. Qaçaq hərəkətinin görkəmli rəhbərləri **Dəli Ali, Qaçaq Süleyman** və başqaları müstəmləkəçi çar məmurları ilə yanaşı, erməni terror dəstələrinə qarşı mübarizə aparırdılar.

Kəndli çıxışlarının Azərbaycanda milli-demokratik hərəkətin tərkib hissələrindən biri olduğunu necə əsaslandırma bilərsiniz?

Şimali Azərbaycan 1905–1907-ci illər inqilabı dövründə

Yaponiya ilə müharibədə məğlubiyyət Rusiyada siyasi böhranın kəskinləşməsinə səbəb oldu. Həmçinin sosial-iqtisadi böhranın dərinləşməsi 1905-ci ildə inqilabın başlanmasına təkan verdi.

Qafqaz canişininin millətlərarası munaqişenin baş verdiyi əraziyə baxış keçirməsi. 1905-ci il

İnqilabın başlanması Şimali Azərbaycanda da ictimai-siyasi vəziyyətə böyük təsir göstərdi. Tətil hərəkətinin getdikcə genişlənməsi hökumət dairələrini çox narahat edirdi. Hərəkətin qarşısını almaq, əhəlinin narazılığını başqa istiqamətə yönəltmək məqsədilə çarizm millətlərarası qırğından istifadə etdi. Vaxtilə məqsədyönlü şəkildə çar hökuməti tərəfindən Şimali Azərbaycana köçürülmüş ermənilərdən bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün istifadə edirdilər.

Millətlərarası qırğının tətil hərəkətinin genişləndiyi Bakıda başlanması təsadüfi deyildi. Polisin təzyiqini gücləndirmək üçün Qafqazın idarə sisteminə dəyişiklik edildi. **1883-cü ildə** ləğv edilmiş **canişinlik** bərpa olundu. Bakıda **hərbi qubernator** vəzifəsi təsis olundu. Bakı şəhəri və quberniyası ərazisində **hərbi vəziyyət**[★] elan edildi.

Hərbi vəziyyət mülki idarəetmənin hərbi rejimlə əvəz edilməsidir.

1905-ci ildə Rusiyada inqilabın başlanması.
Rəssam: V.Kossak

Bütün Rusiyanı бүrüyən inqilab və tətil hərəkəti çar hökumətini güzəştə getməyə məcbur etdi. Çar **manifest**★ verərək **söz, mətbuat, yiğıncaq, təşkilatlar yaratmaq azadlığı** tətbiq etməyi və məhdud qanunverici səlahiyyətlərə malik dumaya seçkilər keçiriləcəyini vəd etdi.

★ **Manifest** (latın sözü olub, mənası “çağırış” deməkdir) dövlət başçısı və ya ali hakimiyyət orqanının əhaliyə hər hansı mühüm məsələ ilə bağlı müraciətidir.

Milli partiya və təşkilatların yaranması

Çar Rusiyasının hakimiyyəti dövründə qonşu xalqlara nisbətən Şimali Azərbaycanda milli və ictimai zülm daha dözülməz idi. Gürcülərin və ermənilərin milli məktəbləri, kilsələri, milli mətbuatı, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri olduğu halda, bunlar xalqımız üçün, əsasən, qadağan edilmişdi.

1905–1907-ci illər inqilabının başlanması ilə Şimali Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət yeni mərhələyə daxil oldu. Bu mərhələnin səciyyəvi cəhəti milli siyasi təşkilatların formalaşması və **muxtariyyət**★ tələbinin irəli sürülməsi idi.

★ **Muxtariyyət** özünü idarəetmə hüququdur.

Şimali Azərbaycanda milli-demokratik hərəkətin yeni mərhələsi əvvəlki mərhələdən hansı fərqli cəhətlərə malik idi?

Bu dövrdə milli-demokratik hərəkətin əsas aparıcı qüvvəsi **milli burjuaziya** və **demokratik ziyalılar** idi. Lakin bu qüvvələrin hər ikisi siyasi cəhətdən hələ yetkin deyildi. Çar hökumətinin ayrı-seçkilik siyasəti, milli zülmün gücləndirilməsi, xalqımızın hüquqlarının məhdudlaşdırılması və s. cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayəndələrini milli məsələ ətrafında birləşdirirdi. Milli ziyalılar mövcud quruluşun yeniləşməsinə, islahatlar keçirilərək

1905-ci il manifesti

M.Ə.Rəsulzadə

məsini daha qətiyyətlə tələb edirdilər. 1905-ci ildə **Əlimərdan bəy Topçubaşov** və digər vətənpərvər ziyalılar tərəfindən Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin xeyrinə islahatlar keçirilməsi haqqında ərz-hal (xahişnamə) adlanan kollektiv müraciət hazırlanıb hökumətə təqdim edilmişdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ilk milli ictimai-siyasi təşkilatlar yaranmağa başladı. İlk belə təşkilat hələ məktəb şagirdi olan **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** tərəfindən yaradılan **Müsəlman Gənclik Təşkilatı** olmuşdur. Gizli fəaliyyət göstərən təşkilat müstəmləkə əsarətinə qarşı mübarizə aparırdı.

Tətil hərəkatının geniş yayıldığı bu dövrdə Bakıda **sosial-demokratiya**★ yönümlü təşkilatlar yaranmışdı. Bu təşkilatlar, əsasən, başqa millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi.

Sosial-demokratiya islahatlar yolu ilə sosial ədaləti təmin etməyə çalışan siyasi ideologiyadır.

1904-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə və başqa Azərbaycan ziyalıları **“Hümmət”** təşkilatını yaratdılar. Sosial-demokrat təmayüllü bu təşkilat azərbaycanlı fəhlələr arasında siyasi iş aparmaq məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycan xalqının azadlığı və müstəqil dövlətçiliyinin bərpa edilməsini əsas məqsəd seçən M.Ə.Rəsulzadə və tərəfdarları sonradan **bolşeviklərin**★ təsiri altına düşən bu təşkilatdan uzaqlaşdılar.

Bolşeviklər (çoxluq təşkil edənlər) 1903-cü ildə fikir ayrılığı nəticəsində Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Mərkəzi Komitəsində çoxluq qazanan qrupdur. Onlar inqilab yolu ilə hakimiyyətə gəlməyin tərəfdarı idilər.

Mənşeviklər azlıqda qalan qrupa deyilirdi.

Azərbaycan ictimai xadimləri və ziyalıları

Ə.Rəfibəyov

İ.Vəkilov

1905-ci ildə Şimali Azərbaycanda **Ələkbər bəy Rəfibəyov** və başqa ziyalılar tərəfindən **“Qeyrət”** adlanan ilk milli partiya yarandı. Gəncədə yaradılmış bu partiya ilk dəfə olaraq Şimali Azərbaycana muxtariyyət verilməsi təklifini irəli sürdü. Partiyanın özəkləri Şuşa və Bakıda da fəaliyyət göstərirdi.

Çar hökumətinin söz, mətbuat, yığıncaq azadlığı, ictimai-siyasi partiyalar, təşkilatlar yaratmağa icazə verən manifestindən sonra Azərbaycanda da müxtəlif partiyalar yaradıldı və milli mətbuat yenidən nəşrə başladı.

XX yüzilliyin əvvəllərində xalqımızın siyasi cəhətdən təşkilatlanmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də erməni terror təşkilatlarının Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı fəaliyyəti olmuşdur. Bu baxımdan 1906-cı ildə **Əhməd bəy Ağayevin** rəhbərliyi ilə yaradılmış **“Difai” partiyası** siyasi tariximizdə özünəməxsus yer tutur. Mərkəzi komitəsi Bakıda yerləşən “Difai”nin **Şuşa, Gəncə, Ağdam** və başqa şəhərlərdə şöbələri olmuşdur. Üzvlərinin sayına və nüfuzuna görə ən böyük şöbə Şuşada yerləşirdi.

“Difai” partiyasının emblemi

“Difai” partiyası:

- müsəlmanların xilasını maarifçilik və gücdən istifadədə görmüş;
- xalqımızı müdafiə etmək üçün silahlı dəstələr yaratmış;
- kütləvi qırğınlar törədən erməni terrorçuları və onları himayə edən çar məmurlarını cəzalandırmış;
- Cənubi Azərbaycanda Məşrutə hərəkatına, Osmanlı dövlətində “Gənc türklər” təşkilatına öz üzvlərini köməyə göndərmiş və pul vəsaiti ilə yardım etmiş;
- Şuşadan Səttarxana silah göndərmişdi.

“...Daşnakların əsas məqsədləri Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları qırıqdan sonra onların torpaqlarını işğal etməkdir. ... Sonra fikirləri Qafqazda erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir dövlət yaratmaqdır. Bizim partiyamızın əsas məqsədi isə Qafqazda yaşayan bütün xalqlar arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır.... Daşnak partiyası əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin bədbəxtliyi üzərində erməni millətinin səadət və xoşbəxtlik qurmasına yol vermərik”.

*“Difai” partiyasının
Bəyannaməsindən*

“Difai” partiyası aqrar məsələdə mülkədar torpaqlarının əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmasını nəzərdə tuturdu. Proqramda daha geniş inzibati özünüidarə, xüsusilə din və məhkəmə işlərində, gələcəkdə isə Qafqaz müsəlmanlarına muxtariyyət verilməsi məsələləri təbliğ olunurdu. Partiya təhsilin yaxşılaşdırılmasını əsas vəzifə hesab edirdi.

1907-ci ildə yaradılmış **“Müdafiə” partiyası** ölkəmizin qərb qəzalarında və Borçalıda fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın sədri rus ordusunun zabiti **İbrahim ağa Vəkilov** seçilmişdi. Əhali içərisində maarifin yayılması, onların hüquq və mənafeələrinin qorunması, kəndlilərin məişətinin yaxşılaşdırılması əsas məqsəd və vəzifə kimi qəbul edilmişdi.

1911-ci ildə yaradılmış **“Müsavat” (Bərabərlik)** partiyası xalqımızın siyasi cəhətdən birləşməsində mühüm rol oynadı. 1913-cü ildə Romanovlar

sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar verilmiş ümumi əfvdən sonra mühacirətdən qayıdan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu partiyanın liderinə çevrildi. O, Əli bəy Hüseynzadənin **“türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək”** şüarını başlıca istiqamət kimi irəli sürdü. **“Müsavət”** partiyası Balkan müharibələri dövründə türk xalqlarına müraciət edərək onları Osmanlı dövlətinə yardım etməyə çağırırdı.

Azərbaycanda xalq kütləsini özünə cəlb edən və xaricdəki müsəlmanların rəğbətini qazanan “Müsavət”ın proqramında onların məqsədləri belə izah edilirdi:

1. Millətindən və məzhəbindən asılı olmayaraq, bütün müsəlman xalqlarının birliyinin təmin edilməsi;
2. Bütün müsəlman xalqlarının müstəqilliyinin bərpası;
3. Müstəqillikləri uğrunda mübarizə aparan bütün müsəlman xalqlarına maddi və mənəvi yardımların genişləndirilməsi.

*Firuz Kazımzadə,
“Cənubi Qafqaz üçün mübarizə”*

“Difai” və “Müsavət” partiyalarının fəaliyyətinə dair oxşar və fərqli cəhətləri cədvəl şəklində təqdim edin.

“Difai”		“Müsavət”
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət

Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycan milli burjuaziyasının və ziyalılarının vətənpərvər nümayəndələri çar hökumətinin müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizədə xalqımızı təşkilatlandırmışlar. Həmçinin Cənubi Azərbaycanda Məşrutə hərəkatına, Balkan müharibələri zamanı Osmanlı dövlətinə maddi və mənəvi yardım göstərmişlər. Hətta bir çox nümayəndələr könnüllü olaraq döyüşlərdə iştirak etmişdir.

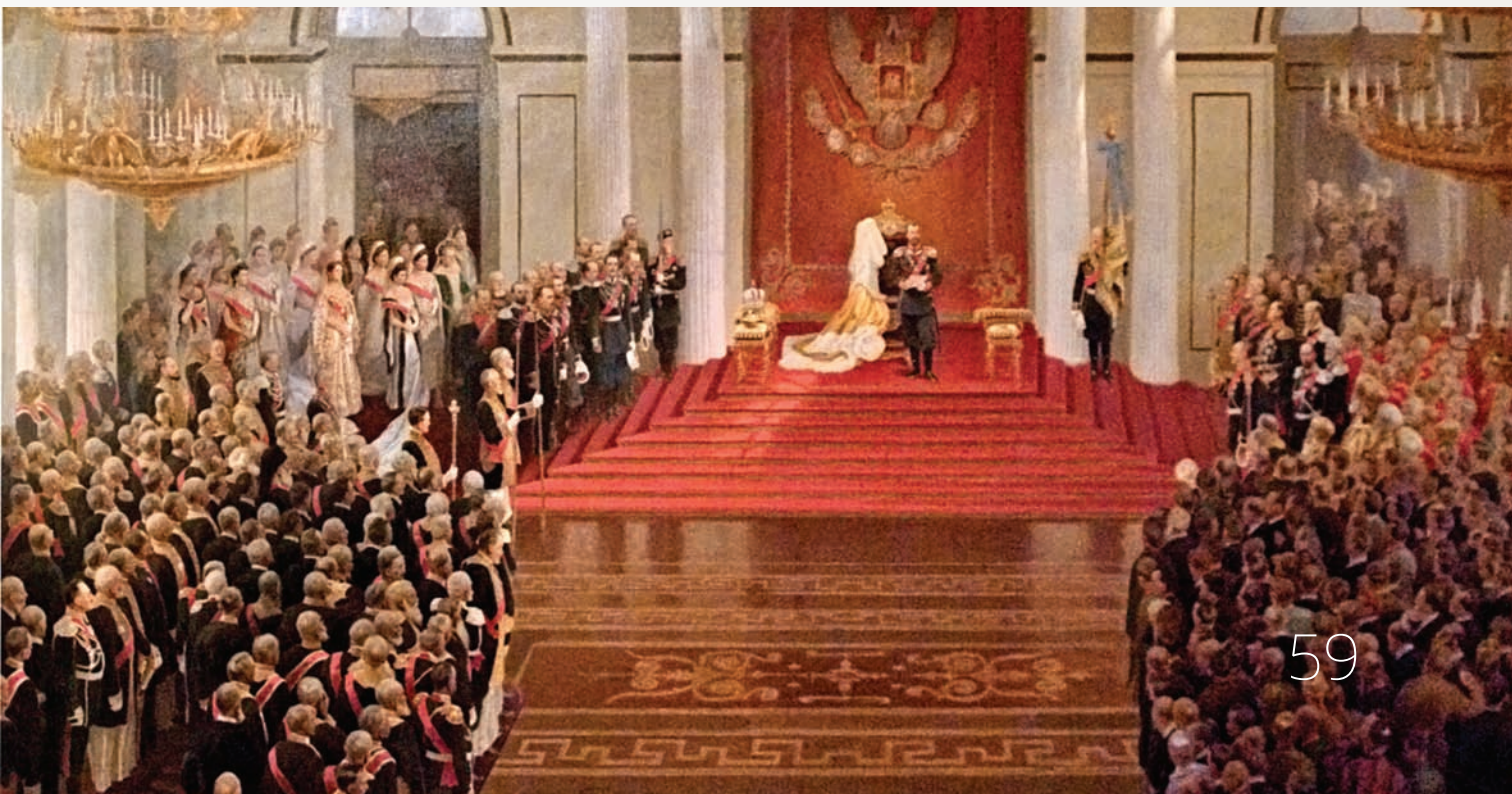
Azərbaycanlı deputatlar Dövlət dumalarında

1906-cı ildə qanunverici orqan olan **Dövlət Dumasına** seçkilər keçirildi. Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərindən **Əlimərdan bəy Topçubaşov**, **İsmayıl xan Ziyadxanlı**, İrəvan quberniyasından **Ağa xan İrəvanski** və başqaları Birinci Dumaya deputat seçildilər. Ə.Topçubaşov Dumada **müsəlman fraksiyasının**★ sədri seçildi. Lakin hökumətlə Birinci Dumanın arasındakı narazılıq 1906-cı ilin yayında onun buraxılmasına səbəb oldu.

★Fraksiya parlament daxilində oxşar siyasi görüşlərə görə nümayəndələrin yaratdığı qruplaşmadır.

I Dövlət Dumasının açılışında Çar II Nikolayın çıxışı

F.Xoyski

X.Xasməmmədov

M.Y.Cəfərov

İ.Ziyadxanlı

“Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) bir əsr bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu əsr ərzində biz müsəlmanlar əsir kimi həyat sürmüşük, təqiblərə məruz qalmışıq, bizə heç bir haqq və hüquq verilməmiş, kölə halına salınmışıq.

Sözün əsl mənasında, yüz il ərzində biz hökumətin şiddətli hücumlarına və böhtanlara məruz qalmışıq. Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hansına nəzər salsanız, hamısında bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünün şahidi olacaqsınız”.

*İsmayıl xan Ziyadxanlının
Dumada çıxışı*

hesab edildi və onların seçki hüquqları məhdudlaşdırıldı. Nəticədə 1907-ci ildə fəaliyyətə başlayan **Üçüncü Dumada** Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisini yalnız bir deputat – **Xəlil bəy Xasməmmədov** təmsil etdi. O, Dumada türk-müsəlman əhaliyə azadlıq və siyasi hüquqlar verilməsi, təhsil və məhkəmə işlərinin ana dilində aparılması kimi mühüm tələblər irəli sürdü.

1912-ci ildə **Dördüncü Dövlət Dumasına** seçkilər keçirildi. Şimali Azərbaycandan **Məmməd Yusif Cəfərov** deputat seçildi. O, Dumadakı çıxışlarından birində deyirdi: “*Milli zülm heç vaxt indiki miqyasda olmamış və rəhmsiz bürokratik aparat milli hisslərə heç zaman indiki qədər laqeyd qalmamışdır*”.

İsmayıl xan Ziyadxanlının “*Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hansına nəzər salsanız, hamısında bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünün şahidi olacaqsınız*” fikrini konkret faktlarla sübut edin.

1907-ci ildə fəaliyyətə başlayan İkinci Dumaya **Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov**la birgə cəmi 5 azərbaycanlı deputat seçilmişdi. Lakin elə həmin il İkinci Duma da çar tərəfindən buraxıldı.

Sizcə, nə üçün İkinci Duma da buraxıldı?

Mürtəce və müstəmləkəçi xarakter daşıyan yeni seçki qanunu qəbul edildi. Qafqaz, Orta Asiya və Sibir xalqları siyasi cəhətdən “qeyri-yetkin”

Dördüncü Dumanın iclası

Rusiya müsəlmanlarının qurultayları

1905–1907-ci illər inqilabı Rusiya əsarəti altında olan türk xalqlarının milli hərəkatının yüksəlişinə təkan verdi. Türk xalqlarının ictimai-siyasi xadimləri imperiyaya qarşı birgə mübarizəni təşkil etmək üçün **türkçülük və müsəlmançılıq** əsasında birləşməni məqsəduyğun hesab etdilər. Bu işin əsas təşəbbüskarlarından və təşkilatçılarından biri Azərbaycanın görkəmli ictimai və siyasi xadimi **Əlimərdan bəy Topçubaşov** idi.

Müstəmləkə əsarətinə qarşı mübarizə üçün partiya yaratmaq ideyası müsəlmanlar yaşayan bütün bölgələrdə: Qafqazda, Krimdə, Tataristanda, Mərkəzi Asiyada, Sibirdə və s. yerlərdə maraqla qarşılandı.

1905-ci ildə **Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayı** keçirildi. Gizli şəkildə keçirilən qurultayda **Rusiya Müsəlman İttifaqı** yaradıldı.

1906-cı ildə daha iki qurultay keçirildi. İkinci qurultayda Rusiya Müsəlman İttifaqının Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə hazırlanmış proqram və nizamnaməsi qəbul edildi. Üçüncü qurultayda Müsəlman İttifaqına rəhbərlik etmək üçün daimi yeri Bakı olan Mərkəzi Komitə seçildi.

Rusiya müsəlmanlarının ikinci qurultayının iştirakçıları

“Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən tərtib olunmuş proqram əvvəldən axıra qədər oxundu. ... Daha sonra qadınların seçki hüququ ətrafında müzakirələr uzun çəkdi. Qurultayda bu təklifi verən Əlimərdan bəy Topçubaşov yerlərdən hücumlara məruz qaldı. ... Uzun müzakirələrdən sonra qadınların seçki hüququ islam qanunlarına uyğun olaraq proqrama daxil edildi”.

*Hüseyn Baykara,
Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi*

Mənbəyə əsasən qadınların seçki hüququnun proqrama daxil edilməsini XX yüzilliyin əvvəlləri və müasir dövr baxımından qiymətləndirin.

Rusiya müsəlmanlarının qurultayları ilə bağlı cədvəli tamamlayın.

Qurultay	Tarix	Fəaliyyət

Mövzu ilə bağlı zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

11

ÇARİZMİN MİLLİ QIRĞIN SİYASƏTİ

Əbdülkərim bəy Mehmandarov, Tiflisdə sülh konfransı (məclisi),
Əhməd bəy Ağayev, “erməni-müsəlman davası”

Çar Rusiyasında XX yüzilliyin əvvəllərində sosial-iqtisadi vəziyyət pisləşdi. İmperiyani və onun müstəmləkələrini tətillər, çıxışlar, o cümlədən milli azadlıq hərəkatları bürüdü. Narazılıqları başqa istiqamətə yönəltmək üçün hökumət ənənəvi **“Parçala, hökmranlıq et!”** siyasətini həyata keçirməyə başladı. Xalqları bir-birinə qırdırmaq siyasətinin ilk addımları Cənubi Qafqazda atıldı. Həmişə böyük dövlətlər tərəfindən alət kimi istifadə edilən ermənilər çar Rusiyası tərəfindən silahlandırıldı. Beləliklə, 1905-ci ildə tarixdə “erməni-müsəlman davası” adlanan hadisələr başladı.

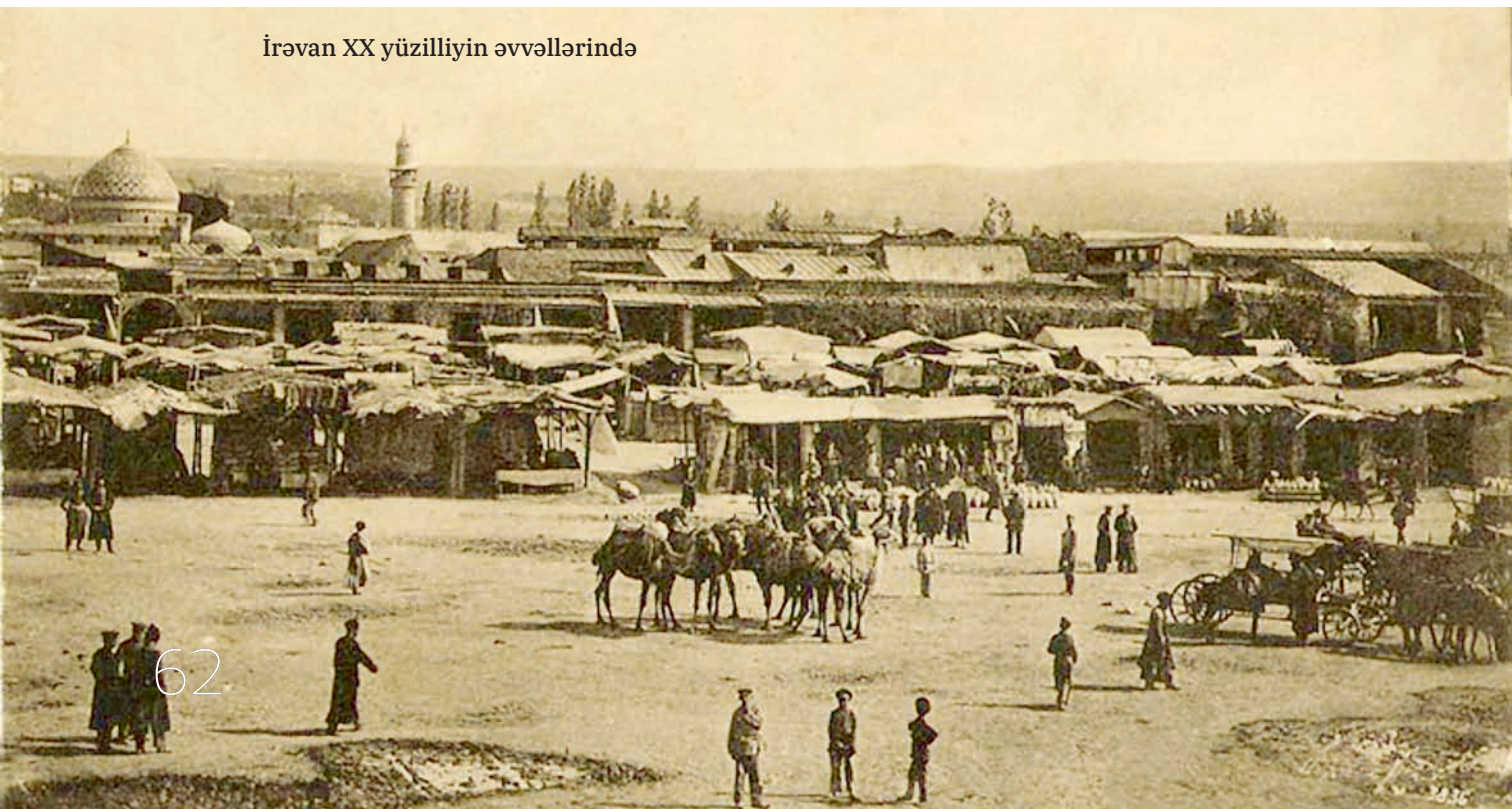
XX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda: **İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında** əhalinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Bu, gələcəkdə tarixi Azərbaycan torpaqlarında muxtariyyət və ya müstəqil dövlət yaratmaq istəyən erməni terror təşkilatlarının planlarına uy-

ğun deyildi. Terror **“Daşnaksutyun”**★ partiyasının əsas mübarizə vasitəsi idi. **“Böyük Ermənistan”** xülyasını reallaşdırmaq üçün partiya bütün yerli təşkilatlarından **İrəvan, Gəncə və Qarabağ** bölgələrində olan türk kəndlərini viran qoymağı, oraları yerli əhalidən – azərbaycanlılardan birdəfəlik təmizləməyi tələb etmişdi. Məhz bu məqsədlə də onlar və digər erməni təşkilatları Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində erməniləri silahlandırır, azərbaycanlılara qarşı savaşa təhrik edirdilər.

“Daşnaksutyun” erməni millətçilərinin terrorçu təşkilatı 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmışdı. Partiyanın əsas məqsədi Azərbaycan və Osmanlı torpaqlarında “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaq idi. Öz məqsədinə nail olmaq üçün partiya türk-müsəlman əhaliyə qarşı terror və soyqırımı siyasətindən istifadə etmişdir.

İrəvan XX yüzilliyin əvvəllərində

1905–1906-cı il hadisələri zamanı yandırılmış neft mədənləri

Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin hücumları Bakı şəhərindən başlayaraq Azərbaycanın digər bölgələrinə yayıldı. Hərtərəfli hazırlıqdan sonra ermənilər 1905-ci ilin fevralında **Bakıda** qırğın törətdilər. Çox keçmədən iğtişaşlar İrəvanda kütləvi xarakter aldı. **Naxçıvan** və **Zəngəzur** erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına məruz qaldı. Onlar kəndləri dağıdır, yandırır, günahsız insanları qılıncdan keçirirdilər. Yerli əhali ata-baba yurdunu tərk etməyə, qaçqın düşməyə məcbur olurdu.

Erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücum edir, əhalini qətlə yetirir, qovur və beləliklə, say üstünlüyünə nail olmağa çalışırdılar.

Çar məmurları milli ədavətin qızışdırılmasında maraqlı idilər.

S Sizcə, çar hökuməti milli ədavəti qızışdırmaqla hansı məqsədlərə nail olmaq istəyirdi?

Erməni silahlı dəstələri **Şuşa** qəzasını azərbaycanlılardan təmizləmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş, silahlarla təchiz olunmuşdu.

1905-ci ildə daşnakların planına əsasən çar əsgərləri Şuşada bir erməni öldürüb, onun guya müsəlmanlar tərəfindən qətlə yetirilməsi barədə xəbər yaydılar. Çox keçmədən erməni silahlı dəstələri kilsənin qarşısına toplaşdı və müsəlman məhəllələrinin üzərinə hücum keçdi. Erməni ter-

rorçuları ilə birlikdə çar hərbi dəstələri və kazaklar da azərbaycanlıların yaşadıkları evlərə hücumlar edirdilər. Azərbaycanlıların özlərini müdafiə tədbirləri nəticəsində ermənilər tezliklə məğlub oldu və ağ bayraq qaldırdılar.

“Daşnaklar 1905-ci ildə azərbaycanlıları qətlə yetirmək üçün fəaliyyətə başladılar. Daşnaklar “öldürə bildiyin qədər öldür, talan et, heç kimə acıma” şüarı ilə hərəkət edirdilər. Daşnak quldurları dinc əhalini qətl etdilər, kəndləri talan etdilər və yandırdılar. Daşnaklar silah baxımından heç bir çətinlik çəkmədilər, çünki erməni keşişləri tərəfindən yanına səlahiyyətli heyətin göndərildiyi Vorontsov-Daşkovun (*Qafqaz canişini - red.*) xüsusi icazəsi ilə silahlandırılmışdılar”.

O.Arutyunyanın “Xatirələr” kitabından

“Bir partiya olaraq məsuliyyətin əsas hissəsini “Daşnaksutyun” daşıyır. Çünki onlar qırğınları həyata keçirməkdə çox zaman aparıcı qüvvə idi. Azərbaycanlıların “Daşnaksutyun”la müqayisə oluna biləcək heç bir təşkilatı yox idi”.

*Amerika tarixçisi
Firuz Kazımzadə*

Mənbələrdə verilən məlumatları müqayisə edin və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin.

Erməni keşişləri, onların havadarları olan yüksək rütbəli çar zabıtları və məmurları əllərində “İncil” və ağ rəngli təslim bayraqları Gövhərağa məscidinin qarşısına gəldilər. Böyük “səhvə yol verdikləri”ni boyunlarına alıb, barışmaq istədiklərini bildirdilər. Ürəyi yumşaq azərbaycanlılar ermənilərin fitnələrinə aldanaraq barışığa razılaşdılar. Ermənilər “İncil”ə əl basıb, sülh nişanəsi kimi ağ bayraq qaldıraraq bundan sonra müsəlmanlarla “qardaş kimi” yaşayacaqlarına söz verdilər. Beləliklə, döyüşlər ermənilərin məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

Şuşanın görkəmli ziyalı **Əbdülkərim bəy Mehmandarov** bu hadisələr zamanı əhalinin özünümüdafiəsinin təşkilində fəal rol oynamışdı. O, hələ qanlı döyüşlərin gedişində Şuşada xəstəxana və yetim qalmış uşaqlar üçün məktəb açdırmışdı.

Ə.Mehmandarov

Şuşada təxminən bir il nisbi sakitlik oldu. Lakin ermənilər öz biabırçı məğlubiyyətləri ilə barışa bilmirdilər. Çar Rusiyasının himayəsində olan imkanlı ermənilər Osmanlı dövləti və Qacarlar dövlətinin təbəələri olan erməniləri gətirib müzdlü döyüşçü kimi Azərbaycan türklərinə qarşı vuruşdururdular.

T

1905–1906-cı illərdə ermənilərin xarici dövlətlərin təbəələri olan müzdlü erməni döyüşçülərindən istifadə etməsini Birinci və İkinci Qarabağ müharibələrində baş vermiş oxşar hadisələrlə əlaqələndirərək təhlil edin.

1906-cı ildə ermənilər Şuşa şəhərində ikinci dəfə qırğınlara başladılar. Guya sülh və əmin-amanlıq yaratmaq üçün Qafqaz canişinliyi tərəfindən Qarabağa göndərilmiş rus qoşunu azərbaycanlı məhəllələrini top atəşinə tutdu. Hətta məscidin minbərinə atəş açılmışdı. Buna baxmayaraq, tezliklə Şuşadakı ikinci vuruşma da azərbaycanlıların qələbəsi ilə bitdi.

1905–1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri Cavanşir qəzasında, habelə Ağdərə bölgəsində də kütləvi qırğınlar törətdi. Qaryagin qəzasında (indiki Füzuli və Cəbrayıl rayonları) bir çox kəndlər erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində yandırıldı. Azərbaycanlıların əks-həmləsindən sonra ermənilər qırğınları dayandırmaq məcburiyyətində qaldılar.

Bu dövrdə erməni silahlı dəstələri Xocalıya da hücum etdi. Kənd əhalisinin bir qismi qaçaraq canlarını qurtardı, bir qismini də ermənilər öldürdülər. Erməni müəlliflərindən biri yazır ki, kəndi ələ keçirən ermənilər əvvəlcə evləri taladı. Sonra isə əhalinin bir daha geri qayıda bilməməsi üçün od vurub evləri yandırdılar.

1905-ci ildə Umudlu kəndində ermənilərin sonralar, 1992-ci ildə Xocalıda törətdikləri soyqırımına bənzər qırğınlar törədildi.

M

“Dekabrın 23-də (1905-ci ildə) ermənilər Umudlu və İmarət Qərvənd kəndlərinin üzərinə hücum keçdilər. Ermənilər bu iki kəndə daxil olub barbarlıq törətdilər... Umudluda heç kimə aman vermədən qarşılarına çıxarı öldürdülər.

Burada bir türk qadınının qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdiyi söylənir. Qadın ərini öldürən erməninin qılıncını əlindən alıb, öz sinəsinə soxmuşdu. Bu iki kənddən onlarla qadın və kişi öldürüldü. Lakin bu qırğınlardan sonra daha dəhşətli hadisələr baş verdi. Şahidlərin söylədiklərinə görə, sağ qalanlardan bəziləri uzun yol gedə bilməyib meşələrdə qalmış və donmuşdular...”

Erməni müəllifi A-Do

T

Mənbə əsasında Azərbaycan qadınının qəhrəmanlığını tarixin müxtəlif dövrlərində oxşar nümunələrlə əlaqələndirərək dəyərləndirin.

1905–1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələrinin kütləvi qırğınlar törətdiyi ərazilər

1906-cı ilin fevralında Tiflisdə Qafqaz canişinin təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğınlarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı (məclisi) keçirildi. Konfransda Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları “Daşnaksutyun” partiyasının niyyətlərini ifşa etdi. Onlar partiyanın Cənubi Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərdi, rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirdilər.

“Biz deyirik ki, əgər, doğrudan-doğruya, sülh istəyirsinizsə, başqa təşəbbüslərlə bərabər, gərək terroru da götürəsiniz. ...“Daşnaksutyun” Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh (silahlı) partiyalarımız olsun”.

Əhməd bəy Ağayevin
sülh konfransındakı çıxışından

Sülh konfransından bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başladı. Ermənilər Bakı və Şuşadakı məğlubiyyətləri ilə heç cür barışa bilmirdilər. 1906-cı ilin yayında erməni əhalisinin sayca azlıq təşkil etdiyi İrəvandan Zəngəzur, Zəngəzurdan Qarabağa qədər ərazilərdə erməni silahlı dəstələrinə müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verildi.

Erməni-azərbaycanlı münəqişəsində rusların ermənilərlə əlbir olması azərbaycanlıların ayrıca bir təşkilatda birləşməsinə zəruri etdi. Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə **“Difai” (Müdafiə) partiyası** yaradıldı. Azərbaycanlıların təşkilatlanması, “Difai” partiyasının formalaşaraq ermənilərin terroruna qətiyyətlə cavab verməsi erməniləri qırğınlar törətməkdən əl çəkməyə məcbur etdi.

Erməni-azərbaycanlı münəqişəsi Azərbaycan milli hərəkatının inkişafında və xalqın təşkilatlanmasında mühüm rol oynadı. Bu, Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi arasında milli birlik ideyasını gücləndirdi.

“Difai” partiyasının fəaliyyətini azərbaycanlıların təşkilatlanması baxımından necə dəyərləndirirsiniz?

Məşrutə hərəkatı, Əncümən, Səttarxan, Bağırxan

Məşrutə (Konstitusiya) hərəkatı

XX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan da sosial-iqtisadi böhran hökm sürürdü. Qacarlar dövləti Rusiya və İngiltərə kimi dövlətlərin yarım-müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Ölkədə baş verən məmur özbaşınalığı, qıtlıq, hakim dairələrdəki rüşvətxorluq xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Əhalinin bütün zümrələri hökumətdən narazı idi. Var-yoxdan çıxan və feodal istismarından əziyyət çəkən kəndlilər qazanc dalınca qonşu ölkələrə üz tuturdular. İnqilab ərəfəsində qazanc üçün təkcə Rusiyaya 300 min kəsbkar getmişdi.

Ümumi narazılıqların artması şəraitində İranın müxtəlif yerlərində gizli cəmiyyətlər yarandı. Onlar müxtəlif tələblər irəli sürür, ölkədə şah idarəçiliyi-

nin dəyişməsinə, ədalətli idarə üsulunun, qanunverici orqanın yaradılmasını arzulayırdılar.

Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Zəncan, Ərdəbil şəhərləri narazılıq mərkəzinə çevrilmişdi. Tacirlərə qarşı haqsızlıqlar **1905-ci ilin dekabrında** Tehranda inqilabi hərəkatın başlanmasında qığılcım rolunu oynadı. Tehranla yanaşı, Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Zəncan və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində də bazar və dükanlar bağlandı, etiraz nümayişləri, çıxışlar başlandı. Etirazçıların tələbləri bunlar idi:

1. Konstitusiyanın (Məşrutənin) qəbulu;
2. Məclisin, yəni parlamentin çağırılması;
3. Xarici məmurların ölkədən qovulması.

Yarımmüstəmləkə rejiminin hökm sürdüyü Cənubi Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişiklikləri təhlil edin.

Məşrutə hərəkatının iştirakçıları

Təbrizdə Məşrutə hərəkatının qərarğahı (bərpa olunmuş)

Arası kəsilməyən çıxışlar nəticəsində qorxu-ya düşən şah inqilabçıların tələblərinə əməl etməyə məcbur oldu. **1906-cı ilin avqustunda Müzəffərəddin şah Konstitusiya qəbul edilməsi haqqında fərman verdi.** Daha sonra məclisə seçkilər keçiriləcəyi elan olundu.

Müzəffərəddin şah

Təbriz şəhərində **seçkili orqanlar – əncümənlər** yaradıldı. Tezliklə əncümən xalq kütlələrinin xeyrinə islahatlara başladı. Ərzaq mallarının qiyməti qaydaya salındı, möhtəkirlik məhdudlaşdırıl-

dı, məhkəmə işlərinə nəzarət gücləndirildi, maarif və məktəblərin inkişafı və s. kimi sahələrdə müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edildi. Beləliklə, kütlələrin dərin hörmət və inamını qazanan əncümən güclü hakimiyyət orqanına çevrildi. Təbrizin ardınca əncümənlər Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərlərində də yaradıldı.

“Həmin ilin oktyabrında Təbriz Şurasının “Cəride-ye melli” (“Milli qəzet”) qəzeti fars dilində nəşrə başladı. Qəzetin bir sıra məqalələrində “Əncümən-e Təbriz” Milli Məclis adlandırılmışdı və bu, Tehranda Məclis üzvlərinin etirazına səbəb olmuşdu. Buna görə Məclisdəki azərbaycanlı deputatlar məsələyə aydınlıq gətirdilər və “Əncümən-e Təbriz”in Milli Məclis yox, əyalət şurası olduğunu vurğuladılar. Lakin Təbriz Şurası regional məsələlərlə məşğul olmaqla kifayətlənmir, konstitusiyanın ardıcıl müdafiəçisi kimi zəruri hallarda Tehrana – Məclisə də əhəmiyyətli təsir göstərirdi”.

Mədatli Eynulla.

İranda Azərbaycan tarixi məsələləri

Mənbədən çıxış edərək Cənubi Azərbaycanın Məşrutə hərəkatındakı rolunu necə qiymətləndirmək olar?

1906-cı ildə ölüm yatağında olan Müzəffərəddin şah Konstitusiyayı imzaladı. Lakin 1907-ci ildə taxta çıxan Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı Konstitusiyayı tanımaq istəmədi. O, inqilabı yatırmağa çalışdı. Bu xəbər İranın digər yerləri ilə yanaşı, siyasi mübarizənin davam etdiyi Təbrizdə də hərəkətin yüksəlməsinə səbəb oldu.

Tətil və nümayişçilərin qətiyyəti qarşısında şah geri çəkilməyə məcbur oldu və Konstitusiyayı imzaladı.

Konstitusiyanın qəbul olunmasını zaman baxımından necə qiymətləndirərdiniz?

Bir il keçməmiş şah aranın sakitləşdiyini düşünüb hücumə keçməyə cəhd etdi. Hərəkətdə fəal iştirak edən xeyli adam həbs olundu. Şahın göstərişi ilə kazak dəstəsi Tehran şəhərindəki Azərbaycan nümayəndəliyinin yerləşdiyi bina və Məclis binasını top atəşinə tutub dağıtdı. Buna cavab olaraq, **Səttarxan**ın başçılığı ilə Təbrizdə silahlı üsyan

Səttarxan

Şahın kazak dəstəsi

başladı. O, könüllülərdən ibarət fədailər dəstəsi yaratdı və Hərbi Şura təşkil etdi.

Ali Hərbi Şuranın rəhbəri Səttarxan və onun müavini Bağırxan təyin edildi. Gərgin döyüşün nəticəsində şahın silahlı qüvvələri Təbrizdən çıxarıldı. Onların Təbrizə edilən çoxsaylı hücumları dəf edildi. Əks-inqilabçılardan təmizlənən şəhərdə qayda-qanun yaradıldı. Xalqın nifrət etdiyi vali Səmədxan başda olmaqla bütün şah məmurları Təbrizdən qovuldu. Dünyanın müxtəlif yerlərindən üsyançılara maddi və mənəvi dəstək gəlirdi. İnqilaba ilk yardımı qonşu ölkələrə müvəqqəti iş üçün getmiş Qacarlar dövləti təbəələri göstərirdilər.

Təbrizdə Məşrutə hərəkətinin üzvləri

Başda məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla Azərbaycan milli burjuaziyasının ən görkəmli nümayəndələrinin İran inqilabçılarına hərtərəfli yardımı xüsusi qeyd edilməlidir.

Üsyanın genişlənməsi Rusiya və İngiltərəni narahat edirdi. Fədailəri tərk-silah etmək məqsədilə Səttarxan və Bağırxan 1910-cu ildə Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən paytaxta dəvət olundular. Şaha inanan və artıq qan tökülməsinə yol vermək

istəməyən Səttarxan dəvəti qəbul edib Tehrana gəldi. Əldə olunan razılığa baxmayaraq, onun adamlarına xəyanətkarcasına hücum edildi. Ağır yaralanan Səttarxana geri qayıtmağa icazə verilmədi.

Səttarxanın Məşrutə hərəkatındakı rolunu necə dəyərləndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu. Lakin çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanda olan qoşunları əhəlinin fəal çıxışına imkan vermədi. Xarici təbəələri qorumaq bəhanəsi ilə əks-inqilabi qüvvələr Təbriz üzərinə hücumla başladı.

Təbrizdə şiddətli vuruşmalar dekabrın əvvəllərində davam etdi. Üsyan qan içində boğuldu. 1905–1911-ci illər inqilabının yatırılması nəticəsində çar Rusiyası və İngiltərə tərəfindən Qacarlar dövləti, o cümlədən inqilabda mühüm rol oynamış Cənubi Azərbaycanın əsarət altına alınması gücləndi.

Xarici dövlətlərin strateji maraqlarında Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirin.

Təbrizdə fədai dəstəsi

13

AZƏRBAYCAN BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ

Turançılıq, Ənvər paşa, Sarıqamış döyüşü, Ə.Şıxlinski, S.Mehmandarov, H.Naxçıvanski, F.Qayıbov, "Tatar süvari alayı"

Dünyanın yenidən bölüşdürülməsi, xammal bazası və satış bazarlarının ələ keçirilməsi uğrunda mübarizə hərbi-siyasi bloklar arasında ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. 1914-cü ildə onlar arasında **Birinci dünya müharibəsi** başladı. Müharibə hər iki blok üçün işğalçılıq məqsədi daşıyırdı. Onların hərbi planlarında mühüm **geosiyasi**★ mövqedə yerləşmiş Şimali və Cənubi Azərbaycan, xüsusilə Bakı nefti əhəmiyyətli yer tuturdu.

Geosiyasət dövlət siyasətinin coğrafi amillərə əsasən müəyyən edilməsidir.

Müharibə Azərbaycan milli hərəkatının inkişafına mühüm təsir göstərdi. Osmanlı dövlətinin müharibəyə qoşulması bu təsiri daha da gücləndirdi. Türkçülük və islamçılıq ideyaları çar Rusiyasının müstəmləkə əsarətinə qarşı aparılan mübarizənin genişlənməsinə səbəb oldu.

Müharibədə Osmanlı dövlətinin məqsədlərindən biri **turançılıq**★ ideyalarının həyata keçirilməsi idi.

Ona görə də Osmanlı dövləti Şimali Azərbaycana, həmçinin digər türk və müsəlman xalqlarının yaşadığı ərazilərə öz nümayəndələrini göndərmiş, onların çar Rusiyasına qarşı mübarizəsinə kömək etmək üçün addımlar atmışdı.

Turançılıq türk xalqlarının birliyinin yaradılması – əsas hədəf seçən siyasi hərəkatdır. Bu hərəkat XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan və tatar ziyalıları tərəfindən yaranmış "Gənc türklər" in hakimiyyətə gəlməsindən sonra Osmanlı dövlətində də geniş yayılmışdı.

Rusiya ilə Türkiyə (*Osmanlı dövləti – red.*) arasında müharibənin gedişi Azərbaycanda güclü əks-səda doğurdu. Müharibə Azərbaycanda türkçülük və islamçılıq ideyalarını gücləndirir. ... Bu dövrdə keçmiş "Difai" partiyasının üzvləri ilk müstəqil Qafqaz dövləti yaratmaq məsələsini müzakirə etdilər. Fətəli xan Xoyskinin qardaşı oğlu Aslan Xoyski 1915-ci ilin fevralında gizli şəklidə sərhədi keçərək Ənvər paşanın Ərzurumdakı qərargahına getdi. Bu səfərin məqsədi Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyaları ilə Terek və Dağıstanı əhatə edəcək bir cümhuriyyətin qurulması üçün Osmanlı dövlət başçılarından razılığını almaqdan ibarət idi. Ənvər paşaya təqdim olunan layihə Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə birləşməsindən daha çox müstəqil bir dövlət kimi qurulması prinsipini əsas götürürdü.

X.Məmmədov.

Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi

Osmanlı dövlətinin strateji maraqları ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirin.

Osmanlı qoşunu yürüşdə.
Sarıqamış. 1914-cü il

Ənvər paşa

Osmanlı dövlətinin hərbi naziri **Ənvər paşa** Qafqaz cəbhəsindəki döyüşlərə böyük ümid bəsləyirdi. O, buradakı hərbi əməliyyatlara şəxsən özü komandanlıq edirdi. Osmanlı hərbi qüvvələri Cənubi Azərbaycana daxil olmaq, oradan Bakıya hücum edərək Xəzər dənizi sahillərini rus qoşunlarından azad etmək istəyirdi. Bununla da Qafqaz cəbhəsindəki rus qoşunları mühasirəyə alınmalı idi.

Lakin 1914-cü ilin dekabrı – 1915-ci ilin yanvarında baş verən **Sarıqamış döyüşündə** güclü şaxtalı hava şəraitində türk ordusu böyük itkilər verdi və məğlub oldu. Canlı qüvvə və texnika üstünlüyü də rus qoşunlarının qələbə qazanmasına mühüm təsir göstərdi. Bu qələbədən az sonra Təbrizi tutan rus qoşunları Osmanlı hərbi hissələrini Cənubi Azərbaycandan sıxışdırıb çıxartdı.

Birinci dünya müharibəsi Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında əlaqələrin güclənməsinə təkan verdi. İki qardaş xalq arasında yaxınlaşmaya səbəb olan amillərdən ən mühümü Şərqi Anadolunun çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi, burada ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımını törətməsi idi. Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xeyriyyə cəmiyyətləri bölgədə zərər çəkən əhaliyə maddi və mənəvi yardım göstərirdi. Çar hökuməti bu yardıma hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdı. Lakin çətinliklərə baxmayaraq, azərbaycanlılar qardaşlıq köməyini əsirgəmir, hətta könüllü olaraq Osmanlı qoşunları tərəfində vuruşurdular. Azərbaycanlılar çar qoşunları tərəfindən əsir alınan türklərə də yardım göstərir, öz həyatlarını təhlükə qarşısına qoyaraq onların qayırılmasına çalışırdılar.

Qardaş köməyinin təşkilatçılarından biri də M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Hətta buna görə o, çar hökuməti tərəfindən həbs də edilmişdi.

Azərbaycanlıların müharibədə iştirakı

Məlum olduğu kimi, çar Rusiyası azərbaycanlıları hərbi xidmətə çağırırdı və kişilər üzərinə hərbi vergi qoymuşdu. Hökumət bu yolla Azərbaycan türklərini silah işlətmək vərdişindən və döyüş təcürübəsindən məhrum etməyə çalışırdı. Hələ 1912–1913-cü illər Balkan savaşları zamanı Azərbaycandan çoxlu sayda könüllünün Osmanlı tərəfində döyüşməsi çar hökumətini ehtiyatlı olmağa məcbur edirdi. Ona görə də Qafqaz cəbhəsində yalnız erməni və gürcü milli hərbi hissələri yaradıldı. Çar hökuməti azərbaycanlılardan hərbi xidmətə yalnız ali zümrənin nümayəndələrini çağırırdı. Onlar hərbi məktəbləri bitirdikdən sonra zabıt kimi ordu sıralarına cəlb olunurdular.

Müharibə dövründə rus ordusunda bəy və ağa nəslindən olan 200-dən çox azərbaycanlı zabıt qulluq edirdi. Onlardan biri Rusiya ordusunun artilleriya general-leytenantı rütbəsinə qədər yüksələn **Əliağa Şıxlinski** idi. Birinci dünya müharibəsi dövründə çar tərəfindən Rusiya dövlətinin paytaxtı Peterburqun toplarla müdafiəsinə rəhbərlik ona etibar edilmişdi. Topçuluq sənətini inkişaf

Ə.Şıxlinski

S.Mehmandarov

H.Naxçıvanski

F.Qayıbov

etdirdiyi üçün **“Rus artilleriyasının tanrısı”** adlandırılan Şıxlinski hətta ordu komandanı olmuşdu.

Daha bir azərbaycanlı sərkərdə, artilleriya general-leytenantı **Səməd bəy Mehmandarov** Qərb cəbhəsində diviziya komandanı olmuşdu. Onun başçılıq etdiyi diviziya 1914-cü ilin payızında Polşada alman qoşunlarına sarsıdıcı zərbə endirərək iki rus ordusunu mühasirəyə düşmək rüsvayçılığından xilas etmişdi. Bu qəhrəmanlığına görə Səməd bəy Mehmandarova tam artilleriya generalı rütbəsi verilmişdi.

1915-ci ildə Səməd bəy Mehmandarov düşmənə qarşı döyüşlərdə fərqləndiyinə görə brilliyantlarla bəzədilmiş **“Müqəddəs Georgi”** silahı ilə təltif edilmişdi. Birinci dünya müharibəsi illərində bu mükafata layiq görülmüş cəmi səkkiz hərbi arasında yeganə müsəlman Səməd bəy Mehmandarov olmuşdur.

Çarın yeganə müsəlman yavəri olan general-leytenant **Hüseyn xan Naxçıvanski** Qərb cəbhəsində süvari diviziyasına komandanlıq edirdi.

Başqa bir azərbaycanlı general **İbrahim ağa Vəkilov** ordu qərargahında döyüş əməliyyatları xəritələrinin hazırlanması kimi vacib bir işə cəlb olunmuşdu.

İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi **Fərrux ağa Qayıbov** 1916-cı ildə döyüşdə qəhrəmancasına həlak olmuşdu. Ölümündən sonra o, **“Müqəddəs Georgi”** ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Müharibə başlayandan sonra azərbaycanlılardan ibarət **Tatar süvari alayı** yaradılmışdı.

Azərbaycanlıların Birinci dünya müharibəsində iştirakı ilə bağlı sxem tərtib edin.

Tatar süvari alayı

Birinci dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət

Müharibənin əvvəllərində Şimali Azərbaycan birbaşa hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməyə də, müharibə ölkəmizin sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdi. Neft sənayesində mövcud durğunluq böhran əvəz etmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibə dövründə Rusiyada çıxarılan bütün neftin böyük əksəriyyəti Bakının payına düşürdü.

Müharibə dövründə müxtəlif sənaye sahələri üzrə müəssisələr dövlət inhisarına alınmışdı və cəbhənin ehtiyacları üçün işləyirdi. Azərbaycanın əlvan metallurgiya sənayesinin əsasını təşkil edən Gədəbəy zavodu da dövlətin hərbi sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə cəlb olunmuşdu. Ona görə də zavodun qeyri-müsəlman işçilərinə hərbi xidmətdən möhlət verildi. Hökumətin metallurgiya sahəsindəki tənzimləmə siyasəti uğurlu olmadı, istehsal tədricən zəiflədi.

H.Z.Tağıyevin hökumətlə bağladığı müqaviləyə əsasən ona məxsus olan toxuculuq fabrikləri cəbhə üçün işləyirdi.

Müharibə dövründə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xeyli azaldı. 1915-ci ildə arxa cəbhədə yardımçı işlərdə çalışmaq üçün 50 mindən artıq azərbaycanlı gəncin səfərbərliyə alınması kənd təsərrüfatının işçi qüvvəsinə mənfi təsir göstərmişdi. İş heyvanlarının, xüsusilə atların hərbi işlə əlaqədar müsadirə edilməsi kənd təsərrüfatına ağır zərbə vurmuşdu. Azərbaycan üzrə əkin sahələri azalmışdı. Nəticədə müharibə illərində zəruri ərzaq məhsullarının qiyməti həddindən artıq bahalaşmış, onların çatışmazlığı yaranmışdı. Bakıda iri qoşun hissələrinin yerləşdirilməsi, cəbhə bölgələrindən yüzlərlə yaralının gətirilməsi və qaçqınların gəlməsi ərzaq böhranını daha da dərinləşdirmişdi.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanın müstəmləkə səciyyəsi daşıyan iqtisadiyyatı dərin tənəzzül və böhranla üzləşmişdi.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda iqtisadiyyatın dərin tənəzzül və böhranla üzləşməsinin hansı səbəbləri var idi?

Cənubi Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində

Müharibənin əvvəlində özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq, Qacarlar dövlətinin, xüsusən də Cənubi Azərbaycanın ərazisi dünyanı yenidən bölüşdürməyə çalışan ölkələrin hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi. 1914-cü ilin axırlarında Urmiya istiqamətindən hərəkət edən Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycanın çox hissəsini tutdu. Türk hərbi komandanlığı Cənubi Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Lakin türk qoşunlarının Sarıqamışda rus ordusu tərəfindən məğlub edilməsi Cənubi Azərbaycanda və Qafqazda möhkəmlənmək istəyən alman-türk blokunun planını pozdu. Məğlub olan türk ordusu geri çəkildi. Zorakılıq meydanına çevrilən, sosial-iqtisadi çətinliklər qarşısında qalan, aclığa düşən yerli əhalinin 15%-i həlak oldu. Fevral burjuva inqilabından sonra rus ordusu Qacarların ərazisini tərk etdi. Belə şəraitdə ermənilər mərkəzi hökumətin gücsüzlüyündən istifadə etdilər. Onlar ruslar və ingilislərdən aldıkları silahlarla müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı törədərək minlərlə dinc adamı məhv etdilər. Belə soyqırımının ən dəhşətli 1918-ci ilin mart ayında Urmiya şəhərində baş verdi və tarixə **“Urmi bəlası”** kimi daxil oldu.

Birinci dünya müharibəsi Cənubi Azərbaycanın siyasi və iqtisadi durumuna necə təsir göstərdi?

Osmanlı ordusu

14

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN FEVRAL İNQİLABINDAN SONRA

Fevral inqilabı, Müvəqqəti hökumət, Fəhlə və əsgər deputatları sovetləri, Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi, Cənubi Qafqaz Komissarlığı

Rusiyada monarxiyanın süqutu və onun Azərbaycana təsiri

Birinci dünya müharibəsi Rusiyada və onun müstəmləkələrində siyasi-iqtisadi vəziyyəti pisləşdirmişdi. Bu, 1917-ci ilin fevralında inqilaba səbəb oldu. Fevral inqilabı nəticəsində Rusiyada **monarxiyaya** son qoyuldu. Çar II Nikolay hakimiyyətdən imtina etməyə məcbur oldu. Ölkəni idarə etmək üçün **Müvəqqəti hökumət** təşkil edildi. Bu hökumət Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər fəaliyyət göstərməli idi. Eyni zamanda **Fəhlə və əsgər deputatları sovetlərinin** təşkil edilməsi nəticəsində ikihakimiyyətlik yarandı.

Müvəqqəti hökumət Qafqazın idarəetmə sisteminə dəyişikliklər etdi. 1917-ci ilin martında Qafqaz canişinliyi ləğv edildi. Onun yerində yerli idarəetmə orqanı olan **Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi** yaradıldı. Komitənin tərkibinə IV Dövlət Dumasının Cənubi Qafqazdan olan deputatları daxil idi. Azərbaycanlıları bu komitədə **Məmməd Yusif Cəfərov** təmsil edirdi.

Eyni zamanda Müvəqqəti hökumətin Bakıda və digər qezalarda yerli hakimiyyət orqanı – **İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi** yaradıldı.

Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda siyasi və inzibati sahələrdə baş verən dəyişiklikləri təhlil edin.

Bakıda mitinq. 1917-ci il

Bakıda mitinq. 1917-ci il

Milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi

Fevral inqilabı nəticəsində Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. Siyasi təşkilatlar açıq fəaliyyət göstərməyə başladı. Demokratik ziyalıların rəhbərlik etdiyi hərəkata artıq əhalinin geniş təbəqələri qoşulmuşdu. Bu dövrdə milli azadlıq hərəkatının məqsədi Rusiya daxilində özünüidarəetmə hüququ – muxtariyyət əldə etmək idi. 1917-ci ildə keçirilən **Ümum-Rusiya müsəlmanları qurultayında** azərbaycanlı demokratik ziyalılar Rusiya tərkibində türk və müsəlman xalqlarına milli ərazi muxtariyyəti verilməsini tələb edirdilər. Qurultayda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin milli ərazi muxtariyyəti təklifi səs çoxluğu ilə qəbul edildi.

Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı hansı xüsusiyyətlərə malik idi?

Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının mərhələləri və onların xüsusiyyətlərinə dair cədvəl tamamlayın.

Mərhələlər	Əhatə etdiyi tarix	Xüsusiyyətlər
Birinci mərhələ		
İkinci mərhələ		
Üçüncü mərhələ		

Fevral inqilabından sonra yaradılan **Bakı Fəhlə və əsgər deputatları sovetində (Bakı Soveti)** azərbaycanlılar təmsil olunmamışdı. Milli mənafeyimizə zidd olan bu qurumun tərkibinə **bolşeviklər, eserlər*, menşeviklər və daşnaklar** daxil idilər. Onların sosial bazasını, əsasən, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Bakıda neft sənayesinin inkişafı nəticəsində bura köçmüş qeyri-azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə isə yalnız iki azərbaycanlı bolşevik deputat seçildi.

*Eserlər sosialist inqilabçılarıdır. Söz rus dilində **sosialist inqilabçılar** ifadəsinin baş hərflərindən yaranmışdır.*

1917-ci ildə Oktyabr çevrilişi nəticəsində Rusiyada Müvəqqəti hökumət devrildi. Bolşeviklər Rusiyada sovet hakimiyyətini qurdular. Onlar əsarətdə olan xalqları Sovet Rusiyasının tərkibində saxlamaq istəyirdilər. Bu məqsədi Şimali Azərbaycanda həyata keçirmək üçün bolşeviklər vaxtilə bura köçürülmüş erməni əhalisindən və terrorçu daşnaklardan bir alət kimi istifadə etməyə çalışırdılar. 1917-ci il noyabrın 2-də bolşeviklər Bakıda da sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdilər.

İkibəşli qartalın sökülməsi
Rəssam: İ.Vladimirov

Cənubi Qafqaz Komissarlığının üzvləri

Cənubi Qafqaz Komissarlığının yaradılması

Oktyabr çevrilişi nəticəsində sovet hakimiyyətini tanımayan **Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi** fəaliyyətini dayandırılmalı oldu. Cənubi Qafqaz nümayəndələri bölgəni idarə etmək üçün 1917-ci ilin noyabrında **Cənubi Qafqaz Komissarlığı** yaradılar. Bu hökumətdə azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər təmsil olunmuşdular. Bununla da Şimali Azərbaycanda da ikihakimiyyətlik yarandı. Bakı şəhəri və bəzi ətraf ərazilər Bakı Sovetinin, qalan hissəsi isə Cənubi Qafqaz Komissarlığının hakimiyyəti altında idi.

Cənubi Qafqaz Komissarlığı bölgədə siyasi vəziyyəti sabitləşdirmək üçün 1917-ci ilin dekabrında Osmanlı dövləti ilə **Ərzincan barışığını** imzaladı. Barışığa görə Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar dayandırılmalı və rus qoşunları bölgədən tamamilə çəkilməli idi. Rus qoşunları ilə birlikdə Osmanlı dövlətinin ərazilərində türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlar təşkil etmiş çoxlu sayda terrorçu erməni hərbi dəstələri də Cənubi Qafqaza gəldi. Cəbhədən qayıdan rus hərbi hissələri öz silahlarını erməni və gürcülərə təhvil verirdi. Bakı bolşevikləri rus əsgərlərinin Rusiyaya getmələrinə müxtəlif vasitələrlə mane olur, onları burada saxlamağa çalışırdılar.

Cəbhədən döənən rus hərbi dəstələri xristianlar yaşayan heç bir yaşayış məntəqəsinə toxunmamışdı. Lakin keçdikləri yolda **türk-müsəlman**

kəndlərini dağıtmış, əhalisini isə soyub-talamışdılar. Bunun qarşısını almaq üçün Cənubi Qafqaz Komissarlığının qərarı ilə rus hərbi dəstələrindən biri **Şəmkir** stansiyasında tərk-silah edilməli və bütün silahlar azərbaycanlılara təhvil verilməli idi. Lakin silahları təhvil vermək istəməyən rus əsgərləri ilə azərbaycanlılar arasında 1918-ci ilin yanvarında toqquşma oldu. Rus əsgərləri tərk-silah edildi.

Milli hərbi qüvvələrin yaradılmasına başlanılması

1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəlində Bakı Soveti və qeyri-millî qüvvələr, xüsusilə bolşeviklər və daşnaklar hərbi dəstələr yaratmışdılar. S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti azərbaycanlılara qarşı **milli qırğın** hazırlayırdı.

Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün təcili **milli hərbi qüvvələrin yaradılması** zərurətə çevrilmişdi. Ona görə də Azərbaycanın vətənpərvər qüvvələrini birləşdirən Müsəlman şuraları milli hərbi dəstələrin yaradılmasına başladı.

Rusiya müharibədən çıxdığına görə Tatar süvari alayı cəbhədən Vətənə qayıtmışdı. Bu alay yeni yaradılmaqda olan milli hərbi qüvvələrin tərkibinə daxil olmuşdu. Hərbi qüvvələrin yaradılmasında əsas çətinlik silah çatışmazlığı idi. Çar Rusiyası məqsədyönlü şəkildə azərbaycanlıları hərbi xidmətə çağırmadığı üçün milli hərbi kadrlar da az idi.

Cənubi Qafqaz Seyminin fəaliyyəti

Xarici və daxili siyasətdə milli fraksiyalar arasında fikir ayrılığı Cənubi Qafqaz Komissarlığının fəaliyyətini dayandırmasına səbəb oldu. Onun əvəzində 1918-ci ilin fevralında **Cənubi Qafqaz Seymi**★ fəaliyyətə başladı. Seym Cənubi Qafqazın **qanunverici hakimiyyət** orqanı idi. Seymdə müxtəlif siyasi partiyalarla təmsil olunan azərbaycanlı deputatlar ayrıca fraksiya kimi fəaliyyət göstəridilər.

Seym qanunverici orqandır.

1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında Brest-Litovsk müqaviləsinin bağlanması Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətə ciddi təsir göstərmişdi. Müqavilənin şərtinə görə Rusiya əvvəllər işğal etdiyi Qars, Ərdəhan və Batumu Osmanlı dövlətinə qaytarmalı idi. Bu şərt Seymin gürcü və erməni nümayəndələrinin etirazına səbəb oldu. Çünki onlar bu qədim türk torpaqlarını qurmaq istədikləri dövlətlərin tərkibinə daxil etmək istəyirdilər.

1918-ci il martın 14-də Seym Trabzonda Osmanlı dövləti ilə danışıqlara başladı. Osmanlı dövləti Seym qarşısında iki əsas tələb qoydu:

1. Seym Rusiyadan ayrılaraq öz müstəqilliyini elan etsin;
2. Qars, Ərdəhan və Batuma olan iddialarından əl çəksin.

Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin imzalanması

Trabzon konfransı

Bu tələblərlə razılaşmayan erməni və gürcülər 1918-ci ilin aprelində Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başladılar. Bu qərara etiraz edən Azərbaycan nümayəndələri sülh tərəfdarı idi.

Trabzon konfransında Osmanlı dövlətinin tələblərinin ədalətli olmasını sübut edin. Mülahizələrinizi arqumentlərlə əsaslandırın.

Osmanlı ilə müharibədə erməni-gürcü hərbi qüvvələri məğlubiyyətə uğradı. Nəticədə Seym Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini tanıdı. 1918-ci ilin aprelində Seym **Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının** yaradıldığını elan etdi.

Cədvəldə Cənubi Qafqaz Komissarlığı və Seyminin fəaliyyətlərini müqayisə edin.

Cənubi Qafqaz Komissarlığı		Cənubi Qafqaz Seymi
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

Müsəlman qız məktəbi, Fəridun bəy Köçərli, "Molla Nəsrəddin" jurnalı, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, "Leyli və Məcnun" operası

Təhsil

XX yüzilliyin əvvəllərində təhsilin inkişafı çarizmin bilərəkdən yaratdığı bir sıra maneələrdən keçdi. Onların ən mühümü hökumətin maarifə ayırdığı vəsaitin məhdudluğu və təhsil sistemindəki ruslaşdırma siyasəti idi. Məktəb binalarının çatışmazlığı və bir çox yerlərdə, ümumiyyətlə, yoxluğu xalq təhsilinin inkişafına mane olurdu. Azərbaycanda 1912-ci il Əsasnaməsinə görə, şəhər məktəbləri əsasında yeni məktəblər yaradıldı.

Yeni məktəblər:

- dördillik idi və 3-4 sinifli ibtidai məktəblərin sonrakı pilləsini təşkil edirdi;
- dərslər ayrı-ayrı mövzular üzrə keçirilirdi;
- proqrama fizika, təbiətşünaslıq, coğrafiya, riyaziyyat, ümumi tarix üzrə məlumatlar daxil idi;
- məktəblilər ümumtəhsil orta məktəblərinin müvafiq siniflərinə qəbul oluna bilərdilər.

Təhsil kursunu bitirənlər isə xarici dildən imtahan verib peşə-texniki məktəblərinə və ya müəllimlər seminariyasına daxil olmaq hüququna malik idilər.

Sizcə, Şimali Azərbaycanda yeni məktəblərin yaranması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?

Müsəlman qadınların əsarətdən xilas və hüquq bərabərliyi məsələsi həmişə dövrün ziyalılarını düşündürmüşdür. 1901-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyevin ilk rus-müsəlman qız məktəbinin təntənəli açılışı oldu. Məktəbin açılmasında H.Zərdabının də xidməti olmuşdur. Tağıyevin qız məktəbi milli təhsil tarixində mühüm mərhələ olmaqla yanaşı, Azərbaycanda bu tipli məktəblərin açılmasının başlanğıcı oldu. İlk müdür **Hənifə xanım Məlikova** idi.

Qadın müəllimlərin kifayət qədər olmaması qızların təhsilə cəlb edilməsinə mane olan amillərdən biri idi. Bu baxımdan Tağıyevin qız məktəbi qadın pədaqoji kadrların yetişməsində mühüm rol oynadı.

H.Z.Tağıyev qız məktəbində

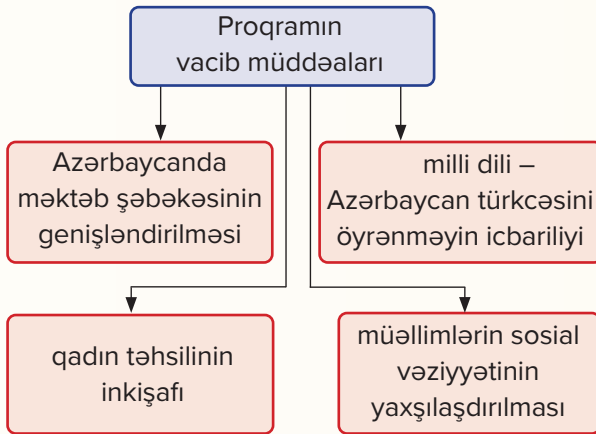

F.Köçərli

M.H.Rüşdiyyə

1906-cı ildə H.Zərdabi və N.Nərimanovun sədrliyi ilə Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayı oldu. Qurultayda hamının pulsuz təhsil alması prinsipini əsas götürən proqram qəbul edildi.

Qurultay Azərbaycan müəllimlərini milli məktəblərlə bağlı vəzifələri həyata keçirməyə səfərbər etdi. Təxirəsalınmaz ən mühüm vəzifə milli dili tədris edən ixtisaslı müəllimlərin hazırlanması idi.

XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycandakı məktəblərdə dərs deyəcək azərbaycanlı müəllimlərə böyük ehtiyac var idi. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi bu ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Görkəmli maarifçimiz **Firidun bəy Köçərli** Azərbaycanda belə bir seminariyanın açılmasının vacibliyini irəli sürmüşdü. 1914-cü ildə Gəncədə, 1916-cı ildə isə Bakıda Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda təhsil məktəb və mədrəsələrdə həyata keçirilirdi. Anadil-li məktəblərin çoxu Təbriz şəhərində idi. **Mirzə Həsən Rüşdiyyənin** “Vətən dili” dərsliyi əsasında ana dili fənni tədris olunurdu.

Elm

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan elmi inkişaf edirdi. Görkəmli alim, Azərbaycanda müasir biologiya, təbabətin və təbiətşünaslığın əsasını qoymuş H.Zərdabi təbiət elmləri sahəsində əldə olunmuş nailiyyətləri təbliğ etməkdə böyük iş görürdü.

Paris Sorbonna Universitetinin məzununu olan Ə.Ağayev bir neçə xarici dil bilirdi. Şərqşünas, ədəbiyyatşünas, tənqidçi alim, publisist kimi onu təkcə Rusiyada deyil, Yaxın və Orta Şərqdə, Qərbi Avropada da yaxşı tanıyırdılar. O həm də islamşünas alim kimi sübut edirdi ki, islam hər hansı bir millətin inkişafına tamamilə uyğun gəlir.

Dövrün tanınmış mütəfəkkirlərindən biri olan Ə.Hüseynzadə Şərq və Qərb ölkələrində şöhrət qazanmışdı. O, Peterburq Universitetinin Fizika-təbiət fakültəsini, daha sonra İstanbul Universitetinin Tibb fakültəsini bitirmiş, professor adını almışdır. Ərəb, fars, ingilis və alman dillərini bilən Ə.Hüseynzadə dünya ədəbiyyatı, fəlsəfəsi və dinlərinin bilicisi olmuşdur. Elmi əsərlərində sosiologiya, tarix, fizika, təbiətşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, psixologiya, dilçilik, etnoqrafiya və arxeologiya məsələlərinə münasibət bildirmişdir.

Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndələrindən biri də tarixçi, şərqşünas, etnoqraf M.Şahtaxtinski idi. O, Sorbonna Universitetində təhsil almış, ərəb, fars, rus, fransız, alman dillərini öyrənmişdi. Onun ilk elmi əsərləri xarici alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

XX yüzilliyin əvvəllərində **Rəşid bəy İsmayilovun** Qafqazın tarixinə, **Qafur Rəşad Mirzəzadənin** Qafqazın coğrafiyasına dair kitabları nəşr olundu.

R.İsmayilov

Q.R.Mirzəzadə

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elmi də inkişaf edirdi. Onun əsasını F.Köçərli qoymuşdu. O hesab edirdi ki, hər bir xalqın ədəbiyyatı ilə tanış olmaqla onun həyatı, inkişaf səviyyəsi, yetkinlik dərəcəsi, mənəvi qüdrəti və zənginliyi barədə fikir yürütmək mümkündür.

Ədəbiyyat

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında xalq kütlələrinin azadlıq istəyi, inqilabi hərəkətin güclənməsi, milli şüurun güclü oyanışı ilə əlaqədar olaraq tənqidi realizm aparıcı istiqamətə çevrilmişdi. Azərbaycan tənqidi realizminin korifeylərindən biri, M.F.Axundzadə realist ənənələrini davam etdirən C.Məmmədquluzadə publisist fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdu. O, Azərbaycan ədəbiyyatında realist hekayənin əsasını qoyanlardan biridir.

C.Məmmədquluzadənin köhnə dünyaya, çar hakimiyyətinə, Qərb imperializminə və Şərq despotizminə qarşı ən kəskin silahı satira idi. Onun felyetonları nəinki Azərbaycanda, ölkənin hüdudlarından kənarda da sevilə-sevilə oxunurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişafında dahi xalq şairi **Mirzə Ələkbər Sabir**in müstəsna rolu olmuşdur. Onun şeirləri zəhmətkeş kütlələrin istək və arzularını, azadlıq ideyalarını tərənnüm edən xalq poeziyasıdır. Şair kəndlilərin və fəhlələrin ağır həyatını təsvir etmiş, ictimai ədalətsizliyə qarşı etiraz səsinə ucaltmışdır. Vəfatından sonra böyük satirik şairin əsərləri "Hophopnamə" adı ilə nəşr olunmuşdur.

M.Ə.Sabir

"Füyuzat" jurnalı

"İrşad" qəzeti

"Molla Nəsrəddin" jurnalı

C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin fəaliyyətlərini müqayisə edin.

Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişafında Ə.Haqqverdiyevin əsərlərinin də böyük rolu olmuşdur.

Bu dövrün digər ədəbi cərəyanı romantizm və onun görkəmli nümayəndəsi Ə.Hüseynzadə idi. Romantizm nümayəndələrinin yaradıcılığında tarixi keçmiş, din, xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi mövzuları əsas yer tuturdu.

Mətbuat, memarlıq və incəsənət

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı tarixində mühüm mərhələni təşkil edən jurnalistlik öz başlanğıcını 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan "Şərqi-Rus" qəzetindən götürmüşdür. Qəzetin redaktoru M.A.Şahtaxinski idi.

Milli mətbuatın inkişafında 1905-ci ildə Bakı şəhərində nəşr edilən "Həyat" qəzeti mühüm rol oynamışdı. "Həyat"ın fəaliyyətində iştirak etmək üçün Qafqaz, Krım, Kazan və Ufadan mətbuat işçiləri dəvət olunurdu. Qəzet xalqın intellektual ziyalıları mətbuat vasitəsilə birləşdirməyə çalışırdı.

1905–1907-ci illərdə "Füyuzat" jurnalı və "İrşad" qəzetinin çapdan çıxması əhəmiyyətli hadisə oldu.

Bu mətbu orqanları Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmi formalaşdırdı və onun görkəmli nümayəndələrinin inkişafında mühüm rol oynadı.

Dövrün ən mühüm hadisələrindən biri də 1906-cı ildə Tiflisdə satirik **“Molla Nəsrəddin”** jurnalının nəşrə başlaması oldu. Jurnal Azərbaycanda, Rusiyanın türkdilli xalqları arasında, həmçinin Yaxın Şərqdə satirik mətbuatın əsasını qoymaqla yanaşı, demokratik fikrin inkişafında mühüm rol oynadı. Müsəlman Şərqində də geniş yayılmış **“Molla Nəsrəddin”**in Rusiyada da oxucusu çox idi. Onun Avropada da abunəçiləri var idi. Mollanəsrəddinçilər ədəbi-publisist məktəbinin təşəkkül tapması bu jurnalla bağlı idi.

Azərbaycan yazıçı və publisistləri Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Rusiya mətbuat orqanlarında rus dilində də çıxış edirdilər. Qafqazda ən kütləvi və təsirli mətbuat orqanı olan **“Kaspi”** qəzetinin böyük rolu var idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının böyük şöhrət qazanmasının hansı səbəbləri var idi?

Bakıda milli mətbuatın inkişafı Cənubi Azərbaycanda mədəniyyətin bu istiqamətinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdi. Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində 20 adda qəzet və jurnal nəşr edilirdi. **“Azərbaycan”** adlı satirik jurnal milli şüurun oyanmasında mühüm xidmət göstərmişdir.

XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan memarlıq sənətinin inkişafında da əhəmiyyətli irəliləyişlər mərhələsi idi. M.Nağıyevin **“İsmailiyyə”** binasının, H.Z.Tağıyev və M.Muxtarova məxsus sarayların – memarlıq incilərinin tikilməsi yeni mərhələni xarakterizə edirdi. **“Təzəpir”** məscidinin inşası və şəhərin dənizkənarı hissəsinin (*bulvar*) abadlaşdırılması da bu dövrə təsadüf edir.

Memarlığın inkişafına təsir göstərən amilləri müəyyən edin.

Yüzilliyin başlanğıcında milli teatr sənəti özünün yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Daimi teatr truppalarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Teatr tariximizdə milli səhnənin ilk peşəkar aktyoru, istedadlı rejissor və teatr

H.Ərəblinski

Ş.Məmmədova

təşkilatçısı **Hüseyn Ərəblinski**nin xüsusi yeri var. O, **“Neft və milyonlar səltənətində”** (1916-cı il) adlı ilk Azərbaycan filminin yaradılmasında fəal iştirak etmişdi. Azərbaycanın mədəniyyət xadimləri teatra xalqın maarifləndirilməsinə qüdrətli vasitə kimi baxırdılar. Azərbaycanın ilk qadın aktrisası **Gövhər Qaziyeva**, ilk qadın müğənnisi (opera) isə **Şövkət Məmmədova** idi.

Sizcə, qadınların teatr səhnəsinə gəlməsi onun inkişafına necə təsir göstərdi?

1909-cu ildə Şimali Azərbaycandan olan aktyorların yaxından köməyi ilə Təbrizdə teatr təşkil olundu. Tarixi paytaxtımız Təbriz şəhərində ilk teatr binası isə 1916-cı ildə tikilmişdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində aşiq sənəti geniş yayılmışdı. Azərbaycan xalq musiqisinin yaradıcı şəkildə inkişaf və təbliğ etməkdə xanəndələrin böyük rolu olmuşdur. Milli musiqimizin inkişafında məşhur bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin əvəzsiz xidmətləri var idi. Onun yaratdığı ilk milli operamız olan **“Leyli və Məcnun”** 1908-ci ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuşdu. Milli operanın yaradılması təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə çox böyük tarixi və mədəni hadisə idi.

1916-cı ildə **Müslüm Maqomayevin** Bakıda göstərilmiş **“Şah İsmayıl”** operası Ü.Hacıbəyli ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, Azərbaycan opera sənətinin qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Azərbaycanın birinci peşəkar rəssamı **Bəhrüz Kəngərli** idi. O, Tiflis rəssamlıq məktəbini bitirmişdi. Yeni realist təsviri sənətin – satira qrafikası kimi yeni janrın meydana çıxması və inkişafı **“Molla Nəsrəddin”** jurnalı ilə bilavasitə bağlı idi. Onun ən böyük nümayəndəsi **Əziz Əzimzadə** idi.

16

BAKİ SOVETİNİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİ

Fətəli xan Xoyski, Mart soyqırımı, bolşevik-daşnak qrupu, Şamaxı qırğınları, “Soyqırımı Memorial Kompleksi”, Bakı Xalq Komissarları Soveti

Soyqırımının səbəbləri

Bakıda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra şəhər Cənubi Qafqaz hökumətlərinin səlahiyyət dairəsindən kənarda qalmışdı. Bakı Sovetinin bolşevik rəhbəri Stepan Şaumyan idi.

Sovet Rusiyanın rəhbəri Vladimir Lenin onu həm də Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin etmişdi. Bakı Soveti Sovet Rusiyasına özünün əsas dayağı kimi baxırdı. Bakı Sovetinin şəhərdə hakimiyyəti tamamilə ələ keçirməsi yolunda əsas maneə bütün şəhər təsərrüfatına rəhbərlik edən Duma və Müsəlman Milli Şurası idi.

Bakı Şəhər Dumasına görkəmli siyasi xadim **Fətəli xan Xoyski** başçılıq edirdi. Bakı Soveti Şəhər Dumasının fəaliyyətini məhdudlaşdıraraq əhalinin ərzaqla təchizatını, maliyyəni, poçt, teleqraf üzərində nəzarəti ələ keçirdi. Ancaq real hakimiyyətə yiyələnmək üçün Bakı Soveti müsəlman əhali arasında böyük nüfuz qazanmış “Müsəvat” partiyasını öz yolundan kənar etməli idi. Çünki bu partiya Bakı Sovetinə və Rusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə bolşevikləri xeyli üstələmiş, onların müsəlman əhali arasında sosial bazalarının olmadığını göstərmişdi.

Bakı Sovetinin “Müsəvat” partiyasına qarşı düşmən mövqe tutmasının səbəbi nə idi?

Öz məqsədinə zorakı yolla nail olmağa çalışan Bakı Soveti silahlı qüvvələrin yaradılmasına başladı. Sovet Rusiyası bu ordunun təchiz edilməsində böyük yardım göstərdi. Bakı Soveti silahlı qüvvələrinin tərkibi, əsasən, ermənilərdən ibarət idi.

Bu fakt qırğın ərəfəsində bolşeviklərin daşnaklarla ittifaqa girdiyini göstərirdi. Oktyabr çevrilişindən sonra Bakı bolşevik hakimiyyətinin erməni rəhbərləri və erməni-daşnak rəhbərləri arasında yaxınlaşma və ittifaq özünü daha aydın göstərməyə başladı. Onları yaxınlaşdıran və bir ittifaqda birləşdirən əsas amil türklərə nifrət idi.

Bakı Sovetinin siyasi hakimiyyəti ilə erməni daşnak silahlı qüvvələrini bir araya gətirən isə S.Şaumyan idi. O, Azərbaycan türklərinə qarşı ən böyük soyqırımı 1918-ci ilin mart-sentyabr aylarında Bakı quberniyasında həyata keçirdi. Bakı Sovetinin şəhərdə qırğın törətməkdə əsas məqsədi “Müsəvat” partiyasını sosial bazası ilə birlikdə məhv etmək, xalqımızın milli-azadlıq mübarizəsini başsız qoymaq idi.

Bakı 1918-ci ilin martından sonra

Bakı. Mart soyqırımı. 1918-ci il.

Soyqırımı

Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımını həyata keçirmək üçün Bakı Sovetinə bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə “Evelina” hadisəsi törədildi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyevin dəfnində iştirak etmək üçün müsəlman alayının zabitləri Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər “Evelina” gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Bakı Sovetinə tabe olan qüvvələr gəminin heyətini tərk-silah etdi.

Müsəlman əhalinin silahların qaytarılması ilə bağlı apardığı danışıqlar nəticə vermədi. Şəhərdə baş verən dinc etiraz çıxışlarının qarşısı əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi zorakılıqla alındı. 1918-ci il mart ayının 30-da Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qüvvələri türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımına başladı. Mart ayının 31-i qırğının ən dəhşətli günü idi.

Üç gün davam edən Bakı qırğınları zamanı əks-inqilabçı və müsəvatçı adı ilə 12 min nəfər dinc əhali amansızlıqla qətlə yetirildi.

“Bakinski raboçi” qəzeti hələ yanvar ayında yazırdı: “Toqquşma labüddür”. Bolşeviklər ictimai fikri tədrisən baş verəcək hadisələrə hazırlayır, “əks-inqilabçı millətçilərin” təqsiri üzündən qanlı qırğının labüdlüyü haqqında fikir formalaşdırırdılar. “Daşnaksutyun”un liderlərindən biri Kaçaznuni sonralar bununla əlaqədar fikrini belə açıqlamışdı: “Bolşeviklərə qarşı yalnız iki partiya – tatar (azərbaycanlı) “Müsəvat”ı və erməni “Daşnaksutyun”u real qüvvə çıxara biləcəkdi. Bolşevizmlə mübarizədə uğur qazanmaq üçün bu partiyalar birləşməli idi. Lakin bu, təsəvvürgəlməz idi. Bakının erməni əhalisinin fikrincə, “Müsəvat” diktaturası ilə müqayisədə bolşevik diktaturası daha məqbul idi. Bu onunla izah olunurdu ki, biz (yəni daşnaklar) Bakıda daha çox bolşevik hərəkətinə meyil edir və bir növ ondan ötrü dayaq rolunu oynayırıq”.

Bəxtiyar Nəcəfov.

Düşmənin iç üzü (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi)

Mənbə əsasında bolşevik-daşnak birliyinin yaradılmasının səbəbini müəyyən edin.

Mart soyqırımının başvermə səbəblərini təhlil edin.

"Müsəlman həтта bolşevik olsaydı belə, ona aman vermirdilər. Daşnaklar deyirdilər: "Biz heç bir bolşevik tanımırıq, təkcə elə müsəlman olmağın kifayətdir". Onlar kefi istədikləri adamı öldürür, evləri dağıdır, xaraba qoyurdular... Bolşevizm bayrağı altında daşnaklar müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşiliyə yol verirdilər. Nəinki kişilərə, həтта hamilə qadınlara da rəhm etmirdilər".

*Nəriman Nərimanovun
qırğınla bağlı qeydləri*

Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı amansız münasibətinin səbəbini araşdırın.

Şəhərin ictimai və yaşayış binalarına böyük zərər dəymişdi. "Kaspi" və "Açıq söz" qəzetlərinin redaksiyası, "İsmailiyyə" Xeyriyyə Cəmiyyəti, Təzəpir və Şah məscidləri dağıntılara məruz qalan binaların sırasında idi.

Bakıda türk-müsəlmanların kütləvi surətdə qırğınlara, zorakılıqlara və talanlara məruz qalması ermənilərin cinayətkar əməllərindən biri idi. Məhz bu qanlı cinayətdən sonra bolşeviklərin Bakıda məğlubiyyətinin əsası qoyuldu. Bakı Sovetinə inanmayan müsəlman əhali mart hadisəsindən sonra ondan tamamilə üz döndərdi.

Ermənilər Bakı qırğınlarından əvvəl azərbaycanlıların yaşadığı başqa bölgələrdə də bu cür qırğınlar törətmişdilər. Erməni silahlı dəstələri tərəfindən İrəvan vilayətinin əksər kəndləri yandırılmış, əhalisi isə məhv edilmişdi. İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında 199-nun adı göstərilmişdi. Burada 100 mindən çox azərbaycanlı soyqırımına məruz qalmışdı.

Bakıda azərbaycanlıların soyqırımı hələ başa çatmamış bu qanlı qırğınları qəzalarda da həyata keçirməyə başlamışdılar. Şamaxı əhalisi ermənilərin və onlarla birlikdə **malakanların*** da müsəlmanların üzərinə qəfil hücum edəcəklərini gözləməirdi. Çünki malakanlar uzun illər boyu müsəlmanlarla dinc yanaşı yaşamışdılar.

Malakanlar xristianlığın pravoslav qoluna mənsub təriqət üzvləridir.

Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında S.Şaumyanın fitvası ilə bolşevik-daşnak silahlı dəstələri Bakıdan sonra ikinci dəhşətli qırğını Şamaxı qəzasında törətdi. Buraya hücum edən erməni quldur dəstələrinin başında S.Lalayan dururdu. Şamaxı hadisələri ilə bağlı "Azərbaycan" qəzetində gedən bir yazıda qeyd olunmuşdu ki, S.Lalayanın Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların növbəti hədəfi Quba qəzası oldu. Hamazaspin başçılığı altında erməni silahlı dəstələri Quba şəhərində və qəzanın 100-dən çox kəndində qırğın və talanlar törətdi. Buradakı müsəlmanlara və yəhudilərə qarşı həyata keçirilən qətlialamlarda 4000 nəfərdən çox dinc sakin həyatını itirdi.

2007-ci ildə Quba şəhərində tikinti məqsədilə aparılan qazıntılar zamanı təsadüfən kütləvi məzarlıq aşkar edilmişdi. Bu, 1918-ci ilin may ayında bolşevik adı altında quldur erməni dəstələri tərəfindən törədilmiş Qubanın müsəlman əhalisinin soyqırımının əyani sübutudur.

Bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycan xalqının gələcək nəsillərinin milli yaddaşının qorunması və soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi" yaradılmışdır.

Memorial Kompleks Quba şəhərində Qudyalçayın sahilində, keçmiş stadion ərazisində inşa edilmiş və 2013-cü il sentyabrın 18-də açılmışdır.

Quba şəhərində
Soyqırımı Memorial Kompleksi

Lənkəran qəzasının sakinləri də qırğınların qurbanı oldu. 3000-dən çox insan bolşevik-daşnak qruplaşması tərəfindən faciəli şəkildə öldürüldü. Ümumilikdə, erməni quldurlarının 1918-ci ilin mart-sentyabr aylarında Bakı quberniyasında həyata keçirdikləri etnik və dini təmizləmə siyasəti nəticəsində 50 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi.

1918-ci ildə azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən dəhşətli soyqırımlar digər bölgələrdə də davam edirdi. Erməni quldur dəstələrinin hücumlarına məruz qalan qəzalardan biri də Zəngəzur idi. Şahidlərin ifadəsinə və rəsmi sənədlərə əsasən Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmış, on min nəfərdən çox müsəlman əhali si öldürülmüş və şikəst edilmişdi.

Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyasının ərazilərində həyata keçirilən qətlamlar nəticəsində yüz mindən çox türk-müsəlman əhali soyqırımına məruz qalmışdı. İrəvan və ətrafında etnik təmizləmə həyata keçirən ermənilər burada işğal rejimi yaratdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra erməni cəlladlarının törətdikləri qırğınları təhlil etmək məqsədilə fəvqəladə komissiya yaradıldı. Bu komissiya öz dövrünə görə xeyli iş gördü. Onun tərtib etdiyi materiallar sənədlər və şahidlərin dindirilmə protokolları əsasında hazırlanmışdı. Fəvqəladə təhqiqat komissiyasının Şamaxı qəzasının 53 kəndi üzrə tərtib edilmiş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə ölənlərin (*o cümlədən kişi, qadın, uşaq*) sayı və hər bir kəndə dəymiş ümumi zərərin miqdarı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə görə ermənilər 8027 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirmişlər ki, onlardan da 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Hesablamalara görə bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon manat olmuşdur.

Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyətini dəyərləndirin.

26 mart 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanına əsasən 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir.

Bakı Xalq Komissarları Soveti

Türk-müsəlman əhaliyə qarşı S.Şaumyanın başçılığı ilə erməni-daşnak quldur dəstələrinin törətdiyi 1918-ci il mart soyqırımından sonra Bakıda siyasi vəziyyət bolşeviklərin xeyrinə dəyişdi. Soyqırımından sonra şəhərdə, demək olar ki, azərbaycanlı qalmamışdı. Şəhərin türk-müsəlman əhalisinin bir hissəsi silahlı bolşevik-daşnak dəstələrinin qırğın və talanlarından qurtulmaq üçün doğma yurdunu tərk edərək ətraf kəndlərdə məskunlaşmışdı. "Daşnaksutyun" rəhbərləri yüksək vəzifəli "erməni bolşevikləri"nin himayəsi ilə özlərini Bakının əsl sahibi kimi aparırdılar.

Bakıda erməni-bolşevik siyasi partiyalarının mətbuat orqanlarından başqa bütün qəzet və jurnallar bağlanmışdı. Milli şuraların fəaliyyəti qadağan edilsə də, Erməni Milli Şurası fəaliyyətini davam etdirirdi. Aprelin 25-də hakimiyyət orqanı kimi Bakı Xalq Komissarları Soveti yaradıldı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) sədri vəzifəsinə S.Şaumyan seçildi. S.Şaumyan qarşısına "sovet hakimiyyəti" pərdəsi altında Azərbaycanı azərbaycanlılardan təmizləmək, onun yeraltı, yerüstü sərvətlərini çapıb-talamaq, torpaqlarını qəsb edib "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq xülyasını reallaşdırmaq vəzifəsi qoymuşdu.

Bakı Xalq Komissarları Soveti Moskvanın bir-başə göstərişi ilə neft sənayesini milliləşdirdi və Bakı nefti Rusiyaya daşınmağa başladı. Leninin göstərişi ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinə neftin hasilatı və daşınmasını sürətləndirmək üçün xeyli vəsait ayrılmışdı. Azərbaycanın sərvətləri "qardaş yardımı" adı altında Rusiyaya aparılırdı.

Bakı Soveti Şəhər Dumasını buraxaraq Cənubi Qafqaz Seymini əks-inqilabi qurum elan etdi. Lenin Hərbi Komissarlığa və İnqilabi Mübarizə Şurasına Bakıdakı sovet qoşunlarını təcili surətdə bütün zəruri hərbi sursatla təmin etmək göstərişi vermişdi. Ordunun sayı 18 minə çatırdı ki, bunun da 13 min nəfəri, zabitlərin isə hamısı ermənilərdən ibarət idi.

Bakı XKS-nin anti-Azərbaycan fəaliyyətini hansı faktlarla sübut etmək olar?

“İstiqlal Bəyannaməsi”, Milli Şura, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Batum müqaviləsi, “Qafqaz İslam Ordusu”, Bakı zəfəri, parlament

“İstiqlal Bəyannaməsi”

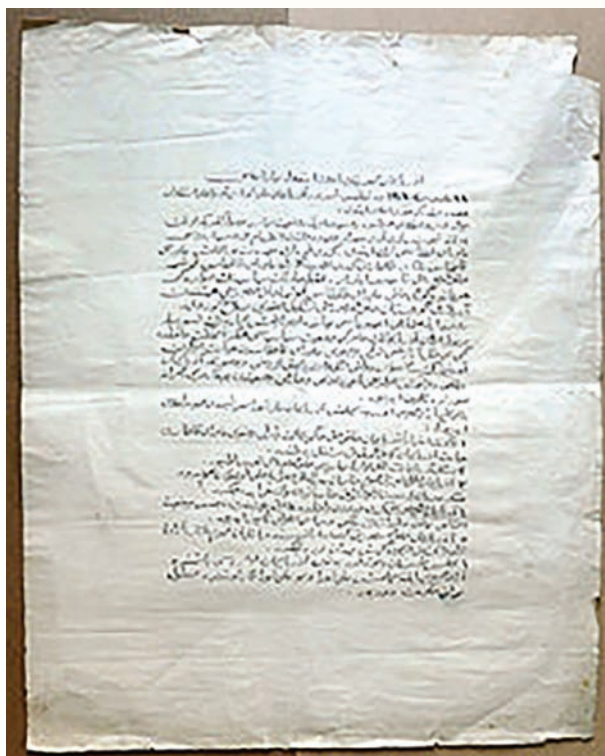
Brest-Litovsk müqaviləsinin Cənubi Qafqaza aid maddələri və azərbaycanlılar yaşayan bölgələrdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımları Seymin fraksiyaları arasında fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdu. Bununla yanaşı, erməni və gürcü fraksiyalarının təşəbbüsü ilə Osmanlı imperiyasına qarşı başladığı müharibədə Seymin məğlub olması onun gələcək taleyinə təsirsiz ötüşmədi.

1918-ci ilin may ayında Batum sülh konfransı işə başladı. Konfransın çağırılmasında əsas məqsəd Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Federativ Demokratik Respublikası arasındakı mübahisəli məsələləri həll etmək idi. Batum danışıqlarındakı ziddiyyətlər Azərbaycan nümayəndələrinin Osmanlıya, gürcü və erməni nümayəndələrinin isə Almaniyaya meylini gücləndirdi. Seymin gürcü nümayəndələri Almaniyaya ilə apardıqları separat danışıqlardan sonra Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək fikrində idi.

1918-ci il mayın 26-da Seymin sonuncu iclası oldu. Gürcü fraksiyası Cənubi Qafqaz Federativ Demokratik Respublikasının tərkibindən çıxaraq Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdi. Yeni yaradılmış Gürcüstan hökuməti Almaniyaya ilə əvvəlcədən hazırlanmış sazişi imzalayaraq onun qəyyumluğunu qəbul etdi. Seymin dağılması Azərbaycanın istiqlalının elan edilməsi ilə nəticələndi. Seymdəki Azərbaycan fraksiyası mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirdi. İclas yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürməyi qərara aldı və özünü Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə böyük səs çoxluğu ilə Milli Şuranın sədri seçildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı tarixi şəraiti şərh edin.

AXC-nin “İstiqlal Bəyannaməsi”

May ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclası keçirildi. Bu tarixi iclasda Azərbaycanın müstəqilliyini elan edən “İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul edildi:

- Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət hüququna malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqazıyanı (Cənubi Qafqaz) əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

- Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, zümrəsindən və cinsindən asılı olmayaraq, öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.
- Müəssislər Məclisi toplanana qədər Azərbaycan hakimiyyəti başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

T

“İstiqlaliyyət Bəyannaməsi” əsasında AXC-də hər növ ayrı-seçkiliyin qadağan olunduğunu sübut edin.

Bu iclasda həmçinin Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə İlk Müvəqqəti hökumətin tərkibi təsdiqləndi.

Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan milləti qarşısında çox böyük tarixi bir missiyanı yerinə yetirdi. Müsəlman mənşəli bütün dövlətlər, əsasən, monarxiya və dini təməllər üzərində qurulduğu halda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk türk dövləti idi.

Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması bir sıra mühüm səbəblərə görə millətin taleyində tarixi hadisə idi.

M

“28 may 1918-ci il Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayı-Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Belə ki Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir aləm olmuşdur”.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

AXC-nin Milli Şura, Parlament və Hökumət rəhbərləri

M.Ə. Rəsulzadə

Ə. Topçubaşov

F. Xoyski

N. Yusifbəyli

Dünyanın aparıcı dövlətlərinə radioteleqraf vasitəsilə Azərbaycanın müstəqil olduğu bildirildi. Bu zaman Batumda danışıqlar davam edirdi. 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq müqaviləsi imzalandı. Bununla da Osmanlı AXC-ni tanıyan ilk dövlət oldu. Batum müqaviləsinə görə Osmanlı hökuməti qayda-qanunu və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ehtiyac olduğu təqdirdə Azərbaycan hökumətinə silahlı qüvvələrlə yardım etməyi öz öhdəsinə götürürdü. Azərbaycanın Batumdakı nümayəndə heyəti bu maddəni əsas götürərək Osmanlı dövlətindən yardım istədi.

Tezliklə **Nuru** paşanın başçılığı ilə Osmanlı hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu Gəncəyə gəldi. Onun tərkibinə azərbaycanlı gənclərdən ibarət könüllülər də cəlb olunmuşdu.

Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?

Nuru paşa

Ümumilikdə, Nuru paşanın komandanlıq etdiyi İslam ordusuna on səkkiz minə qədər hərbiçi daxil idi. Bunun altı min nəfəri türk nizami ordusundan, on iki min nəfərə qədəri isə hərbi təlim görməmiş, əslində, xalq qoşunu təsiri bağışlayan Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət idi. Bundan narahat olan Gürcüstan Respublikası Azərbaycan hökumətindən Tiflisi tərk etməyi tələb etdi. İyun ayının 16-da Milli hökumət Gəncəyə – müvəqqəti paytaxta köçdü.

İyun ayının 17-də Milli Şuranın növbəti iclası keçirildi. Ölkədaxili və beynəlxalq vəziyyət müzakirə olundu. Milli Şuranın buraxılması və bütün hakimiyyətin F.Xoyskinin təşkil etdiyi ikinci müvəqqəti hökumətə verilməsi qərara alındı. Bu hökumət altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalı idi.

Yeni təşkil edilmiş hökumətin qarşısında duran ən mühüm vəzifə Bakını bolşevik-daşnak qrupunun işğalından azad etmək idi.

AXC hökumətinin Gəncəyə gəlməsi.
Rəssam: A.Məmmədov

Tarixi zəfər

1918-ci ilin yayında Azərbaycan ətrafında cərəyan edən istər daxili, istərsə də beynəlxalq vəziyyət Bakının tezliklə azad edilməsini zəruri edirdi. Birinci dünya müharibəsinin sonunda Bakı Osmanlı imperiyası, Almaniya, İngiltərə və Sovet Rusiyası arasında mübarizənin əsas obyektinə çevrilmişdi.

Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan olunduqdan sonra Bakı Xalq Komissarları Soveti nəinki Milli hökuməti tanımadı, eyni zamanda mümkün saydığı bütün vasitələrlə (*siyasi, iqtisadi, hərbi və diplomatik yollarla*) ona qarşı müharibə elan etdi. Bakı XKS öz fəaliyyəti və Gəncə üzərinə yürüşü ilə Cənubi Qafqazda mürəkkəb olan siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Hücüm zamanı qəzalarda müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı yenidən təkrar olunmağa başladı. Yol boyu erməni əsgərləri

müsəlmanlara qarşı qəretçilik və zorakılıqla məşğul olurdu.

Bakı XKS qoşunlarının Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı iyun ayının sonlarında Göyçayda alındı. Burada davam edən dörd günlük gərgin vuruşma müharibənin taleyini həll etdi. Göyçay vuruşmasında bolşevik qoşunlarının məğlubiyyəti onların arasında fərariyyəti gücləndirdi. Belə vəziyyət Qafqaz İslam Ordusunun Bakı istiqamətində hərəkətinə dönməz xarakter verdi və o, iyul ayının axırlarında Bakı ətrafına gəlib çıxdı.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya gəlməsinin səbəbləri nə idi?

İyulun 31-də Bakı XKS istefa verdi. Onun yerində avqustun 1-də eser-mənşevik-daşnak ittifaqından ibarət **Sentrokaspi diktaturası** yaradıldı. Bu hökumətin də Azərbaycana heç bir aidiyyəti yox idi. Onun tərkibi yadellilərdən təşkil olunmuşdu.

Hökumətin qərarı ilə Bakı XKS-ni Həştərxana aparən gəmi sahilə qaytarıldı və Bakıdan qaçmağa cəhd göstərən bolşeviklər həbsə alındı. Onların əksəriyyəti Türkmənistanə aparılaraq orada güllələndi.

Sentrokaspi diktaturası Bakını əldə saxlamaq üçün Ənzəlidə yerləşən ingilis dəstələrini şəhərə dəvət etdi. Lakin bu tədbir də Qafqaz İslam Ordusunun qarşısını ala bilmədi. Sentyabrın 15-də Bakı işğaldan azad olundu. İki gün sonra Milli hökumət Gəncədən Bakıya – öz paytaxtına köçdü. Şəhərdə əmin-amanlıq bərqərar oldu.

Bakı Xalq Komissarları Soveti ilə Sentrokaspi diktaturasının fəaliyyətini müqayisə edin.

Bakı Xalq Komissarları Soveti		Sentrokaspi diktaturası
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

Bakı zəfərinin əhəmiyyətini izah edin.

Ərazisi və əhalisi

AXC-nin ərazisi haqqında ilk dəfə “İstiqlal Bəyannaməsi”ndə bəhs edilmişdi. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, Cənubi Qafqazın Cənub və Şərqi-ni əhatə edən Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir. AXC-nin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların elliklə yaşadıkları ərazilər təqribən 150 min kvadrat kilometrə bərabər idi. Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər meydana gəldikdə əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Ermənistan Respublikası yaradıldı.

Cümhuriyyət Hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün tarixi Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altında saxlamağa çalışırdı. 1920-ci ildə Xarici İşlər Nazirliyinin təqdim etdiyi xəritə və məlumatlar əsasında AXC-nin ərazisini əks etdirən cədvəldə

onun 114 min kvadrat kilometrə bərabər olduğu göstərilirdi. Bunun 97,3 min kvadrat kilometri mübahisəsiz ərazi idi.

Xəritə əsasında AXC ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisini müqayisə edin.

Azərbaycan xalqı ermənilərin həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımları və etnik təmizləmələr nəticəsində ağır demoqrafik sarsıntılar keçirmiş, sayca azalmışdı. Rəsmi məlumatlara görə 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının əhalisi 2 milyon nəfərə yaxın idi. Bu rəqəm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ərəfəsində onun mübahisəsiz ərazisində yaşayan əhəlinin sayının 700 min nəfərədək azaldığını göstərir. Bu, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımlarının acı nəticələri idi.

İdarəçilik sistemi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin idarəetmə forması parlamentli respublika idi. Şimali Azərbaycanda 100 ildən artıq bir dövr ərzində davam etmiş azadlıq mübarizəsi nəticəsində, çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın şimal torpaqlarında xalqın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika formasında dirçəldi. Cümhuriyyət xadimlərinin çox böyük tarixi xidməti var: onlar yurdun şimalında Rusiya işğalından sonrakı dövrdə unudurulmuş müqəddəs Azərbaycan adını xalqa qaytardılar.

Xalqın dirçəldilən yeni dövləti dünyanın siyasət meydanına Azərbaycan adı ilə qədəm qoydu. Cümhuriyyət xadimləri Azərbaycan tarixində parlament mədəniyyətinin də əsasını qoydular. Onlar “İstiqlal Bəyannaməsi”nin 6-cı bəndində “Azərbaycan hakimiyyətinin başında xalqın seçdiyi Milli Şura durur” fikrini qanuniləşdirməklə Milli Şuranın ilk Azərbaycan Parlamenti olduğunu, həm də onun elan etdiyi Cümhuriyyətin Azərbaycan xalqının qanuni dövləti olduğunu təsdiq etdilər.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 27-dən iyunun 17-dək davam edən və cəmi 20 günlük ilk fəaliyyəti dövründə iki mühüm qərar qəbul edildi:

- Azərbaycanın istiqlalı elan olundu və “İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul edildi;
- F.Xoyski başda olmaqla ilk Azərbaycan Hökuməti formalaşdırıldı və Rusiya işğalından sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycanın müstəqil idarə olunmasına başlandı. Azərbaycanın bir hissəsində, Şimali Azərbaycanda respublika yaradıldı.

AXC-nin idarəetmə formasının Azərbaycan Respublikasından əsas fərqi nə idi?

MİLLİ ŞURANIN FƏALİYYƏT DÖVRLƏRİ

27 may – 17 iyun
1918-ci il

16 noyabr – 7 dekabr
1918-ci il

Milli Şuranın fəaliyyətini dəyərləndirin.

AXC-nin IV Hökumət kabinetinin üzvləri

Milli Şuranın qərarı ilə yaradılan Azərbaycan Parlamenti 1918-ci ilin 7 dekabrında fəaliyyətə başladı. Təqribatlı parlament 120 deputatdan ibarət olmalı idi. Burada Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələri təmsil olunurdu.

Ozamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov seçildi.

M.Ə.Rəsulzadənin yeni Parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq 1918 il noyabrın 29-da xalqa etdiyi müraciətdə deyilirdi:

"... bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımızı bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevak, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
Ensiklopediyası

M.Ə.Rəsulzadənin AXC-dəki fəaliyyəti ilə bağlı təqdimat hazırlayın.

AXC hökumətinin fəaliyyətini 3 dövrə bölmək olar:

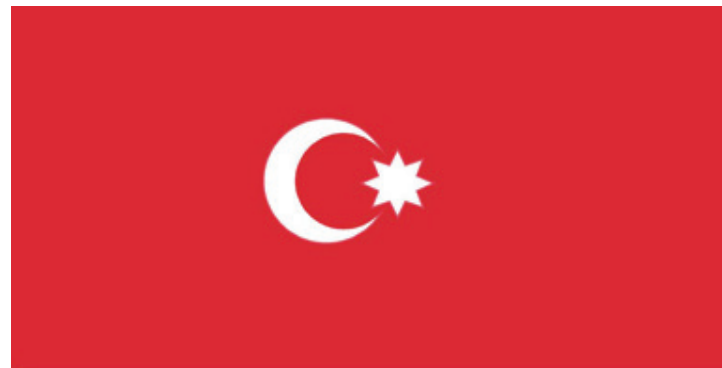
Tiflis	Gəncə	Bakı
28 may – 16 iyun 1918-ci il	16 iyun – 17 sentyabr 1918-ci il	17 sentyabr 1918-ci il – 27 aprel 1920-ci il

AXC-nin mövcudluğu dövründə 5 Hökumət kabineti təşkil edilmişdi. Bunlardan üçünə Fətəli xan Xoyski, ikisinə isə Nəsim bəy Yusifbəyli rəhbərlik etmişdir.

Dövlət quruculuğu

Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi yenidən yaranmış AXC Hökumətinin diqqət mərkəzində idi. Cümhuriyyət Hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Bu qərar Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən sonra ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Dövlət dili haqqında qərar Hökumətin Gəncəyə köçdükdən sonra qəbul etdiyi ilk qərarlardan biridir. Bu fakt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin dövlət dili məsələsinə necə mühüm diqqət yetirdiyini aydın göstərir.

AXC elan edildiyi gündən dövlət rəmzlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət verildi. Dövlət bayrağının qəbul edilməsi daha tez həyata keçirildi. 1918-ci ilin iyununda Dövlət bayrağı haqqında qərar qəbul edildi. Qərara əsasən qırmızı rəngli Dövlət bayrağı üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir olunmuşdu. Bu bayraq cüzi fərqlə Osmanlı imperiyasının bayrağına bənzəyirdi.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti noyabrın 9-da Dövlət bayrağının təsvirini dəyişməyi qərara aldı. Yeni qərarla mavi, qırmızı və yaşıl rənglərdən, ağ aypara və səkkizguşəli ulduzdan ibarət olan milli bayraq qəbul edildi.

AXC-nin ilk dövlət bayrağının nə üçün dəyişdiyini araşdırın.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Dövlət himni rəsmən qəbul edilməmişdi. Lakin həmin dövrdə bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin Əhməd Cavadın sözlərinə yazdığı “Azərbaycan marşı” məşhur olmuşdur.

Ü.Hacıbəyli

Ə.Cavad

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919-cu ilin avqustunda “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” Qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən milliyyətindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, özləri və ya valideynləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində doğulmuş keçmiş Rusiya imperiyası vətəndaşları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşları hesab olunurdu. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən hər bir şəxs Azərbaycan dövlətinə sədaqət barədə Əsasnamədə olan xüsusi mətn əsasında and içməli idi.

Vətəndaşlıq haqqında andda deyilirdi:

“Mən (adı və soyadı) Azərbaycan vətəndaşları sırasına daxil olarkən qadir Allah və öz vicdanım qarşısında söz verir və and içirəm ki, Azərbaycana sədaqətimi müqəddəs və sarsılmaz tutacaq, bundan sonra ondan başqa Vətən tanımayacaq, Azərbaycan vətəndaşının bütün vəzifələrini dönmədən yerinə yetirəcək və Azərbaycan Cümhuriyyətinin səadəti naminə can-başla qulluq edəcək, onun üçün nə gücümü, nə əmlakımı, nə də lazım gələrsə, həyatımı belə əsirgəyəcəyəm. Qoy bu andı yerinə yetirməkdə Allah mənə yar olsun”

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
Ensiklopediyası*

Vətəndaşlıq haqqında andı dəyərləndirin.

1919-cu ilin iyulunda parlamentdə “Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında” Əsasnamənin tətbiqi barədə qanun qəbul olundu. Əsasnaməyə görə cinsindən, irqindən, milliyyətindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, 20 yaşına çatmış və səsvermə hüququ olan bütün Azərbaycan vətəndaşları səsvermə hüququna malik idi.

Bu Əsasnamə o dövrdə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman şərqində ən demokratik seçki hüququ müəyyən edən tarixi sənəd idi.

AXC Parlamentinin üzvləri

Ordu quruculuğu

Dövlət quruculuğu sahəsində ən mühüm addım Milli Ordunun yaradılması idi. AXC silahlı qüvvələrinin təşkilinə Cümhuriyyətin elan edildiyi gündən başlanmışdı. Yeni yaradılacaq ordunun əsasını Müsəlman korpusu təşkil edirdi. Ordu quruculuğuna rəhbərlik üçün ilk Hökumət kabinetinin tərkibində Hərbi Nazirlik yaradılmış, **Xosrov Paşa bəy Sultanov** hərbi nazir təsdiq edilmişdi. Lakin bu kabinetin buraxılması ilə hərbi nazir vəzifəsi də ləğv edilmiş və Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesinə rəhbərlik hökumətin qərarı ilə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşaya həvalə olunmuşdu.

1918-ci il iyunun 26-da Müsəlman korpusu **Əlahiddə Azərbaycan korpusu** adlandırıldı. Ordu quruculuğu sahəsində irəliləyişə nail olmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. İyun ayının əvvəllərindən Gəncə Hərbi Məktəbi fəaliyyətə başladı. Hərbi xidmətə çağırış yaşı 19-a endirildi.

Ordu quruculuğunu gücləndirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın 1-də Hərbi Nazirliyin yenidən bərpa edilməsi qərara alındı. İlk vaxtlar ona rəhbərliyi Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski öz üzərinə götürdü. Nazir müavini isə tam artilleriya generalı **Səməd bəy Mehmandarov** təyin edildi və nazirliyin formalaşdırılması ona tapşırıldı.

1918-ci ilin dekabrında Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, general-leytenant Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini təyin edildi.

Ordu quruculuğuna diqqət yetirilməsinin əhəmiyyətini izah edin. Fikrinizi faktlarla əsaslandırın.

Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov hökumətin ordu quruculuğu ilə bağlı müəyyənləşdirdiyi vəzifələri belə açıqlayırdı:

"...Azərbaycan qoşunları heç bir təcavüzkar məqsəd güdmür. O yalnız dövlət sərhədinin müdafiəsi, dövlət daxilində qanun və qaydanın qorunması, mümkün olacaq anarxiyanın aradan qaldırılması, bandaların soyğunçu basqınlarına son qoyulması məqsədilə yaradılmış və yaradılmaqdadır".

AXC hökuməti bəyan edirdi:

- ordu quruculuğu işini daim diqqət mərkəzində saxlayacağını;
- əsgəri xidmətə əvvəlcə varlıların, imkanlıların və ziyalıların övladlarının cəlb ediləcəyini;
- bu müqəddəs borcu yerinə yetirməkdən yayınanların çox ciddi cəzalandırılacağını.

Azərbaycan ordusunun əsgər və zabidləri

X. Sultanov

S. Mehmandarov

H. Səlimov

Milli ordunun təşkil olunması prosesini qiymətləndirin.

1919-cu ilin avqustunda Azərbaycan ordusunun artıq kifayət qədər formalaşmış hərbi hissələri **Lənkəran əməliyyatını** uğurla yerinə yetirdi. Əməliyyatda məqsəd vaxtilə buraya köçürülmüş rus əhalisinin separatçılığının qarşısını almaq idi.

Qiyamçı qüvvələrin məğlub edilməsi və bölgədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin bərqərar olunması hərbi nazirin əmri ilə yaradılmış Lənkəran dəstəsinə tapşırıldı. Dəstənin komandanlığı general-mayor **Həbib bəy Səlimova** həvalə olunmuşdu.

Azərbaycan ordusunun nəyə qadir olması Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycandan qoparmaq məqsədilə həyata keçirilən erməni-daşnak təcavüzünün aradan qaldırılması üçün aparılan **Qarabağ əməliyyatında** özünü bir daha bariz nümayiş etdirdi. 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində erməni silahlı birləşmələrinin Qarabağ bölgəsinə ümumi hücumu başladı.

Qarabağ müharibəsi Azərbaycan ordusunun və onun rəhbərliyinin müstəqillik dövründə rastlaşdıqları ən ağır və həm də ən şərəfli sınaq idi. Qısa müddətdə Azərbaycanın bütün müdafiə qüvvələri səfərbərliyə alındı. Vətəninə və yurdunu sevən Azərbaycan oğulları ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün əsl qəhrəmanlıq nümunələri göstərirdilər.

Azərbaycanın hərbi tarixinə Qarabağ müharibəsi adı ilə daxil olmuş bu müharibənin uğurla başa çatdırılması Azərbaycan ordusunun əsgər və zabitlərinin Vətənə əsl xidmət nümunəsi idi. Erməni silahlı qüvvələri göstərdikləri bütün cəhdlərə baxmayaraq, Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına nail ola bilmədi.

Lənkəran və Qarabağ əməliyyatlarını dövr baxımından dəyərləndirin.

AXC ordusu Əsgəran döyüşündə

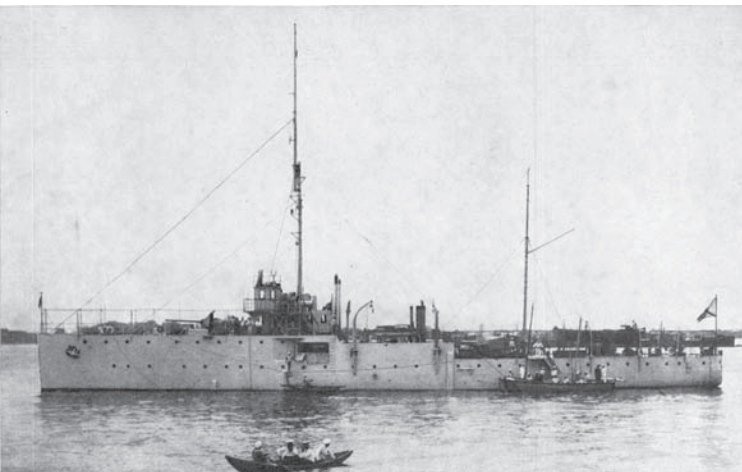

General-mayor **Cavad bəy Şıxlinski** erməni silahlı dəstələrinin Əsgəran qalası üzərinə hücumu başlandıqdan sonra Nazirlər Şurasına göndərdiyi teleqramında yazırdı: *"Əsgərlər qalanın bir hissəsini hələ də əllərində saxlayırlar... ya başımızı verəcəyik, ya da Əsgəranı qoruyacağıq".*

AXC ordusunun orkestri

AXC hökuməti 1919-cu ilin yayında hərbi dəniz qüvvələrinin təşkil olunması üçün tədbirlərə başladı. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu istiqamətdə işlər sonralar da davam etdirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti donanmasına daxil olan "Ərdəhan" hərbi gəmisi

Sosial-iqtisadi tədbirlər

Cümhuriyyət Hökuməti ictimai-siyasi həyatın digər sahələrində olduğu kimi, müstəqil milli iqtisadiyyat quruculuğu və sosial sahədə də mühüm tədbirlər həyata keçirirdi. M.Ə.Rəsulzadənin *"Fikri, milli və siyasi istiqalaların kökü iqtisadi istiqaldır"* konsepsiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün fəaliyyəti dövründə daim diqqət mərkəzin-

də saxlanılırdı. AXC-nin iqtisadi platformasında bütün mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər imkanlar yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Mövcud olduğu 23 ay ərzində Cümhuriyyət Hökuməti bir sıra cari təsərrüfat məsələlərinin həllində mühüm uğurlar qazanmışdı:

- neft sənayesi nisbətən ağır vəziyyətdən çıxarılmış;
- dağıdılmış Bakı–Batumi neft kəməri bərpa olunmuş;
- 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Dövlət Bankı yaradılmış;
- milli pul nişanları buraxılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 manatlıq əsginası

1919-cu ilin əvvəlinədək dövlətin gəliri 600 milyon manat idi. Bunun da böyük hissəsi vergilərin və neft məhsullarının payına düşürdü.

1918-ci ilin oktyabrında hökumət neft mədənləri və zavodlarını, Xəzər ticarət donanması gəmilərini sahibkarlara qaytarmağı nəzərdə tutan qərar qəbul etdi və neft sənayesində xüsusi mülkiyyət prinsipi bərpa edildi. Neft Azərbaycanda ixracatın əsas mənbəyi olduğundan hökumət onunla əlaqədar iqtisadi əlaqələri bərpa etməyə çalışırdı. Rusiya bazarı respublika üçün itirildiyindən bütün diqqət Azərbaycan neftinin dünya bazarına ixracına imkan verən Bakı–Batumi neft kəməindən istifadə etməyə yönəldilmişdi.

Nə üçün Bakı–Batumi neft kəməri AXC üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi?

Azərbaycan hökumətinin xarici iqtisadi fəaliyyətində reallaşdırmağa çalışdığı başlıca vəzifələrdən biri əhalinin zəruri mallara olan ehtiyacını təmin etməkdən və xəzinənin gəlirlərini artırmaq üçün əlavə mənbələr axtarib tapmaqdan ibarət idi. Belə əlavə mənbələrdən biri də gömrük gəlirləri idi. Bu və ya digər məhsulun xaricə satışı- na icazə verilməsi və ya onun qadağan edilməsi zamanı həmin məhsulun əhali üçün nə dərəcədə gərəkli olması, hökumətə nə qədər gəlir gətirməsi halları diqqətlə nəzərə alınırdı.

Sosial-iqtisadi sahədə xeyli işlər görülsə də, fəhlə məsələsinin, eləcə də AXC-nin varlığı üçün ən vacib məsələlərdən olan aqrar məsələnin həll olunmaması əhalinin vəziyyətini pisləşdirirdi. Sosialistlər fraksiyası bundan istifadə edərək əhali içərisində narazılığı artırmağa çalışırdı.

Aqrar məsələnin həll olunmamasının mənfi cəhəti nə idi?

Mədəni quruculuq

AXC öz fəaliyyətində milli mədəniyyətin: təhsil, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Hökumətinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi oldu. Nazirlər Şurasının 1918-ci il avqust tarixli qərarı ilə bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil ana dilində aparılırdı. Dövlət dili icbari qaydada tədris olunurdu. Qadınların təhsilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Orta təhsil müəssisələrində azərbaycanlı qızların sayı artırdı.

Məktəblərdə "Türk xalqlarının tarixi" fənninin o dövrdə böyük ruh yüksəkliyi ilə həyata keçirilən tədrisi də cəmiyyətin həyatında baş verən proseslərlə əlaqədar idi.

Maarif işçilərinin maddi təminatı, onların güzəranının yaxşılaşdırılması həmişə diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Bu sahədə qəbul olunan qanuna görə müəllimlərə xeyli imtiyazlar verilməli, əlavə işlər üçün onlara əməkhaqqı xüsusi cədvəl üzrə ödənilməli idi. Milli hökumət pedaqoji kadrların hazırlanmasına böyük diqqət göstərirdi. Bu məqsədlə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazax şəhərinə köçürüldü.

Azərbaycan hökuməti Bakı şəhərində universitetin açılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1919-cu il sentyabrın 1-də parlament "Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında" Qanun qəbul etdi. Universitet Tarix-filologiya və Tibb fakültələri ilə fəaliyyətə başladı. Hökumət müxtəlif sahələr üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Bu məqsədlə 100 nəfər azərbaycanlı gənc xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdi.

Xarici ölkələrə təhsil almağa göndərilən gənclər

AXC-nin təhsil siyasətini müzakirə edin.

Cümhuriyyət hökuməti kitabxana işinin inkişafını da diqqətdə saxlayırdı.

Azərbaycanın mədəni həyatında teatr çox böyük rol oynayırdı. Rəsmi hökumət qəzetlərinin səhifələrində böyük elanlar, rolların ifaçıları barəsində zəruri informasiyalar çap olunurdu. Teatrda tamaşaya qoyulan əsərlərin keyfiyyətinə, cəmiyyətdə düzgün bədii zövqün formalaşmasına xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Bakı. 1919-cu il. Teatr tamaşalarının afişaları

Mədəni quruculuq işlərində teatrın əhəmiyyəti nə idi?

Ərazi bütövlüyü uğrunda

Bakının azad edilməsindən sonra AXC hökumətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri öz hakimiyyətini ölkə ərazisində yaymaqdan ibarət idi. Azərbaycanın qanuni hakimiyyətinə tabe olmaqdan imtina edən Qarabağın erməni əhalisi Ermənistanın aldığı yardımla bölgədə bölüşdürücülük fəaliyyəti göstərirdi. Qafqaz İslam Ordusunun bir hissəsinin əraziyə gəlişi nəticəsində azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımlarının qarşısı alındı və sabitlik təmin olundu.

Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra erməni quldurları bölgənin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün fəaliyyətə başladılar. Onların qarşısını almaq məqsədilə AXC hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Qarabağ general-qubernatorluğunu təsis etdi. Xosrov bəy Sultanov bu vəzifəni icra etmək üçün Şuşaya göndərildi. Məhz onun fəaliyyəti nəticəsində Qarabağın erməni əhalisi AXC hakimiyyətini tanımaq məcburiyyətində qaldı. Bundan sonra Zəngəzurda müsəlman əhaliyə qarşı törədilən cinayətlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görüldü. Bir müddət ermənilərin işğalçı siyasətinin qarşısı alındı. Lakin sonralar Ermənistan ordusu Zəngəzuru işğal etmək üçün bölgəyə mütəmadi hücumlar təşkil etməyə başladı.

S Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?

Erməni quldur dəstələrinin amansız rəftarına məruz qalan bölgələrdən biri də Naxçıvan idi. Osmanlı ordusunun Naxçıvanı tərk etməsindən sonra bu dəstələr xeyli fəallaşdı. Bölgənin erməni quldurlarının əlinə keçməsinin qarşısını almaq məqsədilə burada 1918-ci ilin noyabrında **Araz-Türk Respublikası (ATR)** yaradıldı. ATR-in birləşmə barədə xəbərini nəzərə alan AXC hökuməti **Naxçıvan general-qubernatorluğunun** yaradılması barədə qərar qəbul etdi.

T Naxçıvan general-qubernatorluğunun yaradılmasını zəruri edən səbəbləri müzakirə edin.

“Azərbaycan” qəzeti

Azərbaycanda ideya istiqamətinə görə bir-birindən fərqlənən xeyli qəzet və jurnal çıxırdı. Mətbuat azadlığının tətbiq olunması bu işə müsbət təsir göstərmişdi. Xalqın milli-azadlıq şüurunun formalaşmasında fəal iştirak edən “Azərbaycan” qəzetində həm də respublika hökumətinin rəsmi sənədləri, qərar və fərmanları, parlament iclaslarından məlumatlar çap edilirdi.

Milli özünüdərkini dirçəldilməsi üçün əməli işlər görülür, tarixi yerlərin, şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin adları bərpa olunurdu. Hökumətin qərarı ilə 1918-ci ildə Yelizavetpol şəhəri yenidən Gəncə adlanmağa başlandı, Qaryagin qəzası isə əvvəlki Cəbrayıl qəzası adını aldı.

AXC-nin varlığı dövründə milli dirçəliş naminə maarif və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi əsas amil sayılmış və onun həyata keçirilməsi üçün mümkün olan hər şey edilmişdi. Daxili sabitlik möhkəmləndikcə, müstəqillik qüvvətləndikcə sosial-mədəni sahəni əhatə edən konkret, məqsədyönlü siyasət işlənib hazırlanmış, bu zaman dünyəvi dövlət, təhsil və mədəniyyət prinsipləri əsas götürülmüşdü.

S Sizcə, mədəni quruculuq sahəsindəki hansı tədbir daha əhəmiyyətli idi?

Xarici siyasət

AXC-nin xarici siyasətinin əsasını beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə bərabərhüquqlu münasibətlərin qurulması təşkil edirdi. Osmanlı dövləti ilə münasibətlər tarixi ənənələrə və qardaşlıq bağlarına söykənirdi. AXC hökumətinin Osmanlımeyilli siyasəti səbəbsiz deyildi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında Osmanlı dövlətinin böyük rolu olmuşdu.

Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövlətinin öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxarması AXC-nin beynəlxalq vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi. Bundan sonra 1918-ci ilin noyabrında Bakıya general Tomsonun rəhbərliyi altında ingilis qoşunları daxil oldu.

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Azərbaycan ərazisi Böyük Britaniyanın işğal zonasına daxil edilmişdi. Bakıdakı ingilis qoşunlarının canlı qüvvəsi təxminən min nəfər əsgərdən ibarət idi. Bakıda mövqeyini möhkəmləndirib vəziyyəti nəzarətə alan general Tomson ölkədəki ictimai-siyasi reallıqlarla yaxından tanışlıqdan bir neçə gün sonra bildirdi ki, F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən yeganə mülki hakimiyyət olaraq qalır.

İngilis ordusu Bakıda

Bununla da müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə yaranmış dövlət müstəqilliyini təhdid edən təhlükəli vəziyyət hökumət rəhbərlərinin səyləri nəticəsində aradan qaldırıldı. Bundan sonra AXC qərbyönlü xarici siyasət kursunu əsas götürdü.

AXC hökumətinin qərbyönlü siyasət yeritməsinin səbəbi nə idi?

Müttəfiq orduları Bakıya işğal niyyəti ilə girsələr də, onların Azərbaycanda yeritdiyi siyasət işğal xarakteri daşıyırdı. İngilis qoşunları 1919-cu ilin avqustunda Azərbaycandan dost kimi çıxdılar.

Azərbaycandan çıxmaq ərəfəsində müttəfiq qoşunlarının komandanlığı adından Bakı əhalisinə edilən müraciətdə deyilirdi:

"Fürsətdən istifadə edib indi Bakını tərk edən Britaniya qoşunları adından Azərbaycan, xüsusən Bakı şəhəri əhalisindən üzr istəyirik. Səmimiyyətlə təəssüflənirik ki, çoxsaylı dostlarımızla və tanışlarımızla vidalaşıırıq, onlara ürəkdən sülh və xoşbəxtlik arzulayırıq. Britaniya ordusunun bütün qulluqçuları Azərbaycanda keçirdikləri günlərin ən yaxşı xatirələrini özləri ilə aparırlar".

Britaniya komandanlığı Xəzər dənizində olan hərbi donanmanın böyük bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə verdi. İngilislərin verdiyi gəmilər əsasında Azərbaycan Respublikasının Xəzər donanması yaradıldı.

Azərbaycan nümayəndələri Paris Sülh konfransında

AXC hökuməti Paris Sülh konfransında iştirak etmək məsələsinə çox ciddi yanaşırdı. 1918-ci il dekabr ayının 28-də yeni yaranmış hökumət kabineti Paris Sülh konfransına gedəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibini təsdiq etdi. Nümayəndə heyətinə parlamentin sədri Ə.Topçubaşov rəhbərlik etməli idi. Sülh konfransında iştirak edəcək bu heyətin müxtəlif dövlətlərlə Azərbaycan adından hər cür siyasi, iqtisadi və maliyyə xarakterli müqavilələr imzalamaq səlahiyyəti vardı.

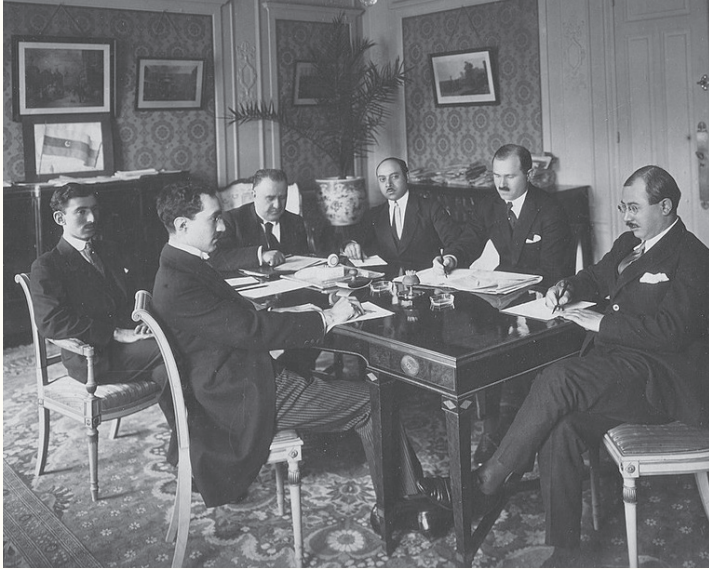
Onların qarşısında qoyulan başlıca vəzifə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanıtılmasına nail olmaq idi. Fransa hökuməti viza verilməsini yubadığı üçün Azərbaycan nümayəndə heyəti Sülh konfransı başlayandan 4 ay sonra Parisə gəldi. Nümayəndə heyəti Parisdə yerləşdikdən sonra dərhal diplomatik fəaliyyətə başladı.

1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilson tərəfindən qəbul edildi. Görüşdə Ə.Topçubaşov Azərbaycan nümayəndələrinin tələblərini əks etdirən memorandumu V.Vilsona təqdim etdi. Bu tələblərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, onun Millətlər Cəmiyyətinə üzv qəbul edilməsi və digər məsələlər öz əksini tapmışdı.

Nümayəndə heyəti iyun ayında ingilis və fransız dilində hazırladıqları 50 səhifəlik kitabça formasında olan tələblərini sülh konfransının katibliyinə təqdim etdi. Memorandumda Azərbaycan xalqının dünya xalqlarına tanınmasına, onun haqqında obyektiv məlumat verilməsinə böyük əhəmiyyət verilirdi.

AXC Xarici İşlər Nazirliyinin 1919-cu il Paris Sülh konfransında təqdim etdiyi rəsmi xəritənin rəngli versiyası

AXC-nin nümayəndə heyəti Parisdə

Parisdə olduğu müddətdə Azərbaycan nümayəndələri ərazi bütövlüyümüzü təhdid edən “Bölünməz Rusiya” şüarına və “Böyük Ermənistan” xülyasına qarşı da mübarizə aparmalı olmuşdu. Sülh konfransında yüksək nüfuza malik olan böyük dövlətlər içərisində yalnız Fransa yeni yaranmış respublikaların müstəqilliyinin tanınmasının əleyhinə idi. Açıq ermənipərəst siyasət yeridən Fransa Azərbaycan və Gürcüstanı nə hüquqi, nə də faktiki cəhətdən tanımaq istəyirdi.

Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşılaşdığı əsas çətinliklər nədən ibarət idi?

Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana Böyük Britaniya və İtaliya mandatlığı məsələsi bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə idi. Daha doğrusu, italyanların Qafqaza meyli ingilislərin oradan çıxmaq arzuları ilə sıx bağlı idi. İngilislər Qafqazı tərk edərkən amerikalıların və fransızların bu regionda birtərəfli qaydada möhkəmlənməsinə çalışırdılar.

İtalyanların Qafqaza cəlb edilməsi ideyası ilk dəfə ingilislər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Doğrudan da, İtaliyanın Qafqazda ingilisləri əvəz etməsi Yaxın Şərqdə mövcud olan qüvvələr nisbətini pozmurdu. İtaliyanın Azərbaycana güclü iqtisadi marağı var idi. Lakin o, mandatlığa götürmək istədiyi əraziləri xarici təcavüzdən qorumaq imkanına malik deyildi. Ermənistan isə ərazi iddialarına ABŞ vasitəsilə nail olmaq istəyirdi. Lakin avropalı müttəfiqləri ABŞ-ni nəinki Qafqaza buraxmağa ehtiyat edir, hətta onun Yaxın Şərqə nüfuz etməsinə qısqanclıqla yanaşırdılar.

Azərbaycanın Parisdəki nümayəndə heyətinin aparıcı dövlətlərin müxtəlif vəzifəli şəxsləri ilə apardığı söhbətlər, ölkənin tanınması üçün göstərdikləri fədakarlıqlar, nəhayət, öz bəhrəsini verdi. Azərbaycanın müstəqilliyi 1920-ci ilin yanvar ayının 11-də de-fakto (*faktiki olaraq*) Paris Sülh konfransı tərəfindən tanındı.

Azərbaycanın müstəqilliyinin Paris Sülh konfransı tərəfindən tanınması gənc respublikanın dünya birliyinə qovuşması, geniş əməkdaşlıq sisteminə daxil olması üçün böyük imkanlar açdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin Sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması ona olan marağı artırdı. 1920-ci ilin əvvəllərində ABŞ, İngiltərə və İtaliya nümayəndələri ilə bir sıra iqtisadi müqavilələr imzalandı. İtaliya ilə bağlanan sazişlərə əsasən bu ölkədən silah-sursat və digər hərbi ləvazimatlar alınmalı idi. Göründüyü kimi, Azərbaycan artıq genişmiqyaslı dövlətlərarası siyasi və iqtisadi münasibətlərə daxil olmuşdu.

Azərbaycan nümayəndələrinin Paris Sülh konfransındakı fəaliyyətlərini dəyərləndirin.

Mehriban qonşuluq

AXC hökuməti öz xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Cənubi Qafqazda yeni yaranan dövlətlərin qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri sərhədlərin dəqiqləşdirilməməsi idi. AXC mövcud olduğu müddətdə daima qonşu Ermənistanın yersiz ərazi iddiaları ilə qarşılaşmalı oldu. Dövlət yarada bilmək üçün ermənilərin siyasi-inzibati mərkəzə ehtiyacı var idi. Erməni nümayəndələri Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək İrəvanın onlara mərkəz kimi verilməsini istədilər.

Milli Şuranın 29 may 1918-ci ildə keçirilən iclasında İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi barədə qərar qəbul edildi. Əvəzində ermənilər digər Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Qarabağın dağlıq hissəsinə olan ərazi iddialarından əl çəkəcəklərinə söz verdilər. Lakin onlar verdiyi vədlərə əməl etmədilər.

Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında dövlət yaratdıqları, iddia etdikləri torpaqlarımızda şəhər və kəndlərimizi dağıdaraq yerli əhaliyə qarşı soyqırımı törətməkdən belə çəkinmədilər. Andranik və digər erməni generallarının rəhbərlik etdiyi quldur dəstələrinin Zəngəzur, Naxçıvan, Göyçə, Qarabağ bölgəsində, İrəvan qəzasının ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti nəticəsində yüzlərlə yaşayış məskəni dağıdıldı, on minlərlə insan öldürüldü və yüz minlərlə dinc sakin öz dədə-baba yurdundan didərgin salındı.

Rusiya imperiyasının parçalanmasından sonra Şimali Qafqazda yaradılmış Dağlı Respublikası ilə AXC arasında mehriban qonşuluq münasibətləri mövcud idi. Hətta AXC hökuməti Dağlı Respublikasına maliyyə yardımı da göstərmişdi. Dağlı Respublikasının mövcud olması Azərbaycanı şimaldan gələn təhlükələrdən qoruyurdu. Lakin 1919-cu ilin yazında Dağlı Respublikasının ərazisi Denikin ordusu tərəfindən işğal edildi.

Aralarında ərazi mübahisəsi olmasına baxmayaraq, Gürcüstan Respublikası ilə AXC diplomatik əlaqələr saxlayırdı. Bir-birlərinin ərazisində səfirlikləri fəaliyyət göstərirdi. Şimali Qafqazın Denikin ordusu tərəfindən işğalından sonra Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyi üçün təhlükə yaranmışdı. AXC və Gürcüstan Respublikası arasında Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün 1919-cu il iyun ayının 16-da hərbi müdafiə paktı bağlandı. Bu sazişə görə AXC və Gürcüstan dövlətləri təcavüzkarə qarşı əməkdaşlıq etməli idi.

Qacarlar dövlətinin Cənubi Qafqaza olan iddiaları üzündən ilk vaxtlar onun AXC ilə münasibətləri gərgin olmuşdu. İki dövlət arasında aparılan danışıqlar sonda öz bəhrəsini verdi. 1920-ci ilin mart ayında Qacarlar dövləti ilə AXC arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bununla Qacarlar dövləti AXC-nin müstəqilliyini de-yure (hüquqi olaraq) tanıdı. Hər iki dövlət bir-birinin ərazisində səfirliklərin fəaliyyətə başlamasına razılıq verdi.

Sovet Rusiyası ilə münasibətlər bütün dövr ərzində qeyri-stabil olaraq qaldı. Azərbaycan diplomatiyasının cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, “böyük dövlətçilik” mövqeyindən çıxış edən bu dövlətlə normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı. Bolşevik Rusiyası üzde millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu qəbul etdiyini desə də, müstəqil milli dövlətlərin varlığı ilə barışa bilmirdi.

Batum konfransında əsas söz sahibi olan Xəlil bəy (*Osmanlı dövlətinin nümayəndəsi-red.*) Cənubi Qafqaz Seyminin dağılacağı halda gürcü və müsəlman dövlətləri ilə yanaşı, erməni dövlətinin də yaradılmasını vacib hesab edir və bu mövqeyini sədrəzəmə də qəbul etdirmək üçün təkid edirdi. Amma erməni dövlətinin harada, hansı ərazilərdə yaradılması məsələsi həll edilməmişdi. Qarsın ardınca mayın 15-də Aleksandropol (*Gümrü-red.*) da türklər tərəfindən tutulduqdan sonra erməni dövlətinin İrəvan ətrafında yaradılması məsələsi gündəmə gəldi. İndi türklər erməni dövlətinin yaradılması üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüyü tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə, qəbul etməyən Osmanlı hökuməti ikinci varianta üstünlük verdi.

Vasif Qafarov,

Ermənistanın təşəkkülü və İrəvan məsələsi

1920-ci ilin əvvəllərində Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı diplomatik təzyiqləri gücləndi. İki ölkə arasında qarşılıqlı notalar (*bir dövlətin digərinə rəsmi diplomatik müraciəti*) mübadiləsi oldu. Diplomatik dillə AXC hökumətinin qətiyyətli mövqeyinə təsir göstərə bilməyən Rusiya hərbi müdaxilə etmək üçün hazırlıqlara başladı. Denikin ordusunun darmadağın edilməsindən sonra bunun üçün əlverişli şərait yarandı. Artıq Sovet Rusiyası Azərbaycanla həmsərhəd idi.

Sovet Rusiyasının AXC-nin müstəqilliyini tanınamasının əsas səbəbi nə idi?

Aprel işğalı

Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti ölkə daxilində siyasi vəziyyəti gərginləşdirmişdi. 1920-ci ilin fevralında bilavasitə Moskvanın göstərişi ilə yaradılmış Azərbaycan Kommunist (*bolşeviklər*) Partiyası mövcud vəziyyətdən dövlət çevrilişi həyata keçirmək məqsədilə istifadə etməyə cəhd göstərirdi. Sovet Rusiyasının AXC-nin müstəqilliyini tanınamasında yerli bolşeviklərin də rolu az olmamışdı.

Mart ayında bolşeviklərin rəhbəri V.İ.Lenin Qafqaz cəbhəsinin hərbi inqilab şurasına teleqram göndərmiş, Bakının işğal edilməsi məsələsini açıq-aydın göstərmişdi. Bu məqsədlə Azərbaycan Kommunist Partiyasına böyük həcmdə silah, sursat və maliyyə yardımı göstərilirdi. Lakin çox məhdud sosial bazası olan Azərbaycan Kommunist partiyası dövlət çevrilişi həyata keçirmək üçün ciddi imkanlara malik deyildi. Kommunistlərin fəallaşdığı bir məqamda, mart ayının 20-də ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsində Azərbaycan hökumətinə qarşı qiyam qaldırdılar. Bu, xalqımıza qarşı növbəti bolşevik-daşnak ittifaqının təzahür etməsi idi.

Qiyamı yatırtmaq üçün Bakı və Dağıstan sərhədlərindən ordu hissələri təcili surətdə Qarabağın dağlıq hissəsinə gətirilməyə başlandı. Əslində, Qarabağ qiyamında qarşıya qoyulan məqsədə nail olunmuşdu. Ordu hissələri bu regiona cəlb edilməklə şimaldan XI Qırmızı Ordunun Bakıya maneəsiz daxil olması üçün şərait təmin edilmişdi. Əsgəran döyüşündə daşnak qoşunlarının tamamilə darmadağın edilməsinə baxmayaraq, bolşevik təcavüzü zamanı Azərbaycan ordu hissələri Bakıya gəlib çata bilmədi.

İşğal ərəfəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini müdafiə edə biləcək bütün xarici qüvvələr, demək olar ki, neytrallaşdırılmışdı. Xarici təhlükə ilə yanaşı, mart ayının axırlarında hökumətin istefa verməsi nəticəsində ölkədə siyasi böhran daha da dərinləşdi. Yeni hökumətin təşkili M.H.Hacinskiyə tapşırıldı. O, kommunistlərin hökumətdə təmsil olunmasına çalışsa da, onlar bundan imtina etdilər. M.H.Hacinskiyin hökuməti təşkil edə bilməməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

1920-ci il aprelin 26-da XI Qırmızı Ordu sərhədi keçərək Azərbaycanın işğalına başladı. Yalamada azsayılı Azərbaycan əsgəri işğalçı orduya təslim olmayıb qəhrəmancasına müqavimət göstərdi. Aprelin 27-də Azərbaycan bolşevikləri XI Qırmızı Ordu dəstələrinin Biləcəri stansiyasında dayanmasına arxalanaraq respublika parlamentinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında **ultimatum** (*hədə-qorxu ilə verilən tələb*) təqdim etdilər. Parlament sonuncu iclasına toplasdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Şəfi bəy Rüstəmbəyovun kəskin etirazlarına baxmayaraq, iclas axşam saat 11-də hakimiyyəti dinc yolla, dövlət müstəqilliyinin saxlanması və s. şərtlər daxilində bolşeviklərə vermək haqqında qərar qəbul etdi.

Az sonra bolşeviklər heç bir şərtə əməl etmədi və rus ordusu Bakıya daxil oldu. Bununla da Azərbaycanın tarixində mühüm hadisə olan 23 aylıq istiqlala son qoyuldu və Azərbaycan yenidən Rusiya tərəfindən işğal olundu. Dünyanın gözü qarşısında baş verən bu hadisəyə böyük dövlətlər heç bir ciddi reaksiya bildirmədi.

Aprel ayının 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan edildi.

M.Ə.Rəsulzadə sovet işğalı ilə bağlı yazırdı: *"...Yazıqlar olsun ki, biz "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" idealına etdiyimiz afərinləri unutduq, canımız və malımız qorxusundan bu istiqlal bayrağını qırmızı bir bezə dəyişdik".*

AXC-nin süqutunun hansı səbəbləri var idi?

XI Qırmızı Ordu Bakıda

18

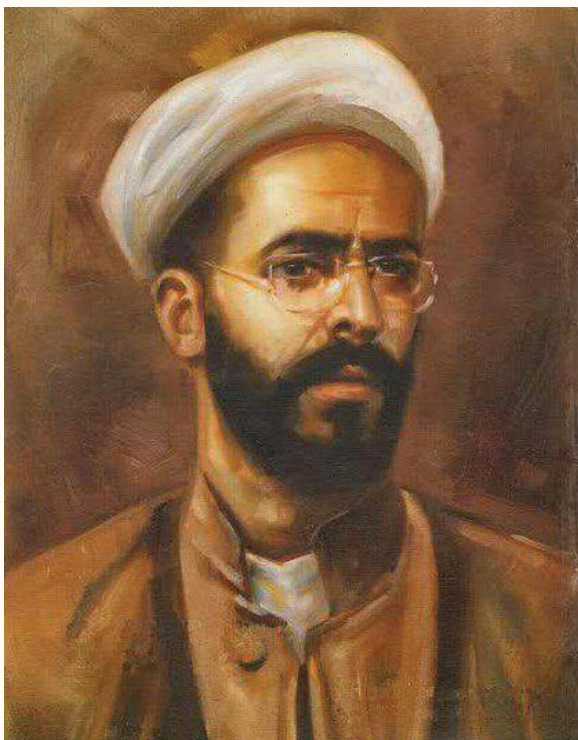
CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATI

Ş.M.Xiyabani, Azərbaycan Demokratik Partiyası,
“Azadistan”, Milli hökumət

Milli azadlıq hərəkatının başlanması

Birinci dünya müharibəsi illərində Qacarlar dövlətinin ərazisi, o cümlədən ölkənin şimal-qərbi-ni əhatə edən Cənubi Azərbaycan torpaqları xarici dövlətlərin hərbi əməliyyat meydanına çevrilmişdi. Şah irticası və yadelli işğalçıların ağalığı xalqın vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Rusiyada fevral inqilabı nəticəsində çar mütləqiyyəti devrilsə də, rus qoşunları hələ də Cənubi Azərbaycanı işğal altında saxlayırdı.

Ş.M.Xiyabani

Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı ilə
Məşrutə hərəkatının başlanma səbəbləri
arasında hansı oxşarlıqlar var?

Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatına Məşrutə hərəkatının fəal iştirakçısı olmuş **Şeyx Məhəmməd Xiyabani** başçılıq edirdi. Onun başçılıq etdiyi azadlıq mücahidləri həm daxili zülmə, həm də yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparırdılar. Onlar həm də ölkədə demokratik dəyişikliklər aparılmasını tələb edir, Qacarlar dövlətinin tərkibində **Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi uğrunda** mübarizə aparırdılar.

1917-ci ilin avqustunda Təbrizdə Demokrat Partiyasının Əyalət Komitəsinin konfransı açıldı. Konfrans **Azərbaycan Demokratik Partiyasının (ADP)** yaradıldığını elan etdi. Xiyabani partiyanın başçısı seçildi. Xiyabaninin göstərişi ilə hərəkat edən demokratlar Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və s. Azərbaycan şəhərlərində əhalini mitinglərə qaldırır, ingilispərəst hökumətin istefasını və ölkədə demokratik islahatlar keçirilməsini tələb edirdilər. Çıxışlar nəticəsində hökumət **1917-ci ilin sonunda** istefa verməyə məcbur oldu.

Milli azadlıq hərəkatının genişlənməkdə olduğu bir şəraitdə 1918-ci ilin əvvəllərində rus qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxarıldı. Bundan istifadə edən İngiltərə öz hərbi qüvvələrini Cənubi Azərbaycanda yerləşdirməyə başladı. İngilislər Bakı neftinə can atırdılar. İngiltərə hökuməti əlavə olaraq Qacarlar dövlətinə **general Denstervilin** başçılığı ilə yeni hərbi qüvvələr də göndərirdi.

General Denstervilə Ənzəli, Rəşt və Bakını ələ keçirmək barədə göstəriş verilmişdi. İngilislərin guya “türk təhlükəsini qabaqlamaq” məqsədilə

İngilis və rusların şah tərəfdarlarına təlim keçməsi

Cənubi Azərbaycanın Osmanlı ilə həmsərhəd rayonlarını ələ keçirməsi və bununla bütün Qacarlar dövlətini nəzarət altına alması ölkədə narazılığı daha da artırdı. Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti Cənubi Azərbaycanda yerləşdirdiyi ordusunu buradan çıxardıqdan sonra ingilislər Təbriz də daxil olmaqla bütün Cənubi Azərbaycanı işğal etdilər. Beləliklə, Qacarlar dövlətinin ərazisi tamamilə ingilislərin nəzarəti altına keçdi.

1919-cu ilin avqustunda işğalçıların təzyiqi altında Qacarlar dövləti ilə İngiltərə arasında saziş bağlandı. Sazişin şərtlərinə əsasən Qacarlar dövləti İngiltərədən asılı dövlətə çevrilirdi. Bütün Qacarlar dövləti, o cümlədən Cənubi Azərbaycan bu alçalıcı sazişə qarşı ayağa qalxdı. Təbriz əhalisinin tələbi ilə ingilis hərbi hissələri şəhərdən çıxarıldı.

İngiltərənin strateji maraqları ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirin.

General Denstervil

Əhməd şah Qacar və İngiltərə şahzadəsi Albert.
London. 1919-cu il

Silahlı üsyan

ADP-nin rəhbərləri, o cümlədən Xiyabani dinc yolla mübarizənin lazımi nəticə verməyəcəyini yəqin edərək silahlı üsyana hazırlaşmağa başladı. **1920-ci il aprel**in ilk günlərində ADP-nin üzvlərindən bir neçəsinin həbs edilməsi üsyanın başlamasına təkan verdi.

Apreldə üsyanın başlaması ilə Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. Hərəkat silahlı üsyan xarakteri aldı. Üsyana rəhbərlik etmək üçün **İctimai İdarə Heyəti (İİH)** təşkil olundu. Heyətə Ş.M.Xiyabani başçılıq edirdi.

İİH-nin rəhbərliyi altında üsyançılar iki gün müddətində, demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Silahlı üsyan qan tökülmədən qələbə çaldı. Üsyanın qalib gəldiyi 7 apreldə xalq qarşısında çıxış edən Şeyx Məhəmməd Xiyabani həmin gündən etibarən Azərbaycanın adının dəyişdirilərək “Azadistan” (“Azadlıq ölkəsi”) adlandırılacağını bəyan etdi.

Beləliklə, bütün Qacarlar dövləti ərazisində demokratik dəyişikliklər və yeniləşmə uğrunda başlanmış hərəkat nəticə etibarilə milli azadlıq hərəkatına çevrildi. Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldilməyə başladı. Xalq azadlığa can atır, özünün milli dövlətini yaratmaq istəyirdi.

Təbrizdə silahlı üsyan qələbə çaldıqdan sonra Xoy, Ərdəbil, Astara, Marağa, Əhər və Zəncanda da üsyanlar baş verdi. Cənubi Azərbaycanda baş verən milli azadlıq hərəkatı Qacarlar dövlətinin başqa yerlərində də daxili irticadan və ingilislərdən narazı olan qüvvələr tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

Milli hökumətin yaradılması

İrticaya və ingilis ağalığına qarşı ümumxalq narazılığının bütün Qacarlar dövlətini əhatə etdiyi şəraitdə Təbriz üsyançıları daha qəti addımlar atmağa başladılar. **1920-ci il iyunun 23-də** Təbrizdə Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə Milli hökumət yaradıldı. Milli hökumətin **Alaqaپیya** (*valinin oturduğu bina*) köçdüüyü gün Təbrizdə ümumxalq bayramına çevrildi.

Milli hökumətin qərarı ilə mərkəzdən göndərilmiş Qacarlar dövləti valisi və bütün dövlət məmurları Təbrizdən çıxarıldı. Bu, faktiki olaraq Cənubi Azərbaycanda mürtəcə şahlıq rejiminin – Qacarlar hakimiyyətinin devrilməsi və milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi demək idi.

Alaqaپی sarayı

Milli hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Milli müdafiə qüvvələrinin təşkili üçün layihəyə əsasən şəhər əhalisindən və Təbrizə gəlmiş kəndlilərdən gələcəkdə ümumi sayı 12 minə çatdırılacaq qoşun hissəsi – milli qvardiyanın yaradılmasına başlandı. Hökumət şəhər əhalisindən yeni jandarm və polis dəstələri təşkil edərək nizam-intizam yaratdı. Bu qüvvələr Milli hökumətin əsas dayağı idi.

Milli hökumətin mühüm sahələr üzrə idarə və nazirlikləri yaradılmışdı. Əhalinin savadlanmasına xüsusi diqqət yetirilir, şəhər və kəndlərdə pulsuz məktəblər açılırdı. Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin təşkili bütün Qacarlar dövləti üçün nadir hadisə oldu. İdarə və müəssisələrə “Azadistan” adı yazılmış yeni lövhələr vurulsa da, onların üzərində Qacarlar dövlətinin gerbi saxlanılmışdı. Özünün müstəqil demokratik respublikasını yaratmasına baxmayaraq, Milli hökumət Cənubi Azərbaycanın tam müstəqilliyi uğrunda deyil, yeni yaradılacaq demokratik Qacarlar dövlətinin tərkibində milli muxtariyyət hüququ əldə etmək uğrunda mübarizə aparırdı.

“Azadistan”ın yaradılmasında Ş.M.Xiyabaninin rolunu necə dəyərləndirərdiniz?

“Biz istəyirik ki, ölkədə həqiqi millət hökm sürsün, müəssisələr və idarələr milli olsun. ... Hələlik bizdə məşrutə rejimi vardır. Bu məşrutə rejimini həyata keçirmək ilk addımdır ki, biz atmalıyıq.

Biz sözü işə çevirməliyik; məşrutəni dilimizdə yox, bütün idarələrimizdə yerləşdirməliyik. Biz Təbriz şəhərindən başlayaraq tədricən bütün İranda arzularımızı yerinə yetirəcəyik”.

Ş.M.Xiyabani.

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası

Mənbədə verilmiş məlumatlar dərslikdəki hansı fikri təsdiq edir?

Milli hökumətin süqutu.

Azərbaycan xalqı özünün respublika tipli demokratik dövlətini yaratmağa başlamışdı. “Azadistan” məmləkətinin uğurları bütün Qacarlar dövlətini hərəkətə gətirmişdi. Lərzəyə düşən şahlıq rejimi, həmçinin Qacarlar dövlətini öz asılılığında saxlamağa çalışan və Bakı neftinə can atan ingilislər real təhlükə qarşısında qalmışdılar. Odur ki Şah irticası və ona yaxından kömək edən ingilislər Tehrandə Milli hökumətə qarşı qəsd hazırlamağa başlamışdılar.

Tehran rejimi Təbrizə hücum planı hazırlayırdı. 1920-ci il sentyabrın 12-də təcədən dırnağadək silahlanmış irtica qüvvələri Təbrizə hücum etdi. Təbriz üsyançıları iki gün ərzində qəhrəmancasına müqavimət göstərdilər. Lakin sayca çox olan və yaxşı silahlanmış nizamlı hökumət qüvvələri üstünlüyü ələ ala bildi. **Sentyabrın 14-də** Şeyx Məhəmməd Xiyabani son nəfəsinə qədər qəhrəmanlıqla vuruşaraq həlak oldu. Üsyan qan içərisində boğuldu. Beləliklə, Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinin daha bir parlaq səhifəsi tarixə qovuşdu.

Qacarlar dövlətində yaşayan azərbaycanlılarda milli şüurun inkişafında Xiyabaninin əvəzsiz xidməti olmuşdur. O, Qacarlar dövlətində demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparmış ictimai-siyasi xadimlər içərisində xüsusi yer tutur.

Mənbələr əsasında Ş.M.Xiyabani haqqında təqdimat hazırlayın.

19

AZƏRBAYCAN SSR-in YARADILMASI

Azərbaycan İnqilab Komitəsi, fəhlə-kəndli milisi,
Xalq Komissarları Soveti, Nəriman Nərimanov

Hakimiyyətin bolşevik modeli

28 aprel 1920-ci il hadisələri – Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, Azərbaycanın Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu tərəfindən işğal olunması, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ölkəmizin tarixində yeni dövrün başlanğıcı oldu. Aprel işğalının ən əsas nəticəsi Azərbaycanın öz müstəqilliyini itirməsi oldu.

Azərbaycanın bolşevikləşdirilməsi Moskvanın “vahid və bölünməz” imperiyanın bərpasına yönəlmiş səylərinin nəticəsi idi. Aprel işğalından sonra Azərbaycanda ilk vaxtlar ali qanunvericilik

və sərəncamverici hakimiyyət Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə məxsus idi. Yeni hökumətə – Xalq Komissarları Sovetinə Nəriman Nərimanov başçılıq edirdi.

Respublikada real hakimiyyət isə 1920-ci ilin fevralında yaradılmış Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə məxsus idi. Dövlət orqanları faktiki olaraq mərkəzi partiya aparatının və onun yerli strukturlarının tam nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi.

Aprel istilasından sonra Azərbaycanda yaradılmış bolşevik hakimiyyət modelinin sxemini qurun.

XI Qırmızı Ordu Bakıda

Fəhlə-kəndli milisləri

1920-ci ilin may-iyun ayları ərzində Azərbaycan İnqilab Komitəsi dövlət quruculuğu sahəsində Rusiya nümunəsini rəhbər tutaraq bir neçə mühüm qərarlar qəbul etmişdi. Belə ki yerlərdə qəza, nəhiyə və kənd inqilab komitələri, polisin əvəzinə, fəhlə-kəndli milisi yaradıldı.

Qanunverici və icra hakimiyyətinin bütün pillələrində yalnız Kommunist partiyasının üzvləri təmsil olunurdular. AK(b)P-dən başqa bütün siyasi partiyalar qanundan kənar elan edilmiş, onların mətbuat orqanları bağlanmışdı.

“Müsavət”, “İttihad”, “Əhrar” və başqa partiyalar zəhmətkeşlərin qatı düşməni kimi damğalanmış, onların görkəmli liderləri və hətta sırası üzvləri də təqiblərə məruz qalmışdı. AXC-nin tanınmış simalarının bir hissəsi həbs edilmiş, digərləri isə Vətəni tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi Xalq Məhkəməsinin yaradılması haqqında dekret qəbul etdi. Məhkəməyə ancaq fəhlə və kəndlilərin nümayəndələri üzv seçilə bilirdilər.

Azərbaycanda əks-inqilabçılığa, təxribatçılığa qarşı Fövqəladə komissiya yaradılmışdı. Keçmiş AXC ordusunun ləğvi məqsədilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi ordunun və donanmanın yəni-dən təşkili haqqında qərar qəbul etmişdi. Qərara əsasən yeni yaradılacaq Azərbaycan ordusu və donanması, əslində, Sovet Rusiyasının Qırmızı Ordusunun tərkib hissəsi kimi yaradıldı.

Beləliklə, “müstəqil” Azərbaycan Sovet Respublikası öz mövcudluğunun ilk anlarından dövlətçiliyin mühüm atributlarının birindən – ordu saxlanması hüququndan məhrum edildi. Respublikada cəmiyyətin təbəqələrə və mülki (*xan, bəy, ağa*) rütbələrə bölünməsi ləğv edilmiş, əhalinin bütün üzvləri eyni adla – respublikanın vətəndaşı adlanmışdılar.

Bakı. 1920-ci il

Torpaq haqqında qərar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Xan, bəy, vəqf və kilsə torpaqları müsadirə edilərək kəndlilərə paylandı. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi Sovet Rusiyası üçün ölkəmizin sərvətlərinə, ilk növbədə, neftinə yiyələnməsi üçün şərait yaratdı. Beləliklə, neft sənayesi yenidən milliləşdirildi, Xəzər ticarət donanması, zavodlar, fabriklər və digər sənaye müəssisələri dövlət mülkiyyəti elan edildi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi dövlət quruculuğu sahəsində hansı qərarları qəbul etdi və bu qərarların Azərbaycan üçün nəticəsi necə oldu?

Bolşeviklər öz hakimiyyətlərinə hüquqi əsas vermək üçün 1921-ci ilin mayında Bakıda keçirilən ümum-Azərbaycan Sovetlərinin birinci qurultayında Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasını qəbul etdilər. Konstitusiya təsdiq edildikdən sonra onun tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan İnqilab Komitəsi ləğv edildi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin ləğv edilməsinin səbəbləri nə idi?

Qurultay Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini respublikanın ali qanunvericilik orqanı seçdi. Ali icraedici hakimiyyət kimi isə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti təsdiq edildi. **Nəriman Nərimanov** yenidən Azərbaycan SSR XKS-nin sədri oldu. Konstitusiya zəhmətkeş xalqı ali hakimiyyətin mənbəyi elan etdi.

N.Nərimanov

Beləliklə, Azərbaycanda “sovet milli dövlət quruculuğunun” hüquqi cəhətdən təşəkkülünün ilkin mərhələsi başa çatdı.

1929-cu ildə ilk dəfə Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsi təsis edildi.

1933–1953-cü illərdə AK(b)P MK-nın və Bakı Komitəsinin Birinci katibi vəzifəsi **Mircəfər Bağırov** və həvalə olunmuşdu.

M.Bağırov

1937-ci ildə Azərbaycan SSR-in ikinci Konstitusiyası qəbul edildi. Yeni Konstitusiyada vətəndaşlara geniş hüquqların və demokratik azadlıqların verildiyi elan edilirdi.

Əsas qanun hakimiyyət orqanlarının strukturunda dəyişikliklər etdi. Sovetlər qurultayı və AzMİK ləğv edilmiş və onların əvəzinə, bütün vətəndaşlar tərəfindən seçilmiş yeni ali qanunverici orqan – Azərbaycan SSR Ali Soveti təşkil olunmuşdu.

Əvvəlkindən fərqli olaraq, yeni Konstitusiyada **türk adı azərbaycanlı, türk dili isə Azərbaycan dili** ifadəsi ilə əvəz edildi. İ.Stalinin göstərişi ilə edilən bu düzəliş siyasi motivlərə əsaslanırdı. Buna baxmayaraq, bu addım XIX yüzilliyin sonlarından başlayan **azərbaycançılıq** ideyasını gücləndirdi.

Azərbaycan SSR-in ilk və ikinci Konstitusiyalarının fərqi nədir?

Sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkəti və onun qəddarcasına yatırılması

Bolşevik hakimiyyətinin yerli şəraiti nəzərə almadan Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında köklü dəyişikliklər aparması dərin böhran yetişdirdi və yerlərdə sovet hakimiyyətinə qarşı müqavimət hərəkətinə təkan verdi.

1920–1921-ci illərdə Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Şəki və Lənkəranda keçmiş Milli ordunun hissələrinin və yerli əhəlinin antisovet çıxışları baş verdi. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan

həmin üsyanlar respublikada yerləşən işğalçı XI Qırmızı Ordunun bölmələri və cəza orqanları tərəfindən qəddarcasına yatırıldı.

Üsyanlar kütləvi repressiyaların başlanmasına səbəb oldu. Repressiyaları həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə komissiya idi.

XI Qırmızı Ordunun xüsusi şöbələrinə qəzələrdə müvafiq istiqamətdə səlahiyyət verilmişdi. Siyasi baxımdan cüzi olsa da, şübhə doğuran şəxslər həbs olunurdular. Bundan başqa, XI Qırmızı Ordunun hissələri xəbərdarlıq etmədən məktəb binalarını, məscidləri tutur və onlardan öz ehtiyac-ları üçün istifadə edirdi.

Azərbaycanda Sovet rejiminə qarşı baş vermiş üsyanların məğlubolma səbəblərini araşdırın.

O qanlı illərin canlı şahidi Qaçaq Məmmədqasımın xatirələrindən:

"Gəncə üsyanı mayın 24-də alovlandı. Şəhərdə yerləşən bolşevik qərargahı ələ keçirildi. Ermənilərin bələdçiliyi ilə şəhəri top atəsinə tutmağa başladılar. Mənə Samuxdan yeni qüvvələr gətirmək tapşırığı verildi. Ona görə də Samuxa yollandım və yolda 500-ə yaxın bolşevik əsgərinin bizə tərəf gəldiyini müşahidə edib, onlardan tez özümü kəndə çatdırdım. Qısa vaxtda 250 nəfər könüllü toplaya bildim. Geri dönərkən bolşevik qoşunları ilə Qarasaqqal ətrafında üzləşdik. Həmin yerləri yaxşı tanıdığımızdan onları darmadağın etdik və üsyanın ikinci günü Gəncəyə daxil olduq.

Mənə "Dördyol" deyilən ərazini qorumaq tapşırıldı. Burada at cəmdəklərindən və insan meyitlərindən tərpənmək mümkün deyildi. Top mərmiləri, pulemyot güllələri dolu kimi yağdırdı. Bolşeviklərin tərəfinə keçən ermənilərin sayı anbaan artırdı. Bizə isə yardım gəlmirdi. Lakin möhkəm dayanmışdıq. Nəhayət, bolşeviklər şəhərin Üçtəpə istiqamətindən Gəncəyə daxil ola bildilər. Onlar üç gün, üç gecə heç kimə fərq qoymadan, uşaqları, qadınları, qocaları da vəhşicəsinə məhv etdilər. Küçələrdə o qədər meyit vardı ki, hərəkət etmək mümkün deyildi. Leysan yağışlar da bir tərəfdən vəziyyəti ağırlaşdırırdı. Gəncə çayı daşdığından şəhərə daxil olmağa maneçilik törədirdi. Sel-su al qana boyanmışdı. Evlər, bağ-bağçalar, parklar dağıldığından çəşbaş qalmış adamların hərəsi bir tərəfə qaçırdı. Şərqdən gələn və şəhəri güclü atəşə tutan bolşeviklərdən canını qurtarmaq istəyən zavallı xalq, əsasən, qərbə tərəf gedirdi. Fəqət qarşılarında aşib-daşan Quşqara çayı vardı. Daş, qaya nə varsa, sürükləyib gətirən çayın belə gur axmasını mən birinci dəfəydi ki, görürdüm. Aləm cəhənnəmə dönmüşdü.

Qaniçən bolşeviklərdən canını qurtarmaq istəyən uşaqlar, qızlar, gəlinlər, qocalar, qarılar özlərini çaya atır, sellərdə qərql olurdular. İçi insanlarla dolu arabalar da çayda beşik kimi atılıb-düşür, məhv olurdular. Şəhərin quzey tərəfindən ikinci hissəylə düşmənlərin irəliləməsi bu fəlakəti daha da artırdı. Namus və ismətlərini qoruyan Gəncə qadınları əvvəlcə körpələrini, sonra özlərini suya atıb məhv olurdular. Biz atlarımızla bu zavallı qadınların bir qismini tərkimizdə çayı keçirməyə nail olduq. Lakin başımıza yağın atəşin altında onları tamamilə qurtarmaq mümkün deyildi. Kükrəyən dalğalarda məhv olan qadınlarımızın məsum çöhrələrini və çoxlarının: – "Qasım lələ, bizi qurtar!" – deyərək nalə çəkdiqlərini hələ də unutmamışam. Bu, faciə idi, dözülməz bir faciə".

Qaçaq Məmmədqasım

Azərbaycan Milli Kitabxanası,
Əhməd İsayevin məqaləsindən

20

“MÜSTƏQİL SOVET AZƏRBAYCANI” ŞÜARININ İFLASI

ZSFSR, SSRİ, “könüllü birləşmə”, DQMV, Naxçıvan MSSR

Formal müstəqilliyin ləğvi

Şimali Azərbaycan sovetləşəndən sonra Moskva tədricən onun formal müstəqilliyinə son qoydu. Bu proses Azərbaycan SSR-in 1920–1922-ci illərdə Sovet Rusiyası və Cənubi Qafqazın digər iki respublikası ilə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr yolu ilə həyata keçirildi. 1922-ci ilin dekabrın 10-da Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında (ZSFSR) birləşdi.

Bakı. 1922-ci il

Bu quruma Moskva tərəfindən təşkil edilmiş və birbaşa ona tabe olan Zaqafqaziya diyar partiya komitəsi rəhbərlik edirdi. Əslində, bu qurum çar Rusiyası dövründə Qafqazın idarə olunması üçün yaradılmış canişinlik sistemine bənzəyirdi.

ZSFSR-in yaradılması Cənubi Qafqaz respublikalarının suveren hüquqlarını məhdudlaşdırdı, partiya təkhakimiyyətliliyi şəraitində onların Moskvadan asılılıqlarını artırdı.

Bu qurumun yaradılması ilə Azərbaycan müstəqil xarici siyasətdən və xarici ticarət əlaqələrindən məhrum oldu. Onun xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəlikləri ləğv olundu. Azərbaycanın əsas sərvəti olan neftinin beynəlxalq bazarda

satışından gələn gəlirləri bütövlükdə Moskvanın nəzarətinə keçdi.

1922-ci il dekabrın 30-da ZSFSR, RSFSR, Belarusiya və Ukraynanın səlahiyyətli nümayəndə heyətləri SSRİ-nin (*Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı*) yaradılması haqqında bəyannamə və müqavilə imzaladılar və yeni, çoxmillətli sovet dövləti – SSRİ-ni təsis etdilər. “Sovet dövləti” müstəqil sovet respublikalarının “könüllü birləşmə” prinsipinə əsaslanırsa da, əslində, təkpartiyalı siyasi rejiminə əsaslanan **unitar dövlət**[★] idi.

Unitar dövlət tərkibi bir qayda olaraq inzibati ərazi vahidlərindən ibarət vahid dövlətdir.

Hər respublikanın “federasiyadan könüllü çıxması” hüququ olsa da, əslində, bu hüquq formal xarakter daşıyırdı. Bu dövlətin yaradılması ilə Azərbaycan SSR böyük bolşevik imperiyasının əyalətinə çevrildi. 5 dekabr 1936-cı ildə SSRİ-nin yeni qəbul olunmuş Konstitusiyası ilə ZSFSR ləğv olundu və Cənubi Qafqazın hər üç respublikası birbaşa SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi.

Azərbaycanın formal müstəqilliyinin ləğvinin ZSFSR-in yaradılması və ləğv olunması ilə əlaqəsini müəyyənləşdirin.

Respublikanın ərazi bütövlüyünə qəsdlər

Ölkəmizin şimalının Sovet Rusiyası tərəfindən işğalı Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını daha da qüvvətləndirdi. Azərbaycan sovetləşəndən sonra 1918-ci ildən davam edən Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsində Sovet Rusiyası əsas vasitəçi kimi çıxış etməyə çalışırdı. Bu, Azərbaycan üçün ağır nəticələr verdi, çünki Rusiya Ermənistanla aparılan danışıqlarda Azərbaycanın adından çıxış edərək onun ərazilərini ermənilərə güzəştə getməyə hazır idi. 1920-ci ilin sonunda Ermənistan sovetləşəndən sonra bu siyasəti gücləndirməyə başladı. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsində 1920-ci il noyabrın 30-da Azərbaycan K(b)P Siyasi Bürosunun qəbul etdiyi qərarın böyük “xidməti” oldu. Qərar-

da bütövlükdə Zəngəzur qəzasının Ermənistana verilməsi nəzərdə tutulurdu. 1921-ci ilin yayında qəzanın qərb hissəsində yuva salmış daşnak quldur dəstələri XI Qırmızı Ordu tərəfindən məğlub edildikdən sonra bu hissə Ermənistana birləşdirildi. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsində Sovet Rusiyasının güclü təsiri, onun Qafqaz işlərində əsas rəhbərlərinin İ.Stalin və Q.Orconikidzenin anti-Azərbaycan fəaliyyəti başlıca rol oynamışdı.

Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaza münasibətində Azərbaycan və Ermənistana qarşı olan mövqeyinin fərqi nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

Qarabağın gələcək taleyinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində real addımlar 1920-ci ilin sonunda Ermənistanın sovetləşməsindən sonra atıldı. Bu andan etibarən Ermənistanla Azərbaycan arasında dövlətlərarası ərazi münaqişəsi faktiki olaraq daxili məsələyə çevrilmiş, danışıqlar isə RK(b)P MK Qafqaz bürosunun göstərişi və nəzarəti ilə aparılırdı.

5 iyul 1921-ci ildə Rusiya Kommunist Partiyasının Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanıldı və ona mərkəzi Şuşa olmaqla muxtariyyət verildi. Lakin bundan sonra əsas diqqətin ZSFSR və SSRİ-nin yaradılmasına yönəlməsi bu qərarın icrasını bir qədər gecikdirdi.

Nəhayət, **1923-cü il iyulun 7-də** Azərbaycan SSR MİK Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşadığı hissəsində mərkəzi Xankəndi olmaqla **“Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında”** dekret verdi. Az sonra Xankəndinin adı dəyişdirildi. Qarabağ xanlarının əsasını qoyduğu Xankəndiyə əli xalqımızın qanına bulaşmış qatil Stepan Şaumyanın adı verildi. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin bir hissəsində qondarma erməni muxtariyyətinin yaradılması gələcəkdə burada separatçılıq fəaliyyətinə və Ermənistanın ərazi iddialarına şərait yaratdı.

“Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili və onun Azərbaycan üçün mənfi nəticələri haqqında” təqdimat hazırlayın.

Azərbaycan SSR 1920-ci ildə

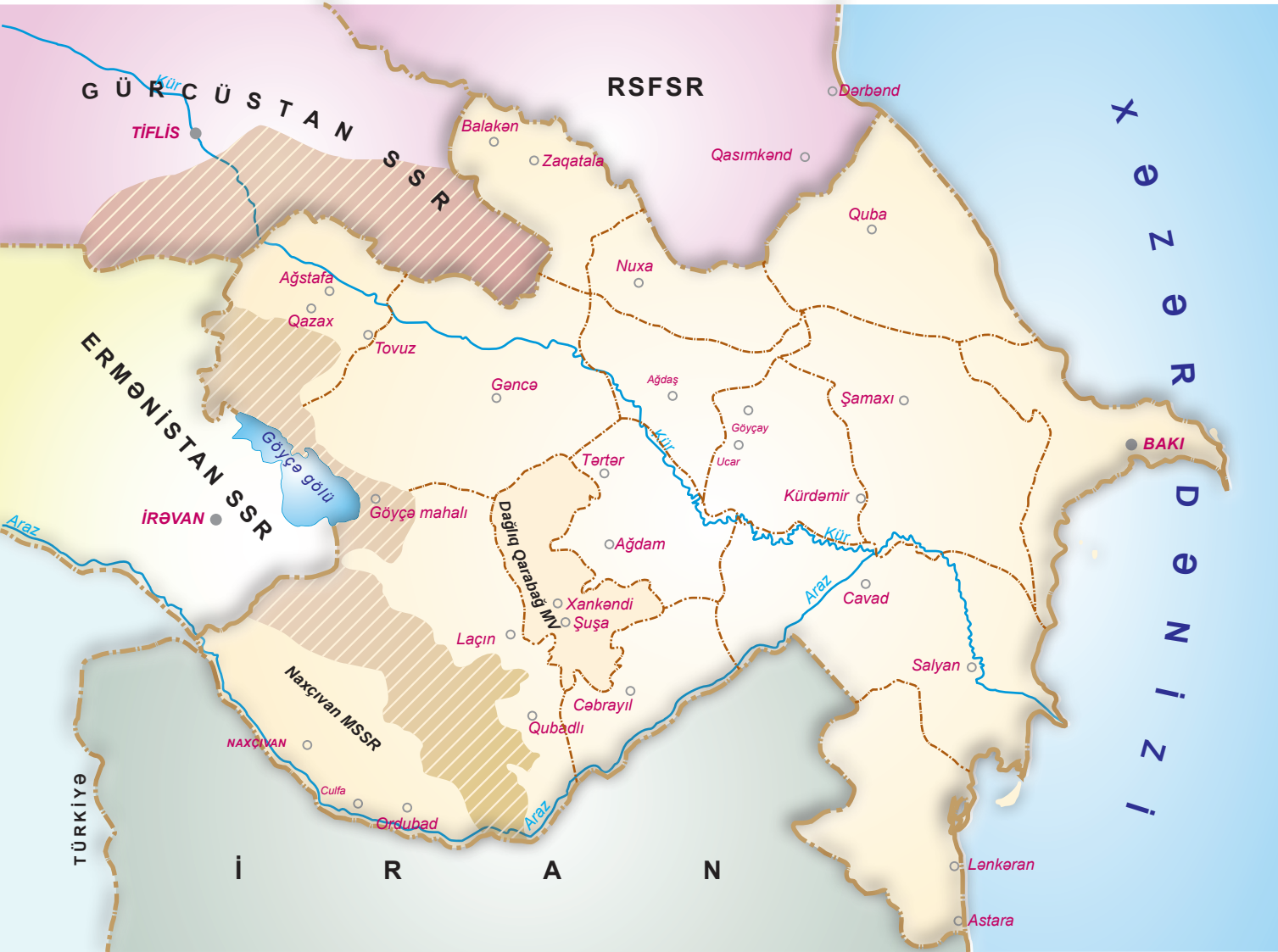
Naxçıvan ən gec sovetləşən bölgə oldu. Ermənistanın silahlı qüvvələrinin təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində Naxçıvanda gərginlik davam edirdi. 1920-ci ilin iyununda Türkiyənin Ankara hökumətinin qoşunları Naxçıvana göndərildi. Onlar erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizədə naxçıvanlılara kömək etməli idi. Müəyyən hərbi hazırlıqdan sonra XI Qırmızı Ordunun hissələri də iyulun 28-də Naxçıvana daxil oldu. Beləliklə, Naxçıvanda ikihakimiyyətlik yaranı.

1920-ci ilin yay-payız aylarında Sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistan arasında aparılan danışıqlar zamanı bolşevik rəhbərliyi Naxçıvanı ermənilərə vəd etmişdi. Bu işə ərazinin Azərbaycan SSR-in tərkibində qalması məsələsini sual altında qoymuşdu. Azərbaycan rəhbərliyinin Moskvanın diktəsinə tabe olduğu şəraitdə Rusiya-Ermənistan sövdələşməsinə qarşı mübarizədə Naxçıvan əhalisinin güvəndiyi yeganə qüvvə bölgədə yerləşən türk qoşunları idi.

Nəticədə 1921-ci il martın 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında Moskvada imzalanmış dostluq müqaviləsi sayəsində erməni fitnələrinə son qoyuldu. Bu müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən Naxçıvan bölgəsi *“Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi olurdu, bir şərtlə ki Azərbaycan bu qəyyumluğu üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir”*.

T XX yüzilliyin 20-ci illərində Naxçıvan vilayəti ətrafında yaranmış problemə Türkiyənin mövqeyini müəyyənləşdirin.

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi statusu RSFSR-in iştirakı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin 13 oktyabrında Qarsda bağlanmış dostluq müqaviləsində təsbit edildi. Hər iki müqavilə müddətsiz idi. Bu müqavilələr bu günə kimi Er-

Azərbaycan SSR 1920–30-cu illərdə

mənistanla Azərbaycan və Türkiyə arasında dövlət sərhədlərini tənzimləyən yeganə beynəlxalq sənədlərdir.

1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK-in Rəyasət Heyəti Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının yaradılması haqqında dekret verdi. Beləliklə, Naxçıvan məsələsinin Azərbaycanın xeyrinə həll olunmasında Türkiyənin inkaredilməz rolu oldu.

Lakin Zəngəzurun bir hissəsinin itirilməsi nəticəsində Naxçıvan ərazi baxımından Azərbaycan SSR-dən ayrı salındı. Bu, gələcəkdə Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR arasında yeni ərazi mübahisələrinə gətirib çıxartdı.

Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycanın Gürcüstanla olan ərazi mübahisələri diplomatik səviyyədə müzakirə edilirdi. Respublikalar arasında əsas mübahisəli ərazi Zaqatala idi. Bu mahalın hansı dövlətə mənsubluğu məsələsi öz qəti həllini yalnız Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra tapdı.

1921-ci ildə respublikalar arasında bağlanmış sazişə əsasən Gürcüstan Zaqatala dairəsinə olan bütün iddialarından əl çəkirdi:

- İlk növbədə, Zaqatala mahalının əhalisinin mütləq əksəriyyəti müsəlman idi;
- Onların Azərbaycanın tərkibində yaşamaq istəməsi bu ərazinin Azərbaycanın tərkibində qalmasında həlledici rol oynadı.

Ümumiyyətlə, bolşeviklərin apardıqları milli-ərazi siyasəti nəticəsində Azərbaycan SSR ərazisi əhəmiyyətli dərəcədə itkilərə məruz qaldı. 1920–1929-cu illərdə Qərbi Zəngəzurun, Qazaxın, Qarabağın, Şərqi Zəngəzurun və Naxçıvan MSSR-in bəzi torpaqlarının Ermənistan SSR-ə verilməsi nəticəsində Azərbaycan SSR-in ərazisi təxminən 12 min km² azalmışdı.

XX yüzilliyin 20-ci illərində Azərbaycanın bəzi ərazilərini itirməsinin səbəbi nə idi?

21

AZƏRBAYCAN SSR-də HƏYATA KEÇİRİLƏN İQTİSADI, SİYASİ VƏ MƏDƏNİ TƏDBİRLƏR

Hərbi kommunizm siyasəti, YİS, sənayeləşdirmə,
kollektivləşdirmə, “böyük terror”, “xalq düşmənləri”

İqtisadiyyatda inzibati- amirlik sisteminin təşəkkülü və sosial ziddiyyətlər

Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən bolşeviklərin iqtisadi siyasəti ardıcıl deyildi. 1920–1921-ci illərdə Hərbi kommunizm siyasəti tətbiq edildi. Bu-
raya daxil idi:

- ticarət azadlığının qadağan edilməsi;
- ərzaq sapalağı;
- ümumi əmək mükəlləfiyyətlərinin tətbiqi və s.

Bütün bunlar əhalinin, ilk növbədə, kəndlilərin iqtisadi vəziyyətini xeyli pisləşdirdi.

1921-ci ildən etibarən Yeni İqtisadi Siyasətə keçildi. Nəticədə:

- bazar iqtisadiyyatının bəzi elementləri tətbiq olunmağa başladı;
- daxili ticarət azadlığı, icarə sistemi, bank kreditləri, yüngül və yeyinti sənayesində özəl müəssisələrin yaradılmasına icazə verildi;
- iri sənaye və xarici ticarət dövlətin inhisarında qaldı.

YİS-in tətbiqi iqtisadiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə canlandırırdı:

- neft sənayesi yenidən quruldu;
- Azərbaycanın regionlarında yüngül sənaye və tikinti materialları müəssisələri açıldı;
- qolçomaq və ortabab kəndli təsərrüfatının xüsusi çəkisi artırıldı.

Lakin 1920-ci illərin II yarısından başlayaraq SSRİ-də siyasi rejim tədricən sərtləşdi. Bu amil iqtisadi siyasətdə də kəskin dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Sovet rəhbərliyi ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirməsi üçün ağır sənayenin inkişafını daha vacib hesab edirdi. Sənayenin maddi-texniki bazasını modernləşdirmək üçün çoxlu kapital qoyuluşu, xammal, işçi qüvvəsi tələb olunurdu. Xarici kapitalı sənayeyə buraxmaqdan çəkinən dövlət ağır sənayeni daxili imkanlar hesabına qurmağa çalışdı.

Digər sahələrdən gələn gəlirlər və varlı kəndlilərin açıq-aşkar talan edilməsi nəticəsində əldə edilən vəsait sənayeyə yönəldildi. Bu isə şəhərin kənd üzərində inzibati nəzarətinin artırılması, bazar münasibətlərinin ləğv edilməsi, istehsalçının iqtisadi sərbəstliyinin məhdudlaşdırılması, kənd təsərrüfatından gələn gəlirlərin sənayeyə axması demək idi.

Bu siyasəti həyata keçirmək məqsədilə 1926-cı ildən Azərbaycanda sənayeləşdirmə xəttinə keçildi, sənayenin beşilliklər üzrə inkişaf proqramı qəbul edildi. Azərbaycanda sənayeləşmə xətti, əsasən, iki sahəni – neft sənayesi və elektrifikasişməni əhatə etdi. Sənayeləşdirmə dövründə bir sıra yeni müəssisələr istifadəyə verildi. 1930-cu ildə yeni Bakı–Batum neft kəmərinin tikintisi başa çatdı.

Gəncə Azərbaycanın ikinci sənaye mərkəzinə çevrildi. Ümumilikdə, birinci beşillik ərzində (1928–1932) respublikada 35 yeni sənaye müəssisəsi işə düşdü. Azərbaycan aqrar respublikadan aqrar sənaye ölkəsinə çevrildi. Yeni sənaye obyektlərinin tikintisi, köhnə müəssisələrin bərpası hesabına respublikada işsizliyin aradan qaldırılmasında müvəffəqiyyətlər əldə olundu.

XX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafını dəyərləndirir.

Kollektivləşmə siyasətinin həyata keçirilmə səbəbini müəyyənləşdirir.

Sənayeləşdirmənin nəticələri

Sənayenin yenidənqurulması nəticəsində 1930-cu illərin ortalarında Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı təsərrüfatı tamamilə ləğv edildi, təsərrüfatda inzibati-amirlik idarə sistemi bərqərar oldu. İkinci beşillik plan (1933–1937) xalq təsərrüfatının sosialist yenidənqurmasını başa çatdırmalı idi. Ümumilikdə, ikinci beşillikdə 29 iri sənaye müəssisəsi istismara verilmişdi. Nəticədə Azərbaycan SSR-də (*RSFSR və Ukrayna SSR sonra*) sənaye məhsullarının və elektrik enerjisinin istehsal səviyyəsinə görə üçüncü yerə çıxdı. 1930-cu illərin sonunda Azərbaycan SSR-də şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi artdı, Bakı şəhəri isə əhalisinin sayına görə SSRİ-də beşinci yerdə idi.

Formalaşan planlı təsərrüfatın mənfi cəhətləri də var idi. Yüksək plan və plandan əlavə göstəricilərə, şişirdilmiş nailiyyətlərə və artırmalara meyil iqtisadi resursların israfına səbəb olurdu. Müəssisələr plan öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirdilər. Bu şəraitdə keyfiyyətsiz məhsulun istehsalı adi hala çevrilmişdi.

Sənayeləşmə siyasəti şəhərlə kənd arasında inkişaf tarazlığını pozdu. Daxili maliyyə mənbələrinin kəskin çatışmazlığı şəraitində kənd təsərrüfatından, əsasən, neft sənayesinə və enerji sektorunun inşasına vəsaitlərin köçürülməsi siyasəti kənd təsərrüfatının geriləməsinə, kənddən şəhərə miqrasiya proseslərinin güclənməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə şəhərin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsində çətinliklər yarandı. Bu da onların qiymətlərinin artmasına və ərzaq qıtlığına səbəb oldu. Belə bir şəraitdə dövlət kənddə inzibati təzyiq üsullarını tətbiq etməyə qərar verdi.

1929-cu ildən etibarən kənd təsərrüfatının **kollektivləşdirilməsi xətti** elan edildi. Kollektivləşmə bolşevik partiyasının sənayeləşmədən sonra həyata keçirdiyi ikinci iqtisadi islahat idi.

Kollektivləşdirmə

Kollektivləşdirmə siyasətinin əsas məqsədi qolçomaq və ortabab kəndlilərin təsərrüfatlarını ləğv etmək, bütün təsərrüfatları kolxoz və sovxozlara birləşdirmək idi. Kollektivləşmənin həyata keçirildiyi rayonlarda torpağın icarəyə verilməsi və muzzdlu əməkdən istifadə edilməsi qadağan olundu.

Artıq 1936-cı il üçün respublikada kəndli təsərrüfatının 85%-dən çoxu kolxozlarda birləşdirildi. SSRİ-nin digər regionları ilə müqayisədə Azərbaycanda kollektivləşmə xətti çox ləng gəldirdi. Bunun da bir sıra səbəbləri var idi. Əvvəla, kollektiv təsərrüfatçılıq Azərbaycan kəndlisinə yad idi.

İkincisi, Azərbaycanda kollektivləşmə xətti partiyanın dinə, milli adət-ənənələrə qarşı apardığı mübarizə ilə eyni vaxta düşmüşdü. Bir tərəfdən, kəndlilərin olan-qalan əmlakının müsadirə edilib kolxozlara qatılması, digər tərəfdən, dini mərasimlərin keçirilməsinə qadağa qoyulması xalqın səbir kasasını doldurmuşdu.

Azərbaycan kəndlisi torpağının, iş heyvanlarının ümumiləşdirilməsi ilə barışmaq istəmirdi. Kəndlilərə qarşı həyata keçirilən zorakılıq və özbaşınalıqlar 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda kolxoz hərəkətinə qarşı mübarizəni gücləndirdi.

1930-cu ildə Azərbaycanın Nuxa-Zaqatala, Naxçıvan, Cəbrayıl, Şəmkir və digər bölgələrində sovet və partiya orqanlarına qarşı silahlı mübarizə başlandı. Bəzi bölgələrdə bu mübarizəyə yerli kommunistlər də qoşulmuşdu. Kəndlilərlə hökumətin cəza orqanları arasında ciddi silahlı toqquşmalar baş vermiş, günahsız qanlar axıdılmışdı. Üsyanların fəal iştirakçıları həbs cəzasına və güllələnməyə məhkum olunmuş, əmlakları müsadirə edilmişdi. Yüzlərlə kəndli ailəsi Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana sürgün olunmuşdu.

Sizcə, Azərbaycan SSR-də baş vermiş üsyanların kollektivləşdirməyə təsiri necə oldu?

Beləliklə, kollektivləşmə siyasəti Azərbaycan kəndlisi üçün faciəli sonluqla bitmişdi.

1932-ci ildə pasport sisteminin kəndlilərə şamil edilməməsi onların şəhərə köçməsinə məhdudiyyətlər yaratdı. Nəticədə kəndin azərbaycanlı əhalisi sürətli **urbanizasiya**★ şəraitində daxili miqrasiya proseslərində zəif iştirak etdi.

Urbanizasiya şəhərlərin və şəhər əhalisinin sayının sürətlə artmasıdır.

Odur ki sənayeləşdirmə dövründə respublikada işçi qüvvəsinə artan tələbat, əsasən, Rusiyadan köçürülənlərin hesabına ödənilirdi. Bu səbəbdən Azərbaycanda fəhlələrin sayı rusların hesabına artmağa davam edirdi. Onların böyük hissəsi Bakının neft sənayesində işləyirdi.

Bunun nəticəsində 1939-cu ilin “Əhalinin Ümumittifaq siyahıya alınması”nın nəticələrinə görə respublikanın paytaxtı Bakı şəhərində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi cəmi 28 % təşkil edirdi.

1920-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq həyata keçirilən sosial-iqtisadi və siyasi tədbirlər Azərbaycanın ictimai və sosial-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. İqtisadiyyatın bütün sahələrində dövlət nəzarəti bərqərar oldu. Azad bazar iqtisadiyyatı və sahibkarlığa son qoyuldu.

Sərvətlər üzərində dövlət mülkiyyətinin qoyulması elə bir şərait yaratdı ki, heç kəs heç nə üçün cavab vermir, bacardığı qədər dövlət mülkiyyətini talan edirdi. İstehsalatda bərabərlik prinsipinin möhkəmləndirilməsi əməyə olan iqtisadi marağı tamamilə öldürmüş, fəhlə və kəndlilərin istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətindən ayrılması prosesi başa çatmışdı. Cəmiyyətdə yoxsulluğun, bərabərliyin təbliği, var-dövlətə nifrət psixologiyası formalaşmışdı.

Sizcə, YİS yoxsa kollektivləşmə bolşevik ideologiyasına əsaslanırdı? Fikrinizi hansı faktlarla əsaslandırarsınız?

“Böyük terror” və “xalq düşmənləri”

“Böyük terror” və “xalq düşmənləri” dedikdə nə başa düşürsünüz?

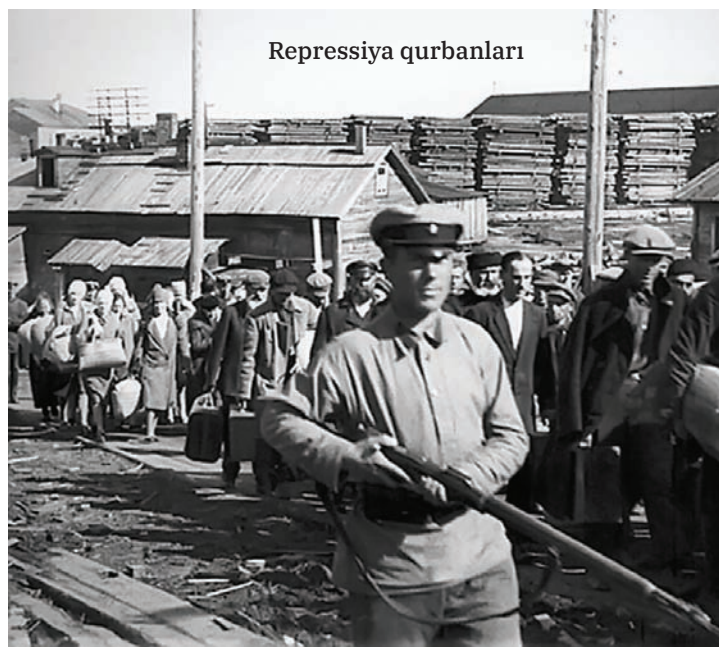
Azərbaycanda siyasi repressiyaların güclənməsi 1933-cü ildə M.Bağırovun respublika rəhbərliyinə gəlməsi dövrünə təsadüf edir. Lakin repressiyalar sırf Azərbaycanın daxili terror kampaniyası deyildi. Bu siyasət ümumittifaq səviyyəsində həyata keçirilirdi və ayrı-ayrı respublikalarda öz miqyası, xarakteri və qəddarlıq dərəcəsi ilə fərqlənirdi. Azərbaycanda repressiyaların ən qanlı mərhələsi 1936-cı ilin ortalarından “qiyamçı qrupların” axtarışı ilə başlamışdı.

Belə ki guya respublikanın müxtəlif rayonlarında qiyamçı, əks-inqilabçı, terrorçu təşkilatların mövcudluğuna dair istintaq işləri aparılırdı. Sənayenin, nəqliyyatın, mədəniyyət və təhsil ocaqlarının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən bu təşkilatlar haqqında işlərin uydurulması geniş vüsət almışdı.

SSRİ-də repressiyalar 1937-ci ildə zirvəyə çatmışdı. Həbs olunanların sayı o qədər çox idi ki, onları tez bir zamanda adi məhkəmələr vasitəsilə mühakimə etmək mümkün olmurdu.

Bununla əlaqədar olaraq, 1937-ci ilin iyulundan yerlərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığı, prokurorluq və partiya orqanlarının nümayəndələrindən ibarət məhkəmədən kənar “üçlük”lər yarandı. Belə “üçlük”lər Azərbaycanda da yaradıldı. Repressiyalar Moskvadan göndərilən siyahılar əsasında planlı

Repressiya qurbanları

H.Cavid

M.Müşfiq

Y.V.Çəmənzəminli

S.Mümtaz

şəkildə həyata keçirilirdi. Təqsirləndirilən şəxslərə qarşı işgəncələr tətbiq edilirdi.

1937–1938-ci illərdə həyata keçirilmiş repressiyaların əsas qurbanları rəhbər kadrlar olmuşdur. Kütləvi repressiyalar Azərbaycan ziyalılarından da yan keçməmişdi. İlk qurbanlar içərisində “xalq düşməni” adı ilə damğalanan **H.Cavid, M.Müşfiq, T.Şahbazi, S.Mümtaz, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Cavad** və başqa istedadlı, savadlı ziyalılar da var idi.

Tezliklə “repressiya maşını” yoxsul təbəqələri, ətrafda baş verən hadisələri hələ dərinədən dərk edə bilməyən fəhlə və kəndliləri də öz mənğəsinə almağa başladı. Yüzlərlə ziyalı, fəhlə və kəndli Vətənə xəyanətdə; İran, Türkiyə, Almaniya və Yaponiya kəşfiyyat orqanları ilə əlaqədə təqsirləndirilərək həbs olunurdu.

Repressiyaların miqyası əhəmiyyətli dərəcədə böyük idi. Minlərlə insan totalitar rejimin repressiyasının qurbanı oldu. Repressiya qurbanlarının ailə üzvləri və digər yaxın qohumları da təqiblərə məruz qalaraq Rusiyanın şimal rayonlarına və Mərkəzi Asiyaya sürgün edilirdilər.

Mərkəzi Asiyaya sürgün

Bolşeviksayağı mədəni quruculuq: nailiyyətlərimiz və itkilərimiz

Bolşevik ideologiyasına xidmət edən mədəni quruculuq böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Bolşeviklərin məqsədi xalq təhsilini köhnə idarə üsulundan azad etmək, dini məktəbləri ləğv edərək yeni məktəblər yaratmaq, təhsil sistemini öz ideoloji prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq idi.

1923-cü ildə bolşeviklər milliləşdirmə siyasəti elan etdilər. Milliləşdirmə siyasəti, əsasən, sinfi ayrı-seçkilik xarakteri daşıdığı üçün müəyyən sosial təbəqələri əhatə edirdi. Rəhbər vəzifələrə çəkilən namizədlər, ilk növbədə, partiya üzvü, sosial mənşəyinə və məşğuliyyət növünə görə fəhlə və kəndli təbəqəsinə mənsub olmalı idi.

Savadsızlığın ləğvi işini vahid orqanda mərkəzləşdirmək üçün 1923-cü ildə Q.Musabəyovun başçılığı ilə **“Savadsızlıqla mübarizə komitəsi”** yaradıldı. Nəticədə bütün respublika əhalisinin savadlılıq faizi yüksəldi. Azərbaycanda məktəb şəbəkəsi genişləndi.

Həmçinin ali məktəblərin sayı artırıldı. Yerli əhali arasında savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün ümumtəhsil məktəblərində işləyəcək müəllim kadrlarının hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Azərbaycanlılar, əsasən, pedaqoji kadrlar hazırlayan ali və orta təhsil müəssisələrində, müxtəlif kurslarda təhsil almağa yönəldilirdi. Ali təhsilli mütəxəssislər içərisində azərbaycanlı pedaqoji

kadrların sayı artırdı. Bu illərdə ali və orta ixtisas təhsilinin inkişafı sahəsində görülmə işlər müharibədən sonrakı dövrdə yüksək ixtisaslı yeni milli ziyalı kadrların daha intensiv surətdə hazırlanması üçün təməl oldu.

Təhsil sisteminin inkişafı yolunda mühüm nailiyyətlərdən biri də türk (Azərbaycan) dilindən geniş istifadə edilməsi idi. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən bu sahədə geniş tədbirlər həyata keçirilirdi: müxtəlif profilli müəllimlər, xüsusi terminoloji lüğətlər hazırlanırdı, türk dilində tədris edən məktəblərin sayı artırdı.

Azərbaycan dilində daha çox dərslik və xüsusi ədəbiyyatlar nəşr olunurdu. Respublika rəhbərliyi əhalinin çoxmillətli tərkibini nəzərə alaraq, dafələrlə qeyri-azərbaycanlıların Azərbaycan dilinə yiyələnməsinin vacibliyi barədə qərarlar qəbul etmişdi.

Lakin bütün səylərə baxmayaraq, hələ uzun illər yüksək vəzifələrdə irəliləyişə və sosial statusun artmasına zəruri olan rus dili respublikada əsas millətlərarası ünsiyyət dili olaraq qaldı. Bu şəraitdə Azərbaycan dili əyalət səviyyəli dilə çevrilərək yalnız azərbaycanlıların kompakt yaşadığı bölgələrdə geniş istifadə olunurdu.

1922-ci ildə Azərbaycan əlifbasını latın yazı qrafikasına keçirmək üçün *Yeni Türk Əlifbası Komitəsi* yaradıldı. Əlifba məsələsini müzakirə etmək üçün türkdilli xalqların qurultayını çağırmaq zərurəti meydana çıxdı.

1926-cı ilin fevralında Bakıda *Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay* çağırıldı. Qurultay türkdilli xalqların mədəni həyatında mühüm rol oynamış böyük hadisə idi.

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan SSR-də yeni əlifbaya keçid rəsmən elan olundu. Ancaq bir çox cəhətdən təkmilləşdirilərək vahid şəkə salınmış latın əlifbasından istifadə, təəssüf ki, uzun müddət davam etmədi.

Rus dilinin fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirmək üçün 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan SSR-də **latın əlifbası kiril əlifbası** ilə əvəz edildi. Beləliklə, tarixən qısa bir zamanda Azərbaycanda iki dəfə əlifba dəyişildi. Sonrakı illərdə Azərbaycan yazısı kiril qrafikası məcrasında inkişaf etdi. Əlifba islahatları gənc nəslin milli və mənəvi köklərinə bağlılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi təsir göstərdi.

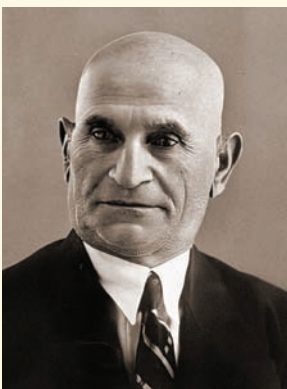
1920-ci ilin mayında Azərbaycan İnkilab Komitəsinin vicdan azadlığı haqqında dekretinə görə, Xalq Maarif Komissarlığının tabeliyində olan bütün dövlət məktəblərində dinlərin öyrənilməsi və hər hansı dini mərasim (*müxtəlif dini ayinlər, bayramlar, məhərrəmlik günlərində müsəlmanların matəm mərasimi keçirməsi*) qadağan olundu. Bakıda yaradılan "Allahsızlar" cəmiyyəti bu sahədə xüsusi canfəşanlıq edirdi.

1920-ci illərin sonları və 1930-cu illərin əvvəllərində bütün sovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda məscid, kilə və sinaqoqların kütləvi bağlanması, din xadimlərinin təqib olunmasına başlandı. "*Quran*" zərərli bir kitab kimi qadağan edildi.

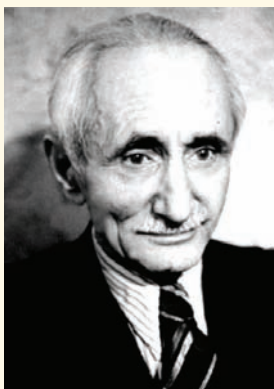
Azərbaycanda məscidlərin bir qismi dağıldı, yaxud anbar, klub və ya kitabxanaya çevrildi. Şərq memarlığının incilərindən biri olan Bibiheybət məscidi partladılmışdı. Bu hadisələr azərbaycanlıların yüzilliklər boyu təşəkkül tapmış mənəvi dəyərlərinə güclü zərbə vurmuşdu.

Azərbaycanda dövlət səviyyəsində elmi-tədqiqat mərkəzləri və institutları şəbəkəsinin yaradılmasına başlandı. 1923-cü ildə **Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət** yaradıldı. Cəmiyyətin bölmələri respublikanın müxtəlif qəzalarında fəaliyyət göstərirdi.

Bu kimi addımlar elmi tədqiqatların miqyasını xeyli genişləndirsə də, əslində, Azərbaycan elmini, onun idarəetmə orqanlarını dövlət strukturunun tərkib hissəsinə çevirdi. Digər sahələrdə olduğu kimi, bu sahə də partiya rəhbərliyinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi.

S.S.Axundov

A.Şaiq

M.S.Ordubadi

Ə.Nəzmi

C.Cabbarlı

Ədəbiyyat

Sovet hakimiyyəti yeni ideologiyaya söykənən ədəbi əsərlərin yaradılmasını başlıca vəzifə hesab edirdi. Bu istiqamətdə ədəbiyyat bolşevik ideyalarının carçısına çevrilməli idi. Sovet hakimiyyəti yazıçıların yaradıcılığını nəzarətdə saxlamaq və istiqamətləndirmək üçün onların müxtəlif cəmiyyətlər və ittifaqlar ətrafında birləşdirilməsinə cəhd edirdi.

Lakin Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli xadimləri mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə milli irsi qoruyub saxlamağa çalışırdılar. **S.S.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, A.Şaiq, M.S.Ordubadi, T.Şahbazi, Y.V.Çəmən-zəminli, Ə.Nəzmi** və başqaları maarifçilik, humanizm, tərəqqi ideyalarını təbliğ edirdilər. Onlar gerilik və mövhumatçılığa qarşı mübarizə aparır, qəzet və jurnallarda, maarif və mədəniyyət orqanlarında çalışırdılar.

1920–1930-cu illər Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında **C.Cabbarlının** böyük rolu olmuşdur. O, pyeslərində Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, onun azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsini qələmə almışdır.

Görkəmli bədii söz ustası **H.Cavid** öz əsərlərində sovet yeniliklərini partiya və rəhbərliyin tələb etdiyi kimi əks etdirmir, zorakılığı, nadanlılığı, mövhumatçılığı, zülmkar və vicdansız adamları tənqid edirdi.

1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatına gələn yeni istedadlı nəslin nümayəndələri arasında **S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza** və b. vardı.

İncəsənət və memarlıq

Bolşeviklər incəsənətə, xüsusən teatr, kino, musiqi, heykəltaraşlıq və rəssamlığa sosialist ideyalarını təbliğ etmək üçün səmərəli vasitəsi kimi baxırdılar.

1920–30-cu illərdə Azərbaycan SSR-də teatr şəbəkəsi (*Dövlət Dram, Dövlət Opera və Balet, Musiqili, Rus Dram, Gənc Tamaşaçılar* və s.) genişlənmiş, onun repertuarında yeni sosialist cəmiyyəti tərənnüm edən əsərlər aparıcı yer tutmuşdu.

Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operası (1937) Azərbaycan opera musiqisinin ən uca zirvəsi, milli opera sənətinin klassik nümunəsi, bəstəkarın böyük və mürəkkəb yaradıcılıq yolunun kulminasiya nöqtəsi idi. Opera 1940-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü.

Kommunist ideallarını təbliğ etmək üçün respublikanın şəhər və kəndlərində bolşevik rəhbərlərinə heykəllər qoyulur, rayonlar, küçələr, sənaye müəssisələri, kolxozlar və məktəblərə onların adı verilirdi.

Bu dövrdə zəhmətkeşlər üçün, ilk növbədə, neftçi fəhlələr üçün yaşayış evləri tikilirdi. Beləliklə, Bakıda Yeni Suraxanı, Razin (*indiki Bakıxanov*), Artyom (*indiki Pirallahı*) fəhlə qəsəbələri salındı.

1926-cı ildə filmlərin nümayişi ilə məşğul olan Azərbaycan Dövlət Kino İdarəsinin yaradılması və ilk radiostansiyanın fəaliyyətə başlaması dövlətin təbliğat imkanlarını xeyli artırmışdı.

Milli diviziyalar, İsrəfil Məmmədov, “Edelveys” planı,
Stalinqrاد döyüşü, Həzi Aslanov, partizan hərəkəti, Bakı nefti

1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniyanın Polşa-ya hücumu ilə İkinci dünya müharibəsi başladı. 1941-ci il iyunun 22-də Almaniya müharibə elan etmədən SSRİ-yə hücum etdi. Beləliklə, SSRİ, o cümlədən onun tərkibində olan Azərbaycan SSR müharibəyə qoşuldu.

1941-ci ilin dekabrında Moskva yaxınlığında ağır məğlubiyyətdən sonra alman ordusunun yanacaq ehtiyatı tükənmişdi. 1942-ci ildə yeni hərbi kampaniyanı davam etdirmək üçün Almaniya yanacaq ehtiyatlarını bərpa etmək lazım idi.

A.Hitlerin və onun ətrafının fikrincə, Qafqazın neft mərkəzlərinin tutulması Sovet İttifaqı üzərində qələbənin açarı olmalı idi. Buna görə SSRİ-nin əsas neft mərkəzləri Bakı, Qroznı və Maykop

1942-ci ilin yaz kampaniyasının əsas istiqaməti seçilmişdi.

1942-ci ildə alman rəhbərliyi **“Edelveys” planını** təsdiq etdi. Stalinqrاد şəhəri üzərinə hücum etmiş alman qoşunlarının məqsədi Volqa-Xəzər su yolunu tutaraq sovet ordusunun Qafqazın neft mərkəzləri ilə əlaqəsini kəsmək idi. Deməli, 1942-ci ildə faşist Almaniya'nın yay hərbi kampaniyasının əsas məqsədi Stalinqradın tutulması deyil, Qafqaz nefti idi.

Qafqaz və Stalinqrاد uğrunda gedən şiddətli döyüşlərdə, hər iki tərəfdən böyük itkilərə baxmayaraq, alman qoşunları məqsədlərinə çatma- mada. İkinci dünya müharibəsinin ən vacib hesab edilən Stalinqrاد döyüşünü, əslində, **“Neft uğrunda böyük döyüş”** adlandırmaq olar.

Biləcəri stansiyasından (Bakı) əsgərlərin cəbhəyə yola salınması. 1943-cü il

Sizcə, Bakının təsiri olmasa idi, İkinci dünya müharibəsinin gedişatı necə olardı?

Müharibənin ilk aylarından başlayaraq Azərbaycan SSR-in ərazisində milli hərbi hissələr və birləşmələr formalaşdı. 1941–1942-ci illərdə 223, 271, 402 və 416-cı diviziyalar təşkil edildi. 77-ci diviziya yenidən komplektləşdirildi. Azərbaycan diviziyalarında, azərbaycanlılardan başqa, ruslar, ermənilər, tatarlar və b. xidmət edirdilər. Azərbaycanlıların müharibəyə səfərbərliyi təkcə Azərbaycan SSR-də deyil, qonşu respublikalarda: Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də aparılırdı.

Ön cəbhə

Azərbaycan Milli diviziyaları cəbhədə göstərdikləri şücaətə görə Azərbaycan milli diviziyaları fəxri adlara layiq görülmüşdü.

Döyüş yolu Şimali Qafqazdan başlayan **77-ci Simferopol, 223-cü Belqrad, 416-cı Taqanroq və 271-ci diviziyaları** Ukrayna, Polşa, Çexoslovakiya və digər Avropa ölkələrinin alman qoşunlarından azad edilməsində iştirak etmişdi.

416-cı Taqanroq diviziyası Berlinə ilk daxil olan hərbi hissələrdən biri olmuşdur.

Müharibənin gedişində yaranmış Azərbaycan diviziyalarının fəaliyyətini araşdırın.

Müharibənin elə ilk dəqiqələrində faşist ordularının basqınına məruz qalmış Belarusiyanın Brest qalasının müdafiəsində 40 nəfərdən çox həmyerlimiz iştirak etmişdi. Moskvanın və Novqorod vilayətinin Pustinka kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə baş serjant **İsrafil Məmmədov** Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını alan ilk azərbaycanlı olmuşdur.

Həzi Aslanovun başçılıq etdiyi xüsusi tank alayı Stalinqrad ətrafında ağır döyüşlər apararaq bir neçə yaşayış məntəqəsini düşməndən azad etmişdi. Döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə 1942-ci ildə ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

H.Aslanov (ortada)

1944-cü ildə isə Belarusiyanın azad olunmasında Həzi Aslanovun tank briqadası və şəxsən özü əsl igidlik nümunələri göstərmişdir. O, ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülsə də, bu ona çox gec – 1991-ci ildə verilmişdir.

*Cəbhəyə yola düşən batalyon
(Biləcəri stansiyasına gedən yol). 1942-ci il*

İ. Məmmədov

H. Aslanov

Z. Qəniyeva

1942-ci ilin payızında Şimali Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə **Qafur Məmmədov** şücaət və igidlik göstərmiş, düşmənin xeyli sayda canlı qüvvəsini məhv etmişdi. Ölümündən sonra ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Stalinqrad uğrunda döyüşlərdə snayper **Ziba Qəniyeva** və təyyarəçi **Züleyxa Seyidməmmədova** qəhrəmanlıq göstərmişlər.

1945-ci ildə Polşa uğrunda döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə **Ziya Bünyadova** Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi.

İgid təyyarəçi **Adil Quliyev** düşmənin 18 təyyarəsini məhv etdiyinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü.

“Qəhrəman Azərbaycan qadınları” adlı təqdimat hazırlayın.

Azərbaycanlıların partizan hərəkətində iştirakı

Azərbaycanlılar Belarusiya, Ukrayna, Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrinin partizan və müqavimət hərəkətində də fəal iştirak etmişlər. Əfsanəvi qəhrəman, “Mixaylo” ləqəbli **Mehdi Hüseynzadə**nin İtaliya və Yuqoslaviyada faşizmə qarşı qəhrəmancasına apardığı mübarizə bütün nəsillərə nümunədir. 1944-cü ildə növbəti əməliyyat zamanı həlak olan M. Hüseynzadəyə 1957-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Fransanın müqavimət hərəkəti tarixinə şanlı səhifələr yazmış, “Armed Mişel” təxəllüsü ilə tanınan **Əhmədiyyə Cəbrayilov** Fransanın “Hərbi Xaç” medalına layiq görülmüşdür.

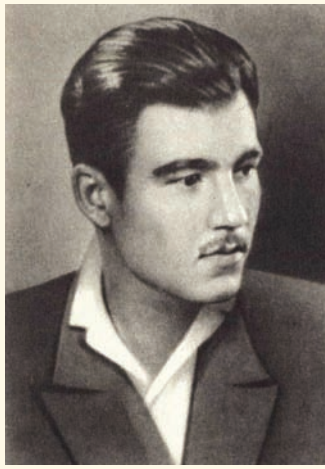
Z. Seyidməmmədova

Ə. Cəbrayilov döyüş yoldaşları ilə

Ə.Cəbrayılov

M.Hüseynzadə

A.Quliyev

Sizcə, Həzi Aslanova və Mehdi Hüseynzadəyə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adının gec verilməsinin səbəbi nə ola bilərdi?

Ümumiyyətlə, İkinci dünya müharibəsində göstərdikləri şücaətə görə respublikanın 120-dən çox vətəndaşı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı ordeni ilə təltif edilmiş, onlardan 42 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur.

Azərbaycan SSR faşizm üzərində qələbəyə böyük töhfələr vermişdir. Müharibə illərində respublikadan ön və arxa cəbhəyə 700 minə qədər vətəndaş səfərbər olunmuşdur. Onlardan 400 mindən çoxu geri qayıtmamışdır.

T İkinci dünya müharibəsində azərbaycanlıların rolunu əks etdirən təqdimat hazırlayın.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müharibə illərində

1941–1945-ci illərdə SSRİ-nin neft sənayesi 110 milyon ton neft hasil etmişdi. Onun 75 milyon tonu Azərbaycanın payına düşürdü. 1942-ci ilin sonlarında Bakıda 130 növ silah, sursat və başqa hərbi ləvazimat istehsal olunmuşdu. Tank əleyhinə şüşələrə doldurulmuş yandırıcı qarışıq ("Molotov kokteyli") və başqa partlayıcılar Bakının elmi laboratoriyalarının məhsulu idi.

1942-ci ilin əvvəlindən başlayaraq cəbhənin sifarişlərini yerinə yetirən təyyarə təmiri zavodu tikilmişdi.

Sovet İttifaqının işğal olunmuş qərb rayonlarından əhali və sənaye müəssisələrinin ölkənin şərq bölgələrinə təxliyəsində Azərbaycan mühüm tranzit ərazi idi. Bakı şəhəri və Bakı limanı müttəfiqlərin hərbi təyinatlı sursatlarının daşınması üçün mühüm quru və su nəqliyyat yolu idi. Azərbaycanın dəmir yolları cəbhəni yanacaq və döyüş ləvazimatı ilə təchiz edən xətlərdən idi.

1941-ci ildə respublikada onlarla hərbi hospital yaradılmışdı. Naxçıvan, Şuşa, Şəki, Hacıkənd, Mərdəkan və Buzovnada yerləşən sanatoriyalar və istirahət evləri hərbi hospitallara çevrilmişdi. Burada təcrübəli həkimlər çalışırdılar.

Müharibənin gedişinə Azərbaycan iqtisadiyyatının təsirini necə dəyərləndirirsiniz?

Bakı neftinin ön cəbhəyə daşınması

Rza şah Pəhləvi, Müəssislər Məclisi, “Azərbaycan” qəzeti

Cənubi Azərbaycan 1920–1945-ci illərdə

Xiyabani hökumətinin devrilməsindən sonra Cənubi Azərbaycanda demokratik mübarizə imkanları artıq tükənmişdi. 1921-ci ildə dövlət çevrilişi edən Rza xan hərbi nazir, daha sonra isə baş nazir oldu. Cənubi Azərbaycanda siyasi repressiya həyata keçirildi. 1925-ci ildə Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Rza xan şah elan edildi. Beləliklə, Pəhləvilər sülaləsinin hakimiyyət dövrü başlandı.

1920-ci illərin ikinci yarısı – 30-cu illərdə Cənubi Azərbaycan yenə də İran iqtisadiyyatının, xü-

R.Pəhləvi

susilə kənd təsərrüfatı istehsalının əsas mərkəzlərindən biri olaraq qaldı. Kənd təsərrüfatında xırda əmtəə istehsalı hakim rol oynayırdı.

1930-cu illərin əvvəlindən başlayaraq İranla SSRİ, o cümlədən Cənubi və Şimali Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr zəiflədi, bir qədər sonra isə tamamilə kəsildi. Bu, ölkənin iqtisadi həyatına hiss ediləcək dərəcədə zərbə vurdu.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda sənayenin əsasını başlıca olaraq, əsasən, əl əməyinin üstünlük təşkil etdiyi xırda sənətkar emalatxanaları təşkil edirdi.

Fabrik-zavod sənayesi isə zəif inkişaf etmişdi. Təbriz, Zəncan və Ərdəbildə bir neçə toxuculuq, yun, iplik, kibrit fabrikləri, şəkər zavodları var idi. İstehsal həcminə, həm də fəhlələrin sayına görə bunlar çox da iri olmayan müəssisələr idi.

Cənubi Azərbaycanda və ümumiyyətlə, İranda mövcud kapital, əvvəllər olduğu kimi, yenə də kənd təsərrüfatına, ticarətə və sələm sahələrinə axırdı. Nəticədə Cənubi Azərbaycanın sənayeləşməsi xeyli ləngiyirdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda cəmi bir dövlət müəssisəsi – şəkər zavodu tikilmişdi.

Cənubi Azərbaycanda Pəhləvilərin, Azərbaycan SSR-də isə Sovet hökumətinin yerli əhaliyə qarşı münasibətini müqayisə edin. Hansı oxşarlıqlar və fərqlər vardır?

İran–SSRİ əlaqələrinin kəsilməsinin İran iqtisadiyyatına mənfi təsirini faktlarla əsaslandırın.

Paniranizm və onun fəsadları

1920–30-cu illərdə Cənubi Azərbaycan inzibati cəhətdən parçalanaraq qərb və şərq ostanlarına (*əyalət*) bölündü. İranda azərbaycanlıların milli təşəkkülü, milli mədəniyyət, milli dil və milli şüurun formalaşması prosesləri Şimali Azərbaycana nisbətən zəif gedirdi. Bu, dövlət səviyyəsində aparılan farslaşdırma siyasəti ilə bağlı idi. Bu siyasət İran əhalisinin yarıya qədərini təşkil edən bütün qeyri-fars xalqlara və ilk növbədə, azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdi.

Paniranizm siyasəti xalqların etnik və milli şüurunun artmasının, milli mədəniyyətlərinin inkişafının qarşısını almağa yönəlmişdi. Ana dilində təhsil almaq, qəzet və kitab nəşr etmək qadağan idi. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasını qeyri-mümkün edirdi. Aydındır ki, bu siyasətdə məqsəd zəngin Azərbaycan dilini yerli ləhcə səviyyəsinə endirmək idi. Beləliklə, Rza şah rejimi Cənubi Azərbaycanda keçmişdə görünməmiş, amansız milli zülmün əsasını qoydu.

Sizcə, Rza şah etnik Azərbaycan türklərinə qarşı nə üçün bu cür addımlar atırdı? Onu qorxudan nə idi?

İkinci dünya müharibəsi Cənubi Azərbaycanda hadisələrin inkişafına böyük təsir göstərdi. Almaniyanın İran ərazisindən SSRİ-yə qarşı təxribatlarının qarşısını almaq üçün 1941-ci ilin avqust ayında SSRİ və Böyük Britaniya İran ərazisinə qoşun yeritdi.

İngilis qoşunları İranın cənub, sovet qoşunları isə şimal bölgələrinə, o cümlədən Cənubi Azərbaycana yeridildi. Belə bir şəraitdə 1941-ci ilin sentyabrında Rza şah oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə taxtdan imtina etmək məcburiyyətində qaldı. Ölkədə real hakimiyyətin parlamentin əlinə keçməsi, konstitusiyada nəzərdə tutulmuş bir sıra siyasi azadlıqların bərpası, siyasi məhbusların azad edilməsi İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkət üçün əlverişli şərait yaratdı. Təbriz, əvvəllər olduğu kimi, bu hərəkətin mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Cənubi Azərbaycandakı hərəkət məqsəd və xarakterinə görə ümum-İran demokratik hərəkətinin ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf edirdi.

Təbriz və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərləri mitinqlər, yığıncaqlar, nümayişlərlə əhatə olunmuşdu. Demokratik fəaliyyətin nəticəsində bir çox ziyalılar və siyasi xadimlər həbsxanalardan azad edilmiş, bir hissəsi sürgündən qayıtmışdı. Müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni-maarif klubları, birlik və cəmiyyətlər, həmkarlar ittifaqları yaranmışdı.

Sovet ordusu Təbriz küçələrində. 1941-ci il

İngilis əsgərləri İranda

Demokratik dəyərləri təbliğ edən qəzet və jurnallar nəşr olunurdu. Əhalinin siyasi və ictimai fəallığının artması nəticəsində insanları narahat edən məsələlərin yığıncaqlarla yanaşı, mətbuatda da müzakirə edilməsi yeni bir hadisəyə çevrilmişdi. Cənubi Azərbaycanda milli ideyanın inkişafında sovet Azərbaycanından buraya xüsusi olaraq göndərilmiş yüzlərlə partiya və sovet işçisi, ədəbiyyat və incəsənət, təhsil və elm xadimləri böyük rol oynamışdı.

1945-ci ilin yayında demokratik hərəkatın inkişafında yeni mərhələ başladı. İkinci dünya müharibəsinin sonuna yaxın keçmiş müttəfiqlərin İranla bağlı siyasətində fikir ayrılığı yarandı. Dünya siyasətində yenicə alovlanmağa başlayan “soyuq müharibə”nin ilk əlamətləri məhz İran məsələsində özünü büruzə verdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanın müxtəlif təbəqələrindən olan insanlar, ziyalı və siyasi xadimlər Sovet İttifaqı ilə əlaqələrin genişlənməsinin tərəfdarı idi. Bu, təbii idi. Çünki Azərbaycan SSR-də onların soydaşları yaşayırdı.

1945-ci ilin sentyabrında S.C.Pişəvərinin başçılıq etdiyi bir qrup ziyalı Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradılması barədə xüsusi bəyanat qəbul etdi. Bəyanatda Cənubi Azərbaycana İranın tərkibində inzibati-ərazi muxtariyyətinin verilməsi, siyasi həyatın demokratikləşməsi, iqtisadi islahatlar keçirilməsi qeyd olunurdu. Partiyanın mətbuat orqanı “Azərbaycan” qəzeti idi.

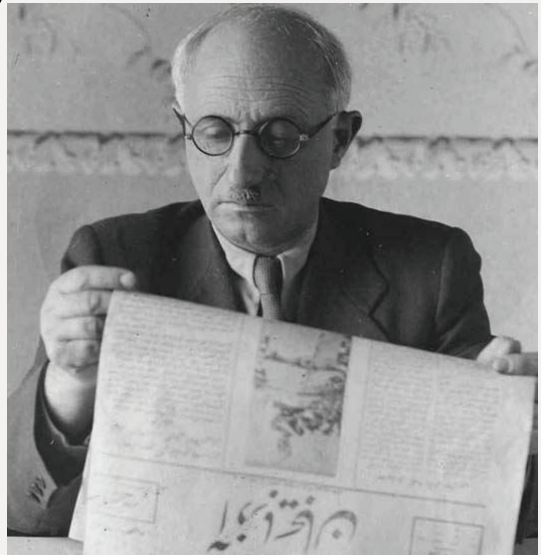
Oktyabrın əvvəllərində ADP-nin I qurultayında partiyanın nizamnaməsi qəbul edildi və rəhbər orqanları seçildi. S.C.Pişəvəri Mərkəzi Komitənin sədri oldu. Noyabrın sonlarında Cənubi Azərbaycanda Milli Məclisə seçkilər keçirildi.

Dekabrın 12-də işinə başlamış Milli Məclis S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Milli hökumətin tərkibini təsdiq etdi. Yeni yaranan Milli hökumət Cənubi Azərbaycana İran dövlətinin tərkibində ərazi muxtariyyəti tələb edirdi. Sovet qoşunlarının Cənubi Azərbaycanda yerləşməsi bu ideyanın həyata keçməsinə ümid verirdi. Eyni zamanda Milli hökumət İran hökumətinə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə islahatlar keçirilməsi barədə müraciət etmiş, muxtariyyət məsələsinin müzakirəsi ilə bağlı danışıqlara hazır olduğunu bildirmişdi.

Cənubi Azərbaycan hökuməti fəaliyyət göstərirdi bir il ərzində çox işlər görmüşdü.

“Soyuq müharibə”nin Şimali və Cənubi Azərbaycana fərqli təsirini faktlarla əsaslandırın.

Seyid (Mir) Cəfər Pişəvəri

“Azərbaycan, yəni o yer ki şeyx səfiləri, şah abbasları ətəyində böyüdüb, o yer ki onun torpağının və suyunun yetişdirdiyi övladlar iranlıların namus və şərəfətini hifz etmişdir, heç vaxt yox və əsir olmayacaq...

Azərbaycanın yalnız bir hədəfi vardır: öz azadlığını və İranın istiqlalını tələb edir...

Bu müqəddəs məqsədə nail olmaq yolunda heç bir fədakarlıqdan və can fəda etməkdən təəssüf etməyəcəyik...

Biz nəhayətsiz xoşbəxtik ki, belə tarixi vəzifəni yerinə yetiririk və ilk dəfə o məsləki Azərbaycan Demokrat Partiyası qoyur və ikinci dəfə Səttarxan, Şeyx Məhəmməd yuvası öz övladlarını azadlıq yolunda fədakarlığa dəvət edir... Biz azad yaranmışıq, azad da yaşamaq istəyirik. O kəslər ki bu əbədi təbii qanuna müxalifdirlər və xəyal edirlər ki, aradan götürüblər, məhv ediləcəkdir”.

“Azərbaycan” qəzeti, 19 sentyabr 1945-ci il.
Mir Cəfər Pişəvəri, “Gizli imzalı məqalələr 1945–1946” kitabından

Seyid Cəfər Pişəvərinin şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.

Milli hökumətin tədbirləri

Milli hökumət 1946-cı ildə idarəetmə, sosial-iqtisadi və mədəniyyət sahələrində bir sıra tədbirlər həyata keçirdi:

- şəhər, qəsəbə, kənd hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirdi. Yerli hakimiyyət orqanları yaradıldı;
- **Torpaq islahatı** haqqında qanuna görə dövlət torpaqları, habelə hökumətə tabe olmayan mülkiyyətçilərin torpaqları kəndlilərə paylandı;
- **Əmək haqqında** qanuna əsasən işçilərə həmkarlar ittifaqları vasitəsilə müəssisələrin işinə nəzarət etmək hüququ verildi;
- Milli hökumət mədəniyyətin inkişafı sahəsində böyük uğurlar əldə etdi;
- Müəssislər Məclisi **Azərbaycan dili haqqında qanun** qəbul etdi. Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili statusu aldı. Müəssisə və təşkilatlarda kargüzərlik işləri Azərbaycan dilində aparılırdı;
- Qanunda milli azlıqlara öz dilində təhsil almaq hüququ verildi;
- Azərbaycan dilində dərsliklər nəşr olunmağa başlandı;
- Dil haqqında qanun milli ədəbiyyatın daha da inkişafına təsir etdi, ana dilində qəzet və jurnalların nəşrini genişləndirdi;
- **Təbriz universiteti** fəaliyyətə başladı.

Milli hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər Cənubi Azərbaycanda milli şüurun və milli mədəniyyətin inkişafına şərait yaratdı.

Milli hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərə milli şüurun oyanişı demək olarmı?

Cənubi Azərbaycan. 1946-cı il

Milli hökumətin süqutu

Cənubi Azərbaycanda həyatın sürətlə demokratikləşməsi və hökumətin apardığı islahatlar İranın hakim dairələrini təşvişə saldı. İran hökuməti Cənubi Azərbaycanda milli hərəkəti yatırmağa hazırlaşdı.

Lakin ABŞ və İngiltərənin dəstəyinə arxalanan şah hökuməti BMT-nin iclasında "İran məsələsi"ne baxılmasına nail oldu. Sovet qoşunlarının İran ərazisindən çıxarılması üçün SSRİ ilə danışıqlara başlandı. Aparılan danışıqlar nəticəsində İranın şimalında neft kəşfiyyatı və hasilatı barədə Sovet İttifaqı ilə müqavilə imzalandı. M.Bağırovun etirazlarına baxmayaraq, Stalin sovet qoşunlarının İrandan çıxarılmasına razılıq verdi.

Sovet qoşunları geri çəkildikdən sonra İran hakim dairələri öz qoşunlarının Cənubi Azərbaycana müqavimətsiz daxil olmasını milli hökumətdən tələb etdi.

Nə üçün Stalin sovet qoşunlarının İrandan çıxarılmasına razılıq verdi?

1946-cı ilin dekabrında hökumət qoşunları Cənubi Azərbaycana daxil oldu və fə dai dəstələrinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Sovet hökumətinin təzyiqi ilə müqavimət dayandırıldı. Minlərlə vətənpərvər, o cümlədən S.C.Pişəvəri (1947-ci ildə Gəncədən Yevlaxa gedən yolda naməlum şəraitdə avtomobil qəzasında həlak olmuşdur) SSRİ-yə mühacirət etdi.

Cənubi Azərbaycanı kütləvi terror bürüdü. ADP-nin bir çox rəhbərləri və milli hökumət üzvləri edam edildi. Beləliklə, 1941–1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət xarici amillərin təsiri nəticəsində məğlub oldu.

Buna baxmayaraq, S.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi milli-demokratik hərəkətin ölkənin sonrakı tarixinə böyük təsiri oldu. Çünki Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızda milli ləyaqət və milli özünüdərk hissi daha da gücləndi və inkişaf etdi.

24

AZƏRBAYCAN SSR 1940-cı İLLƏRİN ORTALARI – 60-cı İLLƏRDƏ

Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası, Neft Daşları, deportasiya, mülayimləşmə dövrü

İkinci dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanın siyasi sistemində heç bir köklü dəyişikliklər olmadı. Ölkədə bütün siyasi hakimiyyət Stalinin, respublikalarda isə öz idarəçilik fəaliyyətlərini Stalinin istəklərinə uyğunlaşdıran Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitələrinin Birinci katiblərinin əlində cəmləşmişdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş daha da güclənmişdi. Bu dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox ziddiyyətli və mürəkkəb dövr olaraq qalırdı.

1946–1950-ci illərin əvvəllərində respublikada gedən siyasi proseslər M.Bağırovun nəzarəti və bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Müharibədən sonrakı illərdə də “xalq düşmənləri”nin axtarışı, siyasi repressiyalar davam edirdi. Dövlət təhlükəsizlik orqanları vətəndaşlar arasında anti-sovet təbliğatı aparanları və çıxış edənləri təqib edirdi. Hakimiyyət repressiv siyasəti ilə cəmiyyətdəki psixoloji iqlimi gərgin vəziyyətində saxlamağa çalışırdı.

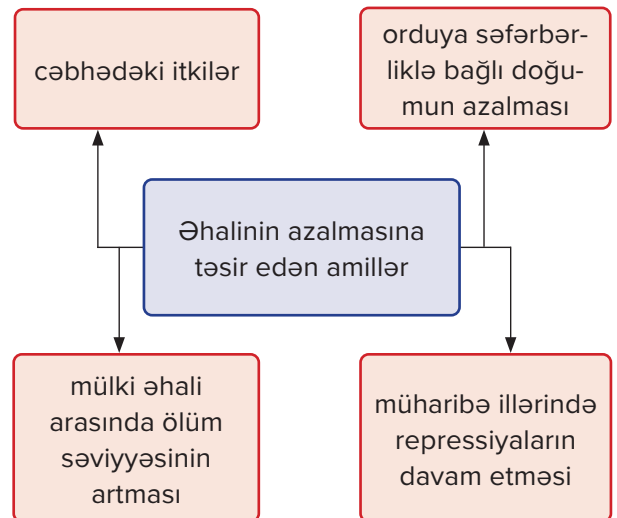
XX yüzilliyin 30-cu illəri ilə 40-cı illərin sonlarında həyata keçirilən repressiyaların fərqi nədir?

Repressiya qurbanları

Sosial-iqtisadi siyasətdəki prioritetlər və ziddiyyətlər (1945–1969)

Azərbaycan ərazisi döyüş meydanına çevrilməyə də, müharibə nəticəsində respublika əhalisinin sayı 17,1% azalmışdı.

Minlərlə insan müharibədə ağır yaralanaraq ömürlük şikəst olmuş, valideynlərini itirmiş uşaqların sayı kəskin surətdə artmışdı.

Lakin azərbaycanlılar arasında doğum səviyyəsinin yüksək olması, 1948–1953-cü illərdə Azərbaycan əhalisinin Ermənistandan deportasiyası müharibədən sonra tədricən respublikada yerli əhalinin sayının artmasına səbəb oldu. 1950-ci illərdə Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı, demografik vəziyyət dəyişdi. Bakı şəhərində sənə-

yenin sürətli inkişafı, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılması, 1959-cu ildə kənd əhalisinə pasportların verilməsi azərbaycanlı gənclərin bölgələrdən paytaxta axınını gücləndirdi.

Artıq 1959-cu ilin əvvəllərində respublikanın əhalisi müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdı, 1960-cı illərin sonunda isə 5 milyonlu ötürüb keçdi. Əhalinin sosial tərkibində də mühüm dəyişikliklər baş verdi. Şəhər əhalisinin sayı artdı.

Müharibə dövründə neft yataqlarının həddindən artıq istismarı Bakıda neft hasilatının kəskin şəkildə azalmasına səbəb oldu. Hasilatı artırmaq üçün yeni neft yataqlarının kəşfinə və istismarına böyük ehtiyac var idi. Buna görə də Xəzər neft yataqlarının aşkar edilməsinə başlandı. Dəniz neft yataqlarından istifadə etmək üçün 1948-ci ildə dünya təcrübəsində ilk dəfə dənizdə neft-mədən estakadaları tikildi. Azərbaycan alimlərinin, neftçilərinin gərgin əməyi sayəsində dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda açıq dənizdə neft çıxarılmasına başlandı.

1949-cu ildə Neft Daşlarında ilk fontan vurdu. Neft emalı sənayesi inkişaf etdirirdi. Müharibədən sonrakı beş ildə on neftayırma müəssisəsi tikildi. Sumqayıt, Mingəçevir, Daşkəsən, Əli Bayramlı kimi yeni sənaye şəhərləri salındı. Sumqayıt Azərbaycanın böyük kimya və metallurgiya şəhərinə çevrildi.

Xəzər dənizində Neft Daşları

1945–1954-cü illərdə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası (SES), Daşkəsən Filizsaflaşdırma Kombinatı və bir sıra respublika əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin tikintisi başa çatdırıldı.

1950-ci illərin ikinci yarısı – 60-cı illərdə respublikada əhalinin məişət şəraitində də müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Mənzil tikintisi xeyli genişləndi. Birtipli sadə layihələr üzrə əvvəllər beşmərtəbəli, sonralar dəmir-beton panellərdən tikilən doqquzmərtəbəli binalar şəhərin milli memarlıq ənənələrinə zidd idi. Mənzil tikintisi xeyli artsa da, əhalinin tələbatı tam ödənilmirdi.

1945–1969-cu illərdə Azərbaycan SSR-də sosial-iqtisadi sahədə hansı yeniliklər baş verdi?

Kənd təsərrüfatı

Kənd təsərrüfatının inkişafına və kolxozların möhkəmləndirilməsinə diqqət artırılmışdı. 1950-ci illərdə Sovet hökumətinin “Xırda kolxozların iriləşdirilməsi haqqında” qərarı nəticəsində kolxozların sayı azaldıldı. Kənd təsərrüfatının texniki təchizatı aşağı səviyyədə idi. Kolxozçulara pasportun verilməsi müsbət hal olsa da, gənclərin kənddən şəhərə axınına səbəb oldu. Kolxoz və sovxozların məhsullarının satılma qiymətləri isə o qədər aşağı idi ki, kolxozçuların və fəhlələrin əməkhaqlarını çox vaxt ödəmək mümkün olmurdu.

1950-ci illərin ikinci yarısı – 60-cı illərdə çoxsaylı suvarma kanalları və su anbarları tikildi. Nəticədə suvarılan torpaqların sahəsi genişləndi, məhsuldarlıq artdı. Respublikada əkilən dənli bitkilər içərisində qarğıdalı əsas yer tuturdu. Əkin sahəsinə görə taxılçılıq respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında əsas yer tuturdu. Tütün, çay, tərəvəz məhsullarının istehsalı da artmışdı.

Görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq, 1960-cı illərinin sonunda Azərbaycan əsas istehsal göstəricilərinə görə keçmiş ittifaq respublikaları içərisində sonuncu pillələrdə yer almışdı.

Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılar idi:

- idarəetmənin aşağı səviyyəsi;
- lazımi nizam-intizamın olmaması;
- kadr axını;
- planların mütəmadi olaraq dəyişdirilməsi, tam yerinə yetirilməməsi və s.

Respublikanın ərazi bütövlüyünə yeni təhdidlər və azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası (1948–1953)

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-in rəhbərliyinin irəli sürdüyü ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) Azərbaycan SSR-in tərkibində yaradılması ilə barışmadığını və bu ərazini birləşdirmək planlarından əl çəkmədiyini göstərdi.

1945-ci ilin payızında Ermənistan rəhbərliyi növbəti dəfə Moskva qarşısında Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin – DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı məsələ qaldırdı. Onlar Stalinə müraciət edərək tarixi əsası olmadan DQMV-nin guya iqtisadi cəhətdən Ermənistanla daha çox bağlı olduğunu bildirdilər.

Moskva dərhal həmin məktubu M.Bağırova göndərdi və onun rəyini bilmək istədi. M.Bağırov Moskvaya 10 dekabr 1945-ci il tarixli cavab məktubunda Ermənistanın Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü bu iddiaların heç bir tarixi əsası olmadığını və Qarabağın Azərbaycanın qədim torpağı olduğunu əsaslı faktlarla sübut etdi. O bildirdi ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şuşadan başqa, DQMV-nin ərazisi o halda Ermənistanla verilə bilər ki, azərbaycanlılar yaşayan Vedi, Qarabağlar və Əzizbəyov rayonları Azərbaycana qaytarılsın.

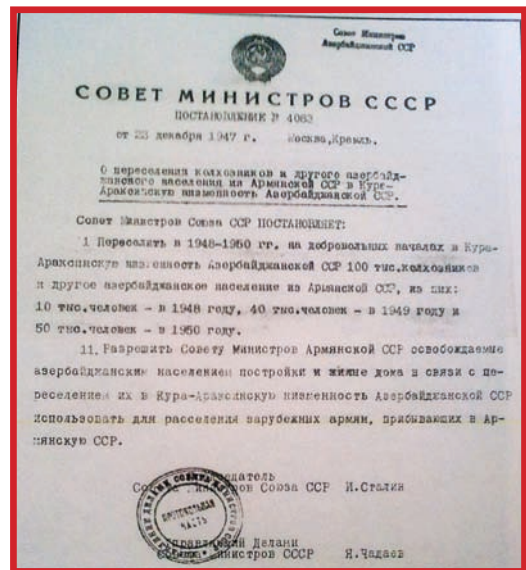
M.Bağırov DQMV-nin Ermənistanla güzəştə gediləcəyi halda, müxtəlif dövrlərdə Gürcüstan və Rusiyaya verilmiş bir çox tarixi Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını təklif etdi. O, Moskva və Ermənistanın buna razı olmayacağını, ermənilərin və onların havadarlarının planlarının pozulacağını yaxşı bilirdi. Problemin nə qədər təhlükəli olduğunu anlayan Moskva onun həllini mümkün hesab etməyib ermənilərin iddialarını rədd etdi.

Mircəfər Bağirovun ermənilərin ərazi iddialarına verdiyi cavabın doğruluğunu əsaslandırın.

Ermənistan rəhbərliyi Stalinə xaricdə yaşayan on minlərlə erməninin “vətənlərinə” dönməsi haqqında müraciət ünvanlamışdı. Nəticədə 1946-cı ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-in ərazisinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu köçürülmə azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqların boşaldılması hesabına həyata keçirilməli idi.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərarla köçürülmənin həyata keçirilməsi rəsmiləşdirildi. Qərara görə 1948–1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürüləcək 100 min azərbaycanlı Kür-Araz ovalığında və digər rayonlarda yerləşdirilməli idi.

“Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərarın surəti

Beləliklə, sovet rəhbərliyinin və Ermənistanın anti-Azərbaycan siyasəti nəticəsində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sayı xeyli azaldı. Azərbaycanda isə əksinə, iri şəhərlərdə işləməyə gələn ermənilərin hesabına erməni əhalisinin sayı süni surətdə artırıldı.

Ermənistanda azərbaycanlılara və Azərbaycanda ermənilərə qarşı olan münasibəti fərqləndirin.

Stalinizm mirası ilə mübarizə və ictimai-siyasi həyatın mülayimləşməsi

1953-cü ildə İ.V.Stalinin vəfatından sonra Azərbaycanın siyasi hakimiyyətində köklü dəyişikliklər baş verdi. M.Bağırov ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında, kadrlara səmərəli fəaliyyət üçün şərait yaratmamaqda və başqa əməllərdə təqsirkar bilinərək vəzifəsindən kənarlaşdırıldı və tezliklə həbsə alındı.

1954-cü ildə Azərbaycan KP-nin XX qurultayı keçirildi. Qurultayda **İmam Mustafayev** Azərbaycan KP-nin Birinci katibi seçildi.

Sov.İKP-nin 1956-cı ildə keçirilmiş XX qurultayında stalinizm, şəxsiyyətə pərəstiş tənqid olundu, onun təzahürləri göstərildi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin aradan götürülməsi ilə ölkənin ictimai-siyasi həyatında *mülayimləşmə dövrü* başlandı.

Repressiya illərində cəzaya məruz qalanların işlərinə yenidən baxılması üçün xüsusi komissiyalar təşkil edildi. Bəraətverilmə prosesi başlandı. Minlərlə azərbaycanlının adının üstündən “xalq düşməni” damğası götürüldü. Onların ailə və övladlarının məruz qaldığı təqiblərə son qoyuldu, hüquqları bərpa edildi.

İctimai-siyasi ab-havanın mülayimləşməsi şəraitində respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasına təşəbbüs edildi. Bu məsələnin mətbuatda açıq müzakirəsi keçirildi.

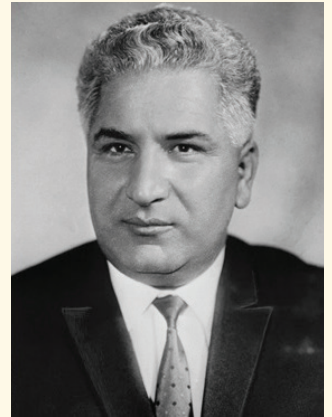
Mülayimləşmə dövründə görülmə tədbirlərinin əhəmiyyəti nə idi?

1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi. Rəsmi sənədlərin, kargüzərlik işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü.

1959-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti rus məktəblərində Azərbaycan dilinin icbari tədrisi barədə qərar qəbul etdi.

İ. Mustafayev

V. Axundov

Azərbaycan SSR-də milli dirçəliş meyilləri mərkəzdə kök salmış sovinistləri çox narahat edirdi. Azərbaycanın rəhbərliyinə qarşı təzyiqlər başlandı və o, millətçilik siyasəti həyata keçirməkdə təqsirləndirildi. İ. Mustafayev 1959-cu ildə vəzifəsindən azad edildi.

İmam Mustafayevin hakimiyyətə gəlişi hansı dəyişikliklərə səbəb oldu?

Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi seçilən **Vəli Axundov** 1960-cı illərin sonlarına kimi hakimiyyətdə olmuşdu. Bu, Azərbaycan üçün çox mürəkkəb bir dövr idi.

1950-ci illərin ikinci yarısı – 1960-cı illərdə Ermənistan qonşu respublikalara və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları yenidən gündəmə gəldi. Qarabağ ətrafında yenidən gərginlik yarandı.

1960-cı illərdə ermənilərin Azərbaycan SSR-ə qarşı növbəti dəfə ərazi iddiaları bu məsələ ətrafında vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Ermənilər vilayətdəki təsərrüfat problemlərindən istifadə edərək DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı mərkəzi hökumətə müraciətlər ünvanlayırdılar.

Lakin bu addımın bütün SSRİ-də milli münaqişələrə səbəb olacağını nəzərə alan N. Xruşov DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi təklifini rədd etdi.

Ermənilərin tez-tez Qarabağ ətrafında gərginlik yaratmalarının səbəbi nə idi?

25

AZƏRBAYCAN SSR 1970–80-ci İLLƏRDƏ

Heydər Əliyev, korrupsiyaya qarşı mübarizə, iqtisadiyyatın modernləşməsi, Qroznı–Bakı neft kəməri

Azərbaycan SSR Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə

Heydər Əliyev

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilmiş plenumunda **Heydər Əliyev** Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçildi. Heydər Əliyev respublikada idarəçiliyi gücləndirməyə, rüşvətخورluğa, korrupsiyaya qar-

şı barışmaz mübarizə aparmağa başladı. O, qısa müddətdə kadr dəyişiklikləri həyata keçirdi.

Heydər Əliyev xalqın mənəvi sərvəti olan Azərbaycan dilini qorumuş və inkişaf etdirmişdir. O çox böyük qətiyyət və tələbkərlilik göstərərək respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin Azərbaycan SSR-də dövlət dili olması haqqında xüsusi maddənin saxlanılmasına nail oldu.

1976-cı ildə Heydər Əliyev Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd, 1982-ci ildə üzv seçilmiş və SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini təyin olunmuşdur.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçildikdən sonra Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirləri dəyərləndirin.

Ermənistanın növbəti ərazi iddialarının qarşısının alınması

1969-cu ilin iyul ayında Azərbaycanda rəhbərliyə gələn Heydər Əliyevin fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri də erməni separatçılığı ilə mübarizə idi. 1970-ci illərdə erməni millətçiləri mütəmadi olaraq Qarabağın Ermənistanın tarixi torpağı olduğu məsələsini qaldırdılar. Bu, vilayətin bir qrup ziyalı və gəncləri tərəfindən aparılır, onların fəaliyyəti isə Yerevanın millətçi dairələri

Heydər Əliyev SSRİ Ali Sovetinin tribunasında

tərəfindən yönəldilirdi. Bu isə Azərbaycan rəhbərliyini daimi gərginlikdə saxlayırdı. Erməni millətçiləri Azərbaycanla sərhədlərin yenidən baxılması məsələsini, adətən, respublikada və ölkədə mühüm siyasi dəyişikliklər və ya əlamətdar tarixi hadisələrin qeyd olunması ərəfəsində qaldırırdılar.

Belə ki 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni əsas qanununun qəbuluna hazırlıq işləri getdiyi dövrdə Konstitusiya komissiyasına bir qrup erməni millətçisi tərəfindən imzalanmış məktub göndərilmişdi. Onlar SSRİ Konstitusiyasında müvafiq dəyişikliklərin edilməsi, DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə verilməsi məsələsini nəzərdən keçirməyi təklif etmişlər. Heydər Əliyev dərhal Sov.İttifaqı KP MK-nın Baş katibi L.Brejnevlə görüşərək bu məsələnin qarşısını almışdır.

Azərbaycan rəhbərliyi muxtar bölgə ətrafında baş verən proseslərə operativ müdaxilə etməklə onları zərərsizləşdirməyi bacarmışdı. Şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin ölkənin ali rəhbərliyindəki şəxsi nüfuzu ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının həyata keçirilməsi yolunda əsas maneə idi.

Beləliklə, 1988-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin növbəti mərhələsinin başlanması ərəfəsində ermənilərin Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ bölgəsinə olan ərazi iddiaları artıq sistemli bir hal almışdı.

“1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul olunurdu. Konstitusiya komissiyası təyin olunmuşdu, sədri Brejnev idi. Biz də onun üzvü idik, mən də Azərbaycanın nümayəndəsi idim.

Vaxtaşırı komissiyanın müzakirələri keçirilirdi. Bunları da o vaxt Mərkəzi Komitənin sədri akademik Ponomaryov aparırdı. Brejnev o qədər iştirak etmirdi.

Bir dəfə Moskvaya, komissiyanın iclasına gəldim. Gördüm, xeyli ərizə gəlib: “Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb Ermənistanı vermək lazımdır”. Gördüm ki, Ponomaryov deyir, bunu komissiyanın müzakirəsinə qoymaq lazımdır – ermənilər ona da təsir göstərirdilər.

Hələ komissiyanın iclasından bir gün qabaq mən buna nə qədər etiraz etdim, gördüm, yox... Yenə də getdim Brejnevin yanına. Ona dedim ki, bu nədir, belə şey ola bilməz! O, telefonu götürüb Ponomaryova zəng elədi ki, çıxar onu. Mən o vaxt bunların qarşısını aldım”.

*Heydər Əliyevin xatirələrindən.
Heydər Əliyev. “Müstəqilliyimiz əbədidir” kitabından*

Heydər Əliyev
Bakı Məişət Kondisionerləri zavodunda

İqtisadiyyatın modernləşməsi və əsas inkişaf xüsusiyyətləri

Heydər Əliyevin 1969–1982-ci illərdə respublikaya rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın iqtisadi həyatında dönüş başladı, respublikanın dinamik inkişafı üçün kompleks proqramlar hazırlandı.

Həmin dövrdə 250-dən çox zavod, fabrik, istehsal sexləri istifadəyə verildi, yeni iş yerləri yaradıldı. Mütərəqqi texnologiyalara əsaslanan sənaye sahələri inkişaf etməyə başladı.

Heydər Əliyev 1975-ci ildə müasir texnologiya ilə işləyən Məişət Kondisionerləri zavodunun Azərbaycanda tikilməsinə nail oldu.

1969–1982-ci illər nə üçün respublikanın iqtisadiyyatında dönüş dövrü hesab edilir?

“1972-ci ildə mən hiss etdim ki, Sovetlər İttifaqında belə bir zavodun tikilməsi planlaşdırılır. O vaxt mərkəzdə olan bəzi dairələr belə nəhəng müəssisələrin Azərbaycanda yerləşməsinə istəməirdi. Çünki onlar bizim respublikamızı elə daim geridə qalmış respublika kimi saxlamaq istəyirdilər. Bax bütün bu maneələri, çəpərləri yarıb keçmək lazım idi və mən mübarizə aparırdım. Bu zavodun Zaporozhyedə (Ukrayna SSR) tikilməsi haqqında artıq qərar qəbul edilmişdi.

Bir il mübarizə apardım. Nəhayət, – bu həqiqəti bu gün deməliyəm – yalnız o vaxt Sovetlər İttifaqının rəhbəri olan Leonid Brejnevlə mənim bir neçə dəfə bu barədə danışqlarım nəticəsində belə bir zavodun Bakıda tikilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Brejnevün göstərişi ilə həmin qərar ləğv edildi və yeni qərar qəbul olundu ki, bu zavod yalnız Azərbaycanda, Bakıda tikilsin.

Siz bunları bilməlisiniz, bunlar tarixdir”.

Heydər Əliyevin 25 dekabr 1995-ci ildə Bakı Məişət Kondisionerləri zavodunun 20 illik yubileyi münasibətilə təşkil olunmuş tədbirdə çıxışından.

Heydər Əliyev. “Müstəqilliyimiz əbədidir” kitabından

Heydər Əliyev kolxozçular arasında

Azərbaycan sənayesinin inkişafında Bakının aparıcı rolu qalmaqla Sumqayıt, Gəncə, Naxçıvan, Mingəçevir və başqa şəhərlərdə də yeni sənaye müəssisələri açıldı.

Neft sənayesində neft emalı aparıcı yer tuturdu. Nəticədə neft emalı müəssisələri inkişaf etdirildi, Bakı neftayırma zavodunda neftin ilkin emalı üçün yeni qurğulardan istifadəyə başlandı.

1971-ci ildə **Kür su kəməri** işə salınmış və Bakının içməli su təchizatı xeyli yaxşılaşmışdı.

1970–1980-ci illərdə yeni suvarma kanalları çəkildi və bir çox hidrotexniki qurğular istifadəyə verildi.

Bu illərdə Azərbaycan SSR-də mühüm təsərrüfat əhəmiyyəti olan nəqliyyat sahələrinin inkişafı da diqqət mərkəzində idi. 1979-cu ildə **Ağdam–Xankəndi dəmir yolu** çəkilmişdi.

Heydər Əliyev respublikamıza rəhbər seçildikdən sonra ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən olan kənd təsərrüfatının, xüsusən pambıqçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük və tütünçülüyn inkişafına diqqət artırılmışdı. Lakin Sov.İKP MK-nın 1980-ci illərin ortalarında alkoqolizmi aradan qaldırmaq haqqında qərarı respublikada üzümçülüyn sonrakı inkişafına mənfi təsir göstərirdi.

Respublikada əldə edilən uğurlar Moskvanın diqqətindən yayınmadı. 1982-ci ildə Heydər Əliyev **SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini** vəzifəsinə təyin edildi və Moskvada vəzifəsinin icrasına başladı.

T Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl və sonra Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı arasındakı fərqi müəyyənləşdirin.

Azərbaycan KP-nin Birinci katibi vəzifəsinə isə Kamran Bağirov təyin edildi.

1980-ci illərdə Bakı Dərin Dəniz Özülləri zavodu da istifadəyə verildi. Bu addımlar Azərbaycanın neft emalı və neft maşınqayırması sahəsindəki rolunu gücləndirdi. Artıq SSRİ-də istehsal olunan neft avadanlığının 2/3 hissəsini Azərbaycan verirdi.

1983-cü ildə **Qrozni–Bakı neft kəməri** istifadəyə veriləndən sonra Azərbaycan İttifaqın neft kəmərinə qoşulmuş və Sibir nefti emal üçün Bakıya axmağa başlamışdı.

T XX yüzilliyin 70–80-ci illərində Azərbaycan iqtisadiyyatında və sənayesində baş vermiş dəyişikliklərin səbəbini izah edin.

26

YENİDƏNQURMA SİYASƏTİ. QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN BAŞLANMASI

yenidənqurma, aşkarlıq və demokratiya xətti, Topxana meşəsi,
Milli Dirçəliş Günü

Mərkəzin yenidənqurma ritorikası və Qarabağda separatçılıq ocağının alovlanması (1985–1991)

1985-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına rəhbərliyə gələn **M.Qorbaçov** “iqtisadi və sosial-mədəni tərəqqinin sürətləndirmə **konsepsiyası**”[★]nı irəli sürdü. Sov.İKP MK-nın 1987-ci ilin yanvar plenumunda yeni siyasi xətt – “aşkarlıq və demokratiya xətti” qəbul edildi. Bütün uğursuzluqları əvvəlki rəhbərliyin üzərinə qoymaq cəhdləri, kadr təmizləmələri, korrupsiyaya qarşı mübarizə və s. tədbirlər vəziyyəti dəyişmədi.

★ *Konsepsiya* (latın sözü olub, “başə düşmək”, “sistem” deməkdir) nəyinsə izahında rəhbər ideyadır.

M.Qorbaçov

Nəticədə M.Qorbaçovun atdığı hər hansı bir addım insanların həyatının yaxşılaşdırılmasına deyil, onların iqtisadi durumunun sürətlə aşağı düşməsinə səbəb oldu. Beləliklə, “yenidənqurma” iqtisadiyyata ciddi zərbə vurdu, cəmiyyəti “siyasiləşdirdi”, Kommunist Partiyasının nüfuzunu sarıtdı və imperiyanı daha dərin böhrana saldı.

Yenidənqurmanın iqtisadiyyata zərbə vurmalarını nə ilə əsaslandırarsınız?

1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsinin qanlı mərhələsi başlamazdan çox əvvəl SSRİ rəhbərliyi yerli ermənilər arasında milli **ekstremizmin**[★] artması ilə bağlı baş verən müəkkəb proseslərdən xəbərdar idi. Moskva bu məlumatları, ilk növbədə, xüsusi xidmət orqanları vasitəsilə alırdı.

★ *Ekstremizm* siyasətdə ifrat görüş və tədbirlərə meyildir.

Xankəndi şəhərində separatçı ermənilərin ilk mitinqi. 1988-ci il

Heydər Əliyev SSRİ Ali Sovetinin tribunasında

Azərbaycan SSR-in partiya rəhbərliyi də Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr barədə Moskvaya sistemli şəkildə məlumat verirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, nə mərkəzi hökumət, nə də Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi bunun qarşısını almaq üçün ciddi addımlar atdı.

Məhz bundan sonra erməni millətçilərini açıq fəaliyyətə keçməyə sövq edən hadisə baş verdi.

Heydər Əliyev Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefa verməli oldu. Şübhəsiz ki, Sovet İttifaqının ən yüksək siyasi rəhbərliyində Heydər Əliyev kimi bir Azərbaycan liderinin olması separatçıların öz məkrli planlarının həyata keçirilməsində böyük maneə idi.

1987-ci ilin sonundan etibarən Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi güclü mənəvi və psixoloji təzyiqlərə, təhdidlərə məruz qaldı. Azərbaycanlılara qarşı fiziki zorakılıq faktları artmışdı. Bunun nəticəsində Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarından yüzrlə azərbaycanlı Azərbaycana pənah gətirdi. Onlar, əsasən, Bakıda, Sumqayıtda yerləşmişdilər.

1988-ci ilin fevral ayında məcburi köçkünlərin sayı xeyli artdı. İrəvan və Xankəndidə DQMV-nin Azərbaycandan qoparılması və Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi tələbləri ilə nümayişlər təşkil olunurdu. Bu işə Azərbaycanda da xalqın narazılığına səbəb olurdu. Ermənistandan artan qaçqın

axını, bu prosesdə törədilən cinayətlərə mərkəzin səssiz qalması münaqişəni daha da alovlandırırdı.

İrəvan və Xankəndidə oturan erməni millətçiləri əvvəlcə öz soydaşlarının qanını tökmək, buna görə azərbaycanlıları günahlandırmaq və sonradan bunun ətrafında bir təbliğat kampaniyasını təşkil etmək istəyirdilər. Bu, yüzilliklər boyu sınaqdan çıxmış erməni üsulu idi. Ermənilərin öldürülməsi onlara Azərbaycanda erməni əhalisinin hüquqlarının pozulduğunu və hər iki xalqın birgə yaşamasının mümkün olmadığını sübut etməyə əsas verməli idi. Məhz bu amil 28–29 fevral tarixlərində Sumqayıtda iğtişas və zorakılığın başlanması üçün əsas təkan oldu. Qarışıqlıqda 32 nəfər öldü.

Azərbaycanlı qaçqınlar

İğtişaşın əsas təşkilatçısı özünü azərbaycanlı kimi təqdim edən “Paşa” ləqəbli erməni Eduard Qriqoryan idi. Sumqayıt hadisələri münafiqəni daha da alovlandırırdı.

Məhkəmədə erməni əsilli qadının ona qarşı cinayət törətmiş Qriqoryanı tanıması

Ermənilər öz soydaşlarını nə üçün öldürüdürlər? Fikrinizi əsaslandırın.

Baş verən hadisələrdə hər iki respublikanın rəhbərliyini günahlandıran Moskva onların dəyişilməsi ilə vəziyyəti tam nəzarətə götürməyə ümid edirdi.

Beləliklə, 1988-ci ildə Azərbaycanda və Ermənistanda partiya rəhbərliyi dəyişdi. Azərbaycanda K.Bağırovun əvəzinə, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi vəzifəsinə əvvəllər Nepalda, Pakistanda SSRİ-nin səfiri işləmiş **Əbdürrəhman Vəzirov** təyin edildi.

Uzun illər Azərbaycandan kənarda işləyən, respublikada gedən mürəkkəb ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərdən bixəbər olan, ana dilini yaxşı bilməyən Ə.Vəzirov Azərbaycana rəhbərlik etməyə uyğun olmayan kadr idi. Onun “yenidənqurmanın” doğurduğu euforiyaya qapılaraq xalqın mənafeyinə cavab verməyən siyasəti Azərbaycan cəmiyyətində daxili qarşıdurma yaratmış, Qarabağ məsələsində erməniləri öz xəbis niyyətlərini həyata keçirməyə daha da həvəsləndirmişdi.

Ermənilərin Qarabağın Topxana meşəsində sənaye obyektləri tikməsi, Ermənistandan azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası, respublika və Moskva rəhbərliyinin Qarabağda erməni separatizminin qarşısının alınmasında nümayiş etdirdiyi qətiyyətsizlik 1988-ci ilin sonuna Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti ən yüksək gərginlik nöqtəsinə çatdırdı.

Sumqayıt. 1988-ci il

Azadlıq meydanında (ovaxtkı Lenin meydanı) mitinq. Foto: Oleq Litvin

Noyabrın 17-dən paytaxtın əsas meydanında (o vaxt V.İ.Lenin, daha sonra “Azadlıq” meydanında) başlayan mitinq müddətsiz elan edildi. Bu hadisələr tariximizə Dirçəliş Günü kimi daxil oldu. Yaranmış şəraitdə hakimiyyət fəvqəladə tədbirlər görməli oldu – paytaxtda və digər yerlərdə komendant saatının tətbiq olunması haqqında qərar qəbul olundu.

1987–1991-ci illərdə 200 mindən çox azərbaycanlı həyatlarını xilas etmək üçün Azərbaycana pənah gətirdi. Beləliklə, erməni millətçilərinin “Ermənistan ermənilər üçündür!” şüarı zorakı üsullarla həyata keçirildi.

1989-cu ilin əvvəlində Qarabağ böhranı Azərbaycan üçün daha təhlükəli, keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil oldu.

1989-cu il yanvarında guya vəziyyəti normalaşdırmaq üçün SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə yaradılmış DQMV Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) respublika orqanlarını vilayətin idarə olunmasından faktiki olaraq kənarlaşdırdı. DQMV-nin

Azərbaycanla bütün iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri kəsildi. A.Volskinin rəhbərlik etdiyi XİK-in yaratdığı əlverişli şəraitdən istifadə edən erməni yaraqlıları azərbaycanlıların muxtar vilayətdən tamamilə sıxışdırıb çıxarılması üçün geniş miqyaslı əməliyyatlara başladı. Beləliklə, bölgənin Azərbaycandan tamamilə ayrılması üçün möhkəm təməl qoyuldu.

Sizcə, Sovet rəhbərliyinin Xüsusi İdarə Komitəsini yaratmaqda əsl məqsədi nə idi?

Buna cavab olaraq 1989-cu il 23 sentyabrında Azərbaycan Ali Sovetinin növbədənəkar sessiyası “Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında” Konstitusiyaya Qanununu qəbul etdi. Sənədə əsasən respublika ərazisində Azərbaycan SSR-in qanunlarının aliliyi təmin olunurdu və onun razılığı olmadan sərhədləri dəyişilə bilməzdi. Bu qanunun qəbulundan sonra Moskva respublikanın təzyiqi altında noyabrda Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etdi.

**“Ağ inqilab”, “milli vəhdət”, farslaşdırma siyasəti,
Təbriz üsyanı, inqilab, İran islam Respublikası**

İkinci dünya müharibəsindən sonra İranda sosial-iqtisadi problemlər hələ də kəskin olaraq qalırdı. Kəndlilərin əksəriyyəti mülkiyyət sahibi deyildi. Bu işə tez-tez baş verən kəndli çıxışlarına səbəb olurdu.

Sənayedə, xüsusilə neft istehsalında ingilislər ağalıq edirdilər. Ölkədə baş verən çıxışları zəiflətmək və sosial ziddiyyətləri yumşaltmaq üçün şah hökuməti 1962-ci ildə **“Ağ inqilab”**★ adlanan islahatlar keçirməyə başladı.

“Ağ inqilab” dinc yolla həyata keçirilən inqilabdır.

İslahatların içində Cənubi Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli aqrar islahat idi. Kəndlilərin dövlətdən və sahibkarlardan torpaq sahələri satın almasına şərait yaradıldı. Cənubi Azərbaycan kəndlilərinin böyük hissəsi torpaq sahibinə çevrildi.

Neft sənayesində ingilis inhisarına son qoyuldu və onun milliləşdirilməsi üçün addımlar atıldı.

Həyata keçirilən islahatların gedişində sənaye və kənd təsərrüfatında dirçəliş başlansa da, uğurla nəticələnmədi. Şah hökumətinin xarici investisiyalara imkanlar yaratması və qərbyönlü siyasəti obyektiv olaraq İranda qərb həyat tərzinin yayılmasına yol açdı. Bu, əhəlinin müəyyən qisminin, xüsusilə ruhanilərin ciddi narazılığına səbəb oldu.

Qərb həyat tərzini dedikdə nə başa düşürsünüz? Nə üçün bu, İranda narazılığa səbəb olmuşdu?

Atılan addımlara baxmayaraq, Cənubi Azərbaycan inkişaf tempinə görə İranın əsas sənaye mərkəzlərindən geri qalırdı. Yeni sənaye müəssisələrinin böyük hissəsi İranın mərkəzi əyalətlərində salındığından əhəlinin bir hissəsi Azərbaycana tərk edərək qazanc dalınca həmin əyalətlərə üz tuturdu.

Təbriz. 1978-ci il

Pəhləvilərin dəstəklədiyi paniranizm siyasətinin növbəti dalğası başlanmışdı. 1960–1970-ci illərdə “milli vəhdət” adı altında faktiki olaraq farslaşdırma siyasəti aparılırdı. Nəticədə Cənubi Azərbaycanda türk (Azərbaycan) dilinin işlədilməsi qadağan edildi, bu dildə çıxan qəzet, jurnal və kitabların nəşri dayandırıldı.

Mədəniyyət sahəsində qərbyönlü modernləşmə cəhdləri, qərb dövlətlərinin ölkənin daxili işlərinə qarışması, milli azlıqlara qarşı hökumətin **assimilyasiya**★ siyasəti İranda ziddiyyətləri dərinləşdirirdi. Tezliklə ölkədə inqilabi hərəkət başladı.

Assimilyasiya (latın sözü olub, mənası “oxşatma”, “uyğunlaşdırma” deməkdir) bir xalqın öz dilini, mədəniyyətini və s.-ni itirmək yolu ilə digər xalqla qarışmasıdır.

Cənubi Azərbaycanda Birinci və İkinci dünya müharibələrindən sonra baş vermiş hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

İnqilab

1977-ci il dekabrın 12-də Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin yaranmasının ildönümü münasibətilə Təbriz şəhərində tədbir keçirildi.

Bir qədər sonra Qum şəhərində monarxiyanın ləğv edilməsi tələbi ilə izdihamlı nümayiş oldu. Şah rejimi bu çıxışlarda iştirak edənlərə qəddarlıqla divan tutdu. 1978-ci ilin fevralında Təbrizdə nüfuzlu ruhanilərin çağırışı ilə insanlar küçələrə çıxdı. Dinc etiraz nümayişi mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi.

Üsyanda əhalinin müxtəlif təbəqələri: ziyalılar, tələbələr, ruhanilər, sənətkarlar, xırda tacir və sahibkarlar, fəhlələr, məktəb şagirdləri iştirak edirdilər. Şah İranın başqa şəhərlərindən gətirdiyi hərbi hissələrin köməyi ilə silah gücünə Təbriz üsyanını yatırdı.

Sizcə, Təbriz üsyanında əhalinin, demək olar ki, bütün təbəqələrinin iştirak etməsinin hansı səbəbləri var idi?

Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkət, küçə döyüşləri

Təbriz üsyanı

Təbriz üsyanı 1978-1979-cu illər inqilabının ilk müjdəçisi oldu. Bu üsyan Pəhləvi monarxiyasının dayaqlarını laxlatdı. Dinc əhaliyə qarşı silah işlədilməsi İranın digər yerlərində də xalq çıxışlarına səbəb oldu.

Təbriz. 1978-ci il

Tehran. 1979-cu il

Ölkədə nüfuzlu və vahid siyasi təşkilatın olması inqilabın növbəti mərhələsində ruhanilərin rolunu gücləndirdi. Ayətullah **Ruhullah Xomeyni** xalq içərisində daha çox şöhrət qazanmışdı. Ruhanilərin şah hökumətinə və xarici imperialist dövlətlərə qarşı çağırışları genişlənməkdə idi.

Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanca isə Ayətullah **Kazım Şəriətmədari** böyük nüfuz sahibi idi. O, Cənubi Azərbaycan əhalisinin milli haqları uğrunda da mübarizə aparırdı. K.Şəriətmədari dinin siyasətdən ayrı tutulmasının, İranda yaşayan millətlərə və etnik azlıqlara hüquqların verilməsinin tərəfdarı idi.

R.Xomeyni

K.Şəriətmədari

Sentyabrda İranın on iki şəhərində, o cümlədən Təbrizdə yeni etiraz çıxışları başlandı. Xalq hərəkətinə neft sənayesi fəhlələri də qoşuldular. Tətilçilər gizli polis qurumunun ləğv edilməsi, İran cəmiyyətinin demokratikləşdirilməsi və s. tələblər irəli sürdülər.

Təbriz üsyanının əvvəlki illərdə baş vermiş üsyanlardan fərqli cəhətini şərh edin.

Neftçilərin mütəşəkkil ümumi tətili inqilabın taleyini həll etdi. İnqilabi qüvvələrin artan təzyiqi nəticəsində Məhəmməd Rza şah 1979-cu ilin yanvarında İranı tərk etməyə məcbur oldu. Beləliklə, Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti devrildi.

Ümumxalq rəy sorğusu əsasında 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikası (İİR) elan edildi. Həmin ilin dekabrında qüvvəyə minmiş Konstitusiya ilə İİR-da ruhanilərin mütləq hakimiyyəti təsbit olundu. Konstitusiyada İranda yaşayan xalqlara öz ana dillərində təhsil almaq, milli-mədəni dəyərləri inkişaf etdirmək hüquqları da verildi. Lakin Cənubi Azərbaycanda əhalinin ana dilində təhsil alması məsələsi hələ də öz həllini tapmayıb. Ölkədə yerli xalqların ana dilində fəaliyyət göstərən ibtidai və ümumi təhsil məktəbləri yox dərəcəsindədir.

Tehran nümayişçiləri

Təbriz, 1979-cu il

İnqilabdan sonra Cənubi Azərbaycanda ana dilində qəzet və jurnalların nəşr edilməsinə başlandı. Onların içərisində görkəmli alim və ictimai xadim Cavad Heyətin nəşr etdirdiyi “Varlıq” jurnalı daha uzunömürlü olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İranın yeni hakimiyyəti “islam”, “ümmət” adı altında, əslində, farslaşdırma siyasətini davam etdirir.

Cənubi Azərbaycanda ana dilində təhsil hələ də problem olaraq qalır. Son prezident seçkilərində əslən Cənubi Azərbaycandan olan **Məsud Pezeşkian** qalib gəldi. O özünün seçki proqramına liberal islahatlarla yanaşı, Cənubi Azərbaycan əhalisinin dil və məktəb məsələlərinin həll edilməsini də daxil etmişdir.

M. Pezeşkian

Ana dilində təhsil almağın nə kimi əhəmiyyəti vardır? Fikirlərinizi əsaslandırın.

İran İslam Respublikası yarandıqdan sonra dini hakimiyyətin Cənubi Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi siyasəti əks etdirən təqdimat hazırlayın.

Şıxəli Qurbanov, “Bahar bayramı”, Fərman Salmanov, C.Naxçıvanski adına hərbi məktəb, “Sovet türkologiyası”

Təhsil

Sovet imperiyası məktəbə əmək üçün vacib bilik və bacarıqlara malik, mövcud rejimə sadıq icraçı işçilər, kadrlar hazırlamağın mühüm vasitəsi kimi baxırdı. 1959-cu ildə məktəblərdə icbari səkizillik, 1966-cı ildə isə icbari onillik təhsilə keçildi.

Məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisinə laqeyd yanaşılır, “SSRİ tarixi” adı altında Rusiyanın tarixi tədris edilirdi. Sovet cəmiyyəti ziddiyyətsiz, qüsursuz bir ictimai quruluş kimi təqdim və təqdir olunurdu. Məktəblərdə biliklərin qiymətləndirilməsində, ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbulda qeyri-obyektivlik adı hala çevrilmişdi.

1940–1950-ci illərdə Azərbaycan SSR-də yeni ali məktəblər fəaliyyətə başladı.

1969–1982-ci illərdə Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində Azərbaycan SSR-də təhsilin bütün formalarının inkişafı sahəsində çox böyük uğurlar əldə edildi.

1970-ci illərdə respublikada həyata keçirilən ciddi tədbirlər nəticəsində ali təhsil müəssisələrinin sayı artırılmışdı.

Heydər Əliyev bu dövrdə respublika gənclərinin SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almasının təşkilinə xüsusi önəm vermişdir.

1970–80-ci illərdə SSRİ-nin ali məktəblərində respublika üçün xeyli sayda kadr hazırlanmışdı.

Azərbaycanın taleyüklü məsələlərini vaxtında görən, onun gələcəyini düşünən Heydər Əliyev respublika üçün milli hərbi kadrların yetişdirilməsinə böyük önəm vermiş, 1971-ci ildə Bakıda **Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin** açılmasına nail olmuşdu.

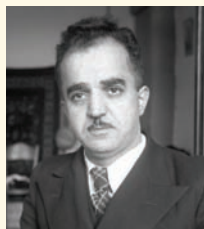
Təhsil sahəsində keçirilən islahatların əhəmiyyətini dəyərləndirin.

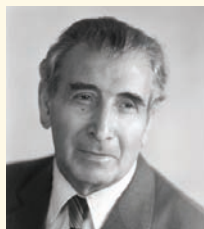
C.Naxçıvanski adına hərbi məktəb

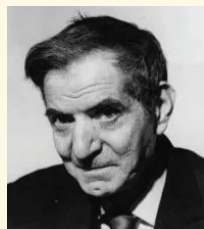
Ə.Dəmirçizadə

Y.Məmmədəliyev

M.İbrahimov

M.H.Şəhriyar

F.Əmirov

Q.Qarayev

Elm

1945-ci il martında respublikada Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası təşkil olundu. Akademiyaya respublikanın görkəmli elm xadimləri və ziyalıları: **Ü.Hacıbəyli, S.Vurğun, M.Mirqasımov, M.Topçubaşov, Y.Məmmədəliyev** və başqaları həqiqi üzv–akademik seçildilər. Respublika akademiyasının ilk prezidenti akademik **Mirəsədulla Mirqasımov** oldu.

İctimai elmlər sahəsində də nailiyyətlər əldə edildi. **Heydər Hüseynovun** “XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən”, **Əbdüləzəl Dəmirçizadənin** “Kitabi Dədə Qorqud dastanının dili” nəşrləri irəliyə doğru mühüm addım idi.

Geologiya-mineralogiya doktoru **Fərman Salmanovun** rəhbərliyi ilə Qərbi Sibirin neft və qaz yataqları kəşf olundu. Sibir neftinin tapılması Azərbaycan neftinə marağı azaltdı.

Ədəbiyyat

Müharibədən sonra yazıçılarla şairlər tarixi və vətənpərvərlik mövzularına daha çox müraciət edirdilər. Bu baxımdan **Məmməd Səid Ordubadi**nin “Qılınc və qələm”, **İsmayıl Şıxlının** “Dəli Kür”, **İsa Hüseynovun** “Məhşər”, **Fərman Kərimlinin** “Axırncı aşırım”, **Bəxtiyar Vahabzadənin** “Gülüstan” poeması və başqalarının əsərləri vətənpərvərlik ruhunun aşılmasında mühüm rol oynayırdı.

Milli şüurun oyanmasında Cənub mövzusunda əsərlərin xüsusi əhəmiyyəti vardı. **S.Rüstəmin** Cənub mövzusunda yazdığı silsilə şeirlər böyük poetik və siyasi təsir gücünə malik idi. 1966-cı ildə İranda yaşayan görkəmli Azərbaycan şairi **Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın** “Heydər babaya salam” poeması Bakıda çap olunmuşdu.

Bakıda Ü.Hacıbəyli, S.Vurğun, C.Cabbarlı, Şuşada Bülbülün ev-muzeyləri açıldı. 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşada M.P.Vaqifin məqbərəsi ucaldırıldı.

Repressiya qurbanları olmuş yazıçı və şairlərin adı əbədləşdirilirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə görkəmli şair-dramaturq Hüseyn Cavidin nəşinin 1982-ci ildə uzaq Sibirdən gətirilərək Naxçıvanda dəfn edilməsi, adının əbədləşdirilməsi, 100 illik yubileyinin keçirilməsi, Bakıda və Naxçıvanda ev-muzeylərinin yaradılması, əsərlərinin nəşr edilməsi ilə bağlı siyasi qərarlar qəbul edildi.

Heydər Əliyev Şuşada
M.P.Vaqifin məqbərəsinin açılış mərasimində

1976–1987-ci illərdə 10 cildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” nəşr olundu.

Mətbuat

Əhalinin maariflənməsində, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində və ictimai-siyasi fəallığının artırılmasında mətbuatın rolu böyük idi. Lakin mətbuat da tamamilə kommunist ideologiyasının təsiri altında idi.

1970-ci illərdə əksəriyyəti Azərbaycan dilində olan mətbuat orqanlarının sayı 100-dən çox idi. Onların içərisində “Ədəbiyyat”, “Azərbaycan müəllimi”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetləri; “Kirpi”, “Ulduz” jurnalları, “Qobustan” incəsənət almanaxı, “Sovet türkologiyası” xüsusi yer tuturdu.

Musiqi

Fikrət Əmirovun yazdığı “Sevil” operası bu janrın parlaq səhifəsi idi. **Qara Qarayevin** “Yeddi gözəl” baleti Azərbaycan balet sənətini yeni inkişaf pilləsinə yüksəltdi. Mahnı janrı sürətlə inkişaf edirdi. Bu janrı **Tofiq Quliyev**, **Səid Rüstəmov**, **Cahangir Cahangirov**, **Süleyman Ələsgərov** və başqaları təmsil edirdilər.

Opera və balet Azərbaycan bəstəkarlarının tez-tez müraciət etdikləri janra çevrilmişdi. Bu dövrdə F.Əmirovun “Min bir gecə” baleti Azərbaycan musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdı.

“Yeddi gözəl” baleti

Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlığından bəhs edən “Uzaq sahillərdə” filmi

Kino

Azərbaycan kinematoqrafçılarının 1945-ci ildə istehsal etdiyi “Arşın mal alan” filmi nəinki SSRİ-də, hətta dünyada nümayiş etdirilmiş, filmin yaradıcıları və ifaçıları Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü. 1950-ci illərdə respublikanın kino sənəti tamaşaçılar tərəfindən sevilən yeni və ən yaxşı filmlərin – “Qara daşlar”, “Qızmar günəş altında”, “Bir məhəlləli iki oğlan”, “Uzaq sahillərdə”, “O olmasın, bu olsun”, “Ögey ana” və s. yaradılması ilə əlamətdar idi.

Azərbaycan rejissorluq məktəbinin ən yaxşı ənənələrini, milli özünəməxsusluğunu **Adil İsgəndərov**, **Tofiq Kazımovski**, **Mehdi Məmmədov** və başqaları müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirirdilər. Teatrlarda dünya və Azərbaycan klassiklərinin, müasir dramaturqlarının yüzlərlə əsərləri tamaşaya qoyulmuşdu. Bu illərdə milli kino sənətinin “Nəsimi”, “Babək”, “İstintaq”, “Axırıncı aşırım”, “Dədə Qorqud” kimi tarixi mövzuda çəkilmiş maraqlı əsərləri meydana gəldi.

Azərbaycan kinofilmlərinin uğur qazanmasının səbəblərini müəyyən edin.

“Babək” filmindən kadr

Memarlıq və rəssamlıq

Bu illərdə Bakıda görkəmli heykəltaraşlar **Fuad Əbdürrəhmanov, Cəlal Qaryağdı, Tokay Məmmədov və Ömər Eldarov** möhtəşəm sənət əsərləri yaratmışdılar.

Bakının mərkəzinin yenidən qurulması həmin illərdə Azərbaycan memarlarının fəaliyyətinin mühüm sahəsi idi. Müharibədən sonra, 1950-ci illər bir sıra iri obyektlərin inşasının başa çatdırılması ilə əlamətdardır. Hökumət evinin, Tofiq Bəhramov (*o zaman V.Lenin adına*) adına Respublika stadionunun inşası başa çatdı. 1956-cı ildə Bakıda televiziya qülləsi istifadəyə verilmişdi. 1960-cı illərdə Akademiya, Universitet şəhərcikləri, Bakı Hava Limanı, Mərkəzi Univermaq və Dövlət Sirkinin binaları tikilib istifadəyə verilmişdi.

1967-ci ildə Bakı metropoliteninin ilk 6 stansiyası işə salındı.

Bakı metrosu

Bakının memarlığında bir çox dəyişikliklər baş verdi. 1970-ci illərdə Respublika sarayı (*indi Heydər Əliyevin adını daşıyır*), Dəniz vağzal, 1980-ci illərdə Gülüstən sarayı, üstüörtülü idman kompleksi tikildi. Əhmədli, Badamdar yaşayış qəsəbələri, yeni mikrorayonlar salındı.

Respublikada həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Bakıda Azərbaycan Xalçası və Xalq Təbiiqi Sənəti Muzeyi, rayon və kəndlərdə onlarla tarix-di-yarşünaslıq muzeyləri açıldı. 1977-ci ildə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarixi-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul edildi.

1970-ci illərdə Azərbaycan rəssamlıq məktəbi daha da inkişaf etməkdə idi. Bu dövrün ən

görkəmli nümayəndələri **Mikayıl Abdullayev, Tahir Salahov, Toğrul Nərimanbəyov**, xalçaçı-rəssam **Kamil Əliyev** və başqaları öz əsərləri ilə Azərbaycan milli rəssamlıq sənətinin inkişafına böyük töhfə vermişdilər.

Azərbaycan KP MK-nın katibi **Şıxəli Qurbanov**ün təşəbbüsü ilə 1967-ci ildə Novruz bayramı ilk dəfə “Bahar bayramı” adı ilə rəsmən qeyd olundu. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən ideoloji aparatın ateist təbliğatına baxmayaraq, xalq milli ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Dini bayramlar və mərasimlər yarımqanun şəkildə qeyd olunurdu.

Ş.Qurbanov

1945–1969-cu illər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mürəkkəb və ziddiyyətli olsa da, çox mühüm tərəqqi dövrü hesab edilə bilər.

Nə üçün 1945–1969-cu illər Azərbaycan mədəniyyətində tərəqqi dövrü hesab edilə bilər? Fikrinizi hansı faktlarla əsaslandırarsınız?

1969–1982-ci illərdə Heydər Əliyev Sovet totalitar rejiminin yaratdığı məhdud imkanlardan məharətlə istifadə edərək iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, elm sahəsində əldə edilən tərəqqiyə, milli birliyə, milli özünüdərkini yüksəlişinə nail olmuş, gələcəkdə müstəqil dövlətin yaranmasının möhkəm bünövrəsini qoymuşdur.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda mədəniyyətin hansı sahələri daha sürətli inkişaf etdi? Təhlil edin.

29

DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI

Azərbaycan Respublikası, referendum, müstəqillik,
“Bəyannamə”, “Müstəqillik haqqında Akt”, BMT, ATƏM

XX yüzilliyin sonlarından başlanan iqtisadi, siyasi böhran SSRİ-nin çöküşünün bariz nümunəsi idi. İmperiyayı xilas etmək üçün Mərkəzin atdığı bütün addımların boşa çıxması ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini daha da pisləşdirdi.

Bütün SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda Mərkəzi hökumətin ziddiyyətli siyasəti əhali arasında narazılıq və etirazları tədricən gücləndirdi. Ölkənin siyasi rəhbərliyi isə imperiyanın çöküşünün qarşısını almaq əvəzinə, əhalinin diqqətini mövcud problemlərdən yayındırmağa çalışdı. Bunun üçün milli zəmində qarşıdurmalar yaradıldı, çar Rusiyanın “parçala və hökm et” siyasəti davam etdirildi.

XX yüzilliyin sonlarında SSRİ məkanında geniş vüsət alan azadlıq mübarizəsi Azərbaycandan da yan keçmədi. Genişlənən azadlıq hərəkatı Azərbaycan xalqının qarşısında tarixi bir vəzifə qoydu.

Azərbaycanlıların əzmini qırmaq üçün Sovet rəhbərliyinin göstərişi ilə müxtəlif qoşun hissələri 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya və bir neçə rayona yeridildi. Dinc əhaliyə qarşı törədilən bu cinayət xalqın müstəqillik meyllərinin qarşısını ala bilmədi.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasına doğru

1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan SSR-in adı dəyişdirilərək **Azərbaycan Respublikası** adlandırıldı. Elə həmin gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağı Dövlət bayrağı kimi qəbul olundu.

20 Yanvar hadisələri. Foto: Oleq Litvin

Müstəqillik uğrunda mübarizə

SSRİ-nin süqutunun sürətlə yaxınlaşmasını görən dövlət rəhbərliyi imperiyanı xilas etmək məqsədilə Yeni İttifaq müqaviləsi hazırladı. Azərbaycan hakimiyyəti də bu müqaviləni dəstəklədi. 1991-ci ilin martında SSRİ-nin saxlanması barədə təşkil olunmuş referendumda Azərbaycan Respublikasının iştirakına Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında Heydər Əliyev kəskin etiraz etdi. Bu hadisə Azərbaycan demokratik qüvvələrini də referendumu boykot etməyə sövq etdi.

Dağılmaqda olan imperiyanın süqutu yaxınlaşdıqca mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti daha da güclənirdi. İnflyasiyanın sürətli artımı nəticəsində əhalinin güzəranının pisləşməsi də onların fəallaşması üçün əlverişli şərait yaratdı.

1991-ci ilin avqustunda dövlət çevrilişinə cəhd edildi. Krimda istirahətdə olan ölkə rəhbəri M.Qorbaçov hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı. Yeni yaradılan Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi SSRİ-ni iflasdan qurtarmaq üçün bütün hakimiyyəti ələ keçirdi. Ancaq demokratik qüvvələrin birləşməsi nəticəsində qiyamın qarşısını almaq mümkün oldu.

Azərbaycanda da demokratik hərəkət qiyama qarşı etiraz səsini ucaldıb meydanları doldurdu. Mitinqlərdə respublikada prezident seçkilərinin dayandırılması, Ali Sovetin buraxılması, Kommunist Partiyasının, fəvqəladə rejimin ləğv edilməsi və Qarabağda Azərbaycanın suveren hüquqları

nın qorunması üçün tədbirlər görülməsi tələbləri irəli sürüldü.

Nəhayət, xalqın demokratik qüvvələrə böyük dəstək verməsi ilə 1991-ci il avqustun 30-da toplanmağa məcbur qalan Ali Sovetin növbədənknar sessiyasında **Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması haqqında "Bəyannamə"** qəbul edildi.

T Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması haqqında "Bəyannamə"-nin tarixi əhəmiyyətini izah edin.

Sessiyada Kommunist Partiyasının sonrakı taleyi də gərgin müzakirələrə səbəb olmuşdu.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyasının buraxılması tələbi respublika rəhbərliyi tərəfindən laqeydliklə qarşılandı. Rəhbərlik gözəlmə mövqeyində qalaraq qətiyyətsizlik nümayiş etdirdi.

Sentyabrda keçirilməsi nəzərdə tutulan prezident seçkilərinə müxtəlif süni maneələr yaratmaqla Heydər Əliyevin namizədliyi təsdiq olunmadı. Ayaz Mütəllibov yenidən respublikanın prezidenti elan olundu. Bir həftə sonra isə Azərbaycan Kommunist Partiyası buraxıldı.

Dövlət müstəqilliyinin bərpası

Azərbaycan xalqının mübarizə əzmi artıq öz bəhrəsini verməkdə idi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyasında **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı** qəbul olundu. Konstitusiya Aktına əsasən Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisi elan olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "İstiqlal Bəyannaməsi" ilə Azərbaycan Respublikasının Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı'nı müqayisə edin.

Bununla da 1922-ci ildə SSRİ-nin yaradılması haqqında imzalanmış ittifaq müqaviləsinin Azərbaycana aid olan maddələri hüquqi qüvvəsini itirdi.

SSRİ rəhbərliyi respublikalarda müstəqillik uğrunda aparılan mübarizəyə ənənəvi yolla mane olmağa çalışır, milli münacişə ocaqlarını qızıqdırırdı.

1991-ci ilin dekabrında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Kərkicahana və digər ərazilərə yönəlmiş hücumlar hərbi-siyasi böhranı dərinləşdirsə də, müstəqillik yolunda atılan addımlara mane ola bilmədi.

SSRİ rəhbərliyinin bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, imperiyanı qoruyub saxlamaq mümkün olmadı. 1991-ci ilin dekabrın 8-də Rusiya, Ukrayna və Belarus rəhbərlərinin iştirakı ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradıldı. Əslində, MDB-nin yaradılması SSRİ-nin artıq tarix səhnəsindən silinməsində növbəti addım idi. M.Qorbaçovun dekabrın sonunda istefa verməsi ilə SSRİ hüquqi cəhətdən öz dövrünü başa vurdu.

Azərbaycan Respublikasında dekabrın 29-na təyin olunmuş referendumda xalqımız yekdilliklə respublikanın müstəqilliyinə sahib çıxdı. Bundan sonra xalq müstəqil dövləti möhkəmləndirmək və onu qorumaq yolunda çətin və məşəqqətli bir yola daxil oldu.

Dövlət quruculuğunda növbəti addımlar nəticəsində 1992-ci ilin mayında Azərbaycan Respublikasının **Dövlət himni**, 1993-cü ilin yanvarında isə **Dövlət gerbi** qəbul olundu.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı müstəqillik yolunda qarşıya qoyduğu ilk məqsədini həyata keçirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri haqqında qəbul etdikləri qanunları araşdırın.

Xarici siyasətdə ilk addımlar

Yeni yaranmış müstəqil dövlətin xarici siyasətinin əsas məqsədi dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək və beynəlxalq qurumlara üzv olmaqla öz legitimliyini dünya ictimaiyyətinə tanıtmak idi. 1991-ci ilin noyabrında respublikanın müstəqilliyini Türkiyənin tanıması ilə başlayan proses davam etdi.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin sonunda **İslam Konfransı Təşkilatına**, 1992-ci ilin əvvəlində **İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına** qoşuldu. Həmçinin, **Birləşmiş Millətlər Təşkilatına** üzv olan Azərbaycan artıq beynəlxalq subyekt kimi tanındı. Həmin ildə **Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə** də (ATƏM) müraciət müsbət qarşılandı.

Beynəlxalq təşkilatlara üzv olmağın əhəmiyyəti nədir?

Hakimiyyət uğrunda mübarizə

Bütün bunlara baxmayaraq, A.Mütəllibovun başçılıq etdiyi ölkə rəhbərliyi Qarabağda yaranmış vəziyyətə tam nəzarət edə bilmədi. 1992-ci ilin əvvəlində erməni silahlı qüvvələrinin işğal siyasəti və Xocalı hadisələri onsuz da gərgin olan siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Xocalıda baş vermiş soyqırımının xəbərləri yayıldıqca qəzəbli xalq A.Mütəllibovu istefaya məcbur etdi. Prezident səlahiyyətlərini Ali Sovetin sədri icra etməyə başladı. Nəzərdə tutulan prezident seçkiləri hakimiyyət uğrunda mübarizəni daha da alovlandırdı.

Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşa və Ləçin şəhərlərinin işğal edilməsi ilə hakimiyyət böhranından istifadə edən A.Mütəllibov yenidən hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu hadisələr Əbülfəz Elçibəyin rəhbərliyi altında hərəkət edən demokratik qüvvələri fəallaşdırdı. Geniş vüsət alan xalq çıxışları nəticəsində dövlət idarəetmə aparatları tutuldu. A.Mütəllibov xalqa qarşı mübarizənin mümkün olmadığını görüb ölkəni tərk etməyə məcbur qaldı.

1992-ci ildə hakimiyyət böhranı

1992-ci ilin iyun ayında **Əbülfəz Elçibəy** Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Yeni hakimiyyət qısa müddət ərzində dövlət və ordu quruculuğu sahəsində bir sıra addımlar atmağa başladı. **Milli valyuta – manat** dövriyyəyə buraxıldı, tələbə qəbulunda ilk dəfə test imtahanı tətbiq olundu. Rus ordusu ölkədən çıxarıldı.

Milli valyutalar. 1992-ci il

Lakin təcrübəli kadrların çatışmazlığı və idarəcilikdə buraxılan səhvlər Ə.Elçibəy hakimiyyətinə qarşı xalqın etimadını azaltmışdı. Bundan istifadə edən xarici dövlətlərin kəşfiyyat orqanları ölkə daxilində separatçı qüvvələri hakimiyyətə qarşı çıxışlara təhrik etməyə başladı. Milli ordu daxilində vahid komandanlığa təbə olmaqdan boyun qaçıran qüvvələr dövlətə qarşı real təhlükəyə çevrildi.

Ə.Elçibəy hakimiyyətinin uğursuzluğunu nədə görürsünüz?

1993-cü ilin iyununda Gəncədə hakimiyyətə qarşı hərbi qiyam baş verdi. Dövlət orqanlarının qiyamı yatırtmaqda qətiyyətsizlik göstərməsi qiyamçıların fəallaşmasına gətirib çıxardı. Hökumət qüvvələrini gülləbaran edən qiyamçılar Mərkəzi hakimiyyəti devirmək üçün Bakıya doğru hərəkət etdi. Qiyamçıların tələbi ilə bir sıra dövlət rəhbərlərinin istefa verməsi hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirdi.

30

BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ

Qarabağ müharibəsi, Ağdərə əməliyyatı, Kərkicahan, Meşəli, Başlıbel, Milli ordu, Xocalı soyqırımı, Horadiz əməliyyatı

Qarabağ müharibəsinin başlanması

Xarici havadarlarının köməyindən istifadə edən ermənilər Qarabağdakı separatçı əməllərini genişləndirirdilər.

1991-ci ilin noyabr ayından Xocavənd rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndləri erməni silahlı qüvvələrinin vaxtaşırı hücumlarına məruz qalırdı. Vəziyyəti araşdırma missiyasını yerinə yetirmək məqsədilə Xankəndiyə uçan heyətin olduğu helikopterin vurulması respublikada ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Bunlara cavab olaraq Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti DQMV-nin statusunu ləğv etdi.

T

Qarabağ müharibəsinin başlanmasının səbəblərini araşdırın.

Baş verən bu hadisələrə milis qüvvələrinin müdaxiləsi təsirsiz qalırdı. Onların hadisələrə yerində müdaxilə etməsinə rəhbər vəzifələrdə çalışan ermənilər tərəfindən inzibati əngəllər törədilirdi. Hələ münaqişə ərəfəsində azərbaycanlı əhalidən müxtəlif bəhanələrlə ov silahları və yerli dövlət orqanlarında olan qeydiyyatlı silahlar toplanmışdı. Ona görə də bölgədə yaşayan azərbaycanlılar silahlı ermənilərə qarşı tamamilə müdafiəsiz vəziyyətdə idi.

Mövcud vəziyyət hakimiyyəti tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Yeni qəbul edilmiş qərarlar çərçivəsində rayon və şəhərlərdə özünümüdafiə batalyonlarının yaradılması qərara alındı. Artıq noyabr ayında sərhədyanı bölgələrdə və DQMV

ərazisindəki rayonlarda özünümüdafiə dəstələri yaradılmışdı. Lakin bu dəstələrin müasir silahlarla silahlanmış və yaxşı təlim görmüş düşməne qarşı mübarizə aparması çətinlik törədirdi.

Ölkə daxilində isə siyasi vəziyyət olduqca ağır olaraq qalırdı. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr davam edirdi. Bundan istifadə edən erməni təcavüzkar qüvvələri xarici havadarlarının yaxından yardımı ilə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə hücumlarını artırdı. Nizami ordumuz yox idi və onun qurulması yolunda atılan addımlar isə qənaətbəxş deyildi. Pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərən hərbi qüvvələrlə uğurlu nəticələr əldə etmək isə mümkün deyildi. Vahid komandanlığın olmaması, dağınıq olan qüvvələrin plansız mübarizəsi ancaq itkiləri çoxaldırdı.

S

Müharibənin başlanması ərəfəsində ərazilərimizin müdafiə edilməsində hansı çətinliklər var idi?

Azərbaycan döyüşçüləri Qarabağın müdafiəsində.
Foto: Oleq Litvin

Azərbaycan döyüşçüləri Qarabağın müdafiəsində. Foto: Xalid Əsgərov

Müharibənin ilk illəri

1991-ci ilin dekabrında Kərkicahan istiqamətində hücumlarını genişləndirən erməni silahlı qüvvələri əsas strateji üstünlüyü ələ aldı. Ətraf ərazilərdə, eləcə də Xocalının **Meşəli kəndində** azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədildi.

Şuşa şəhəri ilə, demək olar ki, bütün istiqamətlərdən əlaqə qurmaq çətinləşmiş, şəhər blokada-yə düşmüşdü. Şuşa şəhərinin mühasirəsini aradan qaldırmaq üçün 1992-ci ilin yanvarında Daşaltı kəndi uğrunda Azərbaycan ordusunun ilk planlı hərbi əməliyyatı təşkil olundu. Lakin hərbi birləşmələr arasında əlaqələndirmənin zəif təşkili əməliyyatın uğursuz olması ilə nəticələndi. Bu hadisələr ölkədə hərbi-siyasi böhranı yenidən dərinləşdirdi.

Mərkəzi müdafiə sisteminin olmamasından istifadə edən erməni silahlı qüvvələri fevralda **Malibəyli, Aşağı Quşçular, Yuxarı Quşçular** və **Qaradağlı kəndlərini** işğal etdi.

Ərazilərimizin işğal olunmasına səbəb olan amilləri sadalayın.

Xocalı soyqırımı

Xankəndidən cənub-şərqdə, Ağdam-Şuşa və Əsgəran-Xankəndi yollarının arasında strateji ərazidə yerləşən, bu dövrdə Qarabağın yeganə hava limanına malik olan **Xocalı şəhəri** Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən tam mühasirəyə alındı.

Son illərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq Özbəkistandan qaçqın düşmüş ahıska türkləri, həmçinin Ermənistan və Xankəndidən qovulmuş azərbaycanlıların bir hissəsi Xocalı şəhərində məskunlaşmışdı.

Erməni silahlı birləşmələri 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə 366-cı motoatıcı alayın hərbi texnikasının köməyi ilə Xocalıya hücum keçdi. Toplardan, tanklardan və müxtəlif çaplı ağır silahlardan açılan bir neçə saatlıq atəşdən sonra şəhərə hücum başlandı.

Xocalıya müxtəlif istiqamətlərdən hücum edildiyi üçün əhali mühasirədən çıxıb bilmirdi. Erməni hərbi birləşmələri dinc əhaliyə aman vermədi. Bu, son zamanların müharibə tarixində insanlığa qarşı törədilən misli görünməmiş soyqırımı idi. Şəhərin müdafiəsinə rəhbərlik edən **Əlif Hacıyevin** və **Tofiq Hüseynovun** könüllü dəstələri düşmənin canlı

qüvvəsi və texnikasının qarşısını ala bilmədi. Bütün müdafiəçilər qəhrəmanlıqla həlak oldu.

Xocalı soyqırımı zamanı 613 soydaşımız, o cümlədən 106 qadın, 63 uşaq və 70 qoca xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi, meyitlər üzərində təhqir edici hərəkətlərə yol verildi. Həmin kütləvi qırğın həyata keçirilərkən 8 ailənin həyatına son qoyulmuş, 25 uşaq hər iki valideynindən, 130 uşaq isə valideynlərinin birindən məhrum edilmiş, 487 dinc Xocalı sakini ağır yaralanmış və 1275 nəfər girov götürülmüşdü. Girov götürülənlərdən 150 nəfərin taleyi hələ də məlum deyil.

Xocalıda baş verən dəhşətli hadisələr haqqında məlumatlar mart ayının əvvəlinə qədər ölkə ictimaiyyətindən gizlədildi. Bir neçə gündən sonra acı həqiqət haqqında verilən ilk məlumatlar Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı xalqın qəzəbini coşdurdu. Ayaz Mütəllibov istefa verməyə məcbur oldu.

Xocalı soyqırımı Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana təcavüzü zamanı doğma torpağının müdafiəsinə qalxmış xalqımızı sarsıtmaq, onun mübarizə əzmini qırmaq, Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin bir hissəsini məhv etmək niyyəti ilə törədilmiş kütləvi qırğın aktlarından biridir.

Milli Məclisin 1994-cü il 24 fevral tarixli qərarına əsasən 26 fevral **Xocalı Soyqırımı Günü** elan edilmişdir.

Xocalı soyqırımını tanıyan ölkələri müəyyən edin.

Erməni vəhşiliklərinə məruz qalmış Xocalı sakinləri. Foto: Frederik Lenqan

1992–1993-cü illərdə hərbi əməliyyatlar

Xocalı soyqırımından bir qədər sonra, 1992-ci ilin aprelində Kəlbəcər rayonunun **Ağdaban kəndi** də işğal edildi. Ermənilərin daha bir vəhşiliyi yeni bir faciəyə səbəb oldu. Murov dağının ətəyində yerləşən kənd tamamilə yandırıldı, kənd əhalisinin çox hissəsi qəddarlıqla qətlə yetirildi. Ağdaban kəndinin işğalı gələcəkdə Kəlbəcərin ələ keçirilməsinə zəmin yaratdı.

Ali Sovetin sədri və prezident səlahiyyətlərini müvəqqəti icra edən Yaqub Məmmədov İranın vasitəçiliyi ilə atəşkəs haqqında saziş imzalamaq üçün Tehrana getdi. Danışıqlar aparıldığı zaman erməni silahlı qüvvələri Şuşa şəhərinə doğru hücumla keçdi. Beləliklə, İranın ilk dəfə vasitəçiliyi ilə danışıqlar getdiyi bir zamanda, 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhəri işğal olundu.

Bakıda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən istifadə edən erməni silahlı qüvvələri may ayının 18-də Laçın şəhərini və ətraf əraziləri işğal etdi. Bununla da Qarabağın dağlıq ərazisi ilə Ermənistan arasında birbaşa əlaqə yarandı.

Laçının Ermənistan ordusu tərəfindən işğalı

Azərbaycan döyüşçüləri Qarabağın müdafiəsində. Foto: Xalid Əsgərov

1992-ci ilin iyununda Ə.Elçibəy prezident seçildikdən sonra Qarabağ ərazisində itirilmiş əraziləri qaytarmaq üçün ordunun komplektləşdirilməsi sahəsində əməli tədbirlər həyata keçirildi. İyunda Goranboy bölgəsi azad edildikdən sonra qoşunlarımız Ağdərə ərazisində hücum əməliyyatlarına başladı. Düşməne qarşı Goranboy, Tərtər, Ağdam və Kəlbəcər istiqamətlərindən zərbə endirməklə **Kəlbəcər–Ağdərə–Tərtər** yolu nəzarətə alındı. Beləliklə, 1992-ci il iyun ayının sonlarında Azərbaycan qoşunları **Tərtər kanalının sağ tərəfinə** nəzarəti tamamilə ələ keçirdi. Daha sonra ordumuz ermənilər üzərində bir sıra qələbələr qazandı, **Ağdərə şəhəri** daxil olmaqla xeyli ərazini azad etdi və Xankəndi şəhərinə yaxınlaşdı.

1992-ci ildə yay-payız əməliyyatları uğurlu olsa da, bu uğuru sonadək davam etdirmək mümkün olmadı. Xarici siyasətdə buraxılan səhvlər hərbi uğursuzluqların başlamasında əsas rol oynadı. Rusiya müharibədə birbaşa və açıq şəkildə Ermənistan silahlı qüvvələrinə köməyini gücləndirdi. Azərbaycan ordusunun hücumlarının qarşısını alan ermənilər müharibədə təşəbbüsü ələ keçirdilər. Nəticədə 1992-ci ilin sonu 1993-cü ilin əvvəlində cəbhədə vəziyyət Ermənistanın xeyrinə dəyişdi.

Yeni hakimiyyət böhranı

Azərbaycandakı hakimiyyətdaxili çəkişmələr erməni işğalının genişlənməsinə şərait yaratdı. Hücum keçən ermənilər rus hərbi texnikasının müşayiəti ilə Kəlbəcər istiqamətində irəlilədi. 1993-cü il aprelin əvvəlində Kəlbəcər şəhəri işğal edildi. Azərbaycan ordusunun hissələri Murovdağ istiqamətinə geri çəkilməyə məcbur oldu. Ermənilər tərəfindən əhaliyə qarşı amansız tədbirlər görüldü – uşaq, qadın, qoca nəzərə alınmadan kütləvi qətləmlər törədildi.

Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı **Başlıbel kəndində** daha bir erməni vəhşiliyi törədildi. İşğal zamanı kəndlərini tərk edərək **kahalara**★ sığınan kənd əhalisinin yeri ermənilər tərəfindən aşkar edildi. Onlara qarşı insanlığa sığmayan müharibə cinayətləri törədildi.

Kaha qayalıqda, dağda təbii və ya süni oyuq, mağaradır.

Başlıbel əhalisinin yalnız bir hissəsi bir neçə aydan sonra gecələr hərəkət edərək mühasirədən çıxıb çıxdı.

Meşəli, Başlıbel və Ağdaban faciələrinin oxşar xüsusiyyətlərini araşdırın.

Kəlbəcərin işğalı. Dinc əhalinin Murov aşırımı ilə öz yurdunu tərk etməsi. Foto: İlqar Cəfərov

Kəlbəcərin işğalından sonra Azərbaycanda hakimiyyət böhranı son həddə çatdı. Azərbaycanın hərbi-siyasi rəhbərliyində qarşıdurma yarandı. Hakimiyyətə qarşı başlanan Gəncədəki hərbi qiyamdan Ermənistan məharətlə istifadə etdi.

1993-cü ilin yayında işğalçı Ermənistan ordusu Ağdam və Ağdərə istiqamətində hücumla başladı. Ağır döyüşlərdən sonra iyulun əvvəlində **Ağdərə** işğal olundu. Qüvvələr nisbətinin ermənilərin xeyrinə olması **Ağdam**ın işğalı ilə nəticələndi. Ermənistan silahlı qüvvələrinin İran sərhədi istiqamətində hücumunun qarşısını almaqda ordumuz çətinlik çəkirdi. Çoxlu zirehli texnikalardan istifadə edən düşmən qüvvələri ağır döyüşlərdən sonra qoşunlarımızın müdafiə xəttini yara bildi. Əlavə qüvvələrin, silah və sursatın çatışmazlığı vəziyyəti çətinləşdirdi.

Beləliklə, ağır döyüşlərdən sonra, 1993-cü il avqustun 23-də **Cəbrayıl**, **Füzuli**, avqustun 31-də **Qubadlı**, oktyabrın sonunda isə **Zəngilan** rayonları erməni silahlı qüvvələrinin xaricdən aldığı dəstək sayəsində işğal edildi. Minlərlə azərbaycanlı öz yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur oldu.

Məcburi köçkünlər üçün çadır şəhərciyi. Foto: Oleq Litvin

Müharibədə əsaslı dönüşün başlanması

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışından sonra ordu quruculuğu sahəsində əməli tədbirlərə başlandı. Mərkəzi idarəetmə sahəsində islahatlar keçirildi, könüllülərin cəlb olunması ilə ordu hissələri yenidən komplektləşdirildi. Dağınıq hərbi hissələr ləğv olunub vahid komandanlıq təsis olundu. Hərbi texnika baxımından ordumuzun təchizatı zənginləşdirildi. Döyüş ruhu yenidən yüksələn Azərbaycan ordusu artıq düşməyə layiqli zərbə vurmaq iqtidarına çatmışdı.

Azərbaycan döyüşçüləri Qarabağın müdafiəsində.

Foto: Xalid Əsgərov

Beyləqan–Füzuli istiqamətində döyüşlər. Foto: Xalid Əsgərov

Ermənistan silahlı qüvvələri 1993-cü ilin noyabrında bütün cəbhə boyu yenidən hücum əməliyyatlarına başladı. Dekabrda düşmən qüvvələrinin Beyləqan istiqamətində hücumunun qarşısı qətiyyətlə alındı. 1993-cü ilin dekabrından 1994-cü ilin yanvarına qədər davam edən **Horadiz əməliyyatı** nəticəsində Füzuli rayonunun strateji əhəmiyyət daşıyan Horadiz qəsəbəsi ilə yanaşı, bir çox kəndləri, həmçinin Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi işğaldan azad edildi.

T

1992-ci ildəki Ağdərə əməliyyatı ilə Horadiz əməliyyatını müqayisə edin.

Sonrakı günlərdə ordumuzun hissələri hücum əməliyyatlarının əhatə dairəsini genişləndirərək Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonlarının bir çox kəndlərini işğalçılardan təmizləməyə müvəffəq oldu. Bölgədə öz nüfuzunu qoruyub saxlamağa çalışan Rusiya hakim dairələri ermənilərə hərbi texnika və canlı qüvvə ilə yardım etməyə başladı. Bunun nəticəsində erməni və rus silahlı birləşmələri Azərbaycan ordusunun Kəlbəcər istiqamətində həyata keçirdiyi **Murovdag əməliyyatının** qarşısını ala bildi. Hava və iqlim şəraitinin kəskin pisləşməsi nəticəsində ordumuz geri çəkilməyə məcbur oldu.

1994-cü ilin fevral-mart aylarında ordumuzun Ağdam–Tərtər və Murovdag istiqamətində hücum-

ları istənilən nəticəni vermədi. Lakin Azərbaycan hərbi aviasiyasının bu istiqamətdə həyata keçirdiyi hava hücumu nəticəsində Ermənistan ordusunun əsas ehtiyat qüvvələri məhv edildi.

Rusiya öz qoşunlarını cəbhə xəttində yerləşdirmək məqsədilə Azərbaycana təzyiqləri artırmaqla yanaşı, erməni silahlı qüvvələrini aprelə yenidən hərbi əməliyyatlara başlamağa təhrik etdi. Azərbaycan ordusunun qətiyyətli müqaviməti erməniləri geri çəkilməyə məcbur etdi. Rusiyanın işə qarışması ilə atəşkəs prosesinə başlanıldı.

Ermənistan rəhbərliyi güclənmiş Azərbaycan ordusunun əks-həmlələri qarşısında hücum əməliyyatlarını dayandırmaq haqqında qərar verdi. Bununla onlar işğal etdikləri əraziləri əllərində saxlamaq məqsədi güdürdülər. Çünki Prezident Heydər Əliyevin uzaqgörən xarici siyasəti və Milli ordunu gücləndirməsi nəticəsində Qarabağ münaqişəsinin silah gücünə həll olunmasının imkansız olduğu aydın görünürdü.

1994-cü il mayın 8-də tərəflər arasında atəşkəsin əldə edilməsi barədə **“Bişkek protokolu”** imzalandı. Mayın 12-dən etibarən cəbhə xəttində hərbi əməliyyatlar dayandırıldı.

S

“Bişkek protokolu”nun imzalanmasının ölkəmiz üçün hansı müsbət tərəfləri var idi?

Naxçıvan Ali Məclisi, “Ümid körpüsü”, Yeni Azərbaycan Partiyası, Gəncə qiyamı, Milli Qurtuluş Günü

Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində

Heydər Əliyev Naxçıvanda

1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə keçirilən seçkilərdə deputat seçilən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə noyabr ayında Naxçıvan MSSR-in adından “Sovet Sosialist” sözü götürüldü. Naxçıvan Ali Soveti Ali Məclis adlandırıldı. Sovet ordusunun törətdiyi qanlı 20 Yanvar hadisələrinə ilk dəfə siyasi qiymət verildi. Naxçıvan Ali Məclisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını Muxtar Respublikanın rəsmi bayrağı kimi qəbul etdi.

XX yüzilliyin 90-cı illərində Naxçıvanın blokada alınmasının səbəblərini araşdırın.

Müstəqilliyin bərpa olunması yolunda mübarizə təkcə respublikanın mərkəzində deyil, bölgələrdə də gedirdi. Naxçıvanda isə mübarizə daha da geniş vüsət almağa başladı. Əhalinin xüsusi rəğbətini qazanan Heydər Əliyev 1991-ci ilin sentyabrında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri seçildi.

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin ilk dövründə görülən tədbirlər nəticəsində sovet ordusunun hissələri Muxtar Respublikadan çıxarıldı. Türkiyə və İranla aparılan diplomatik danışıqlar nəticəsində Naxçıvanın blokadadan çıxarılması yolunda ciddi addımlar atıldı, Culfa və Şahtaxtıda keçid məntəqələri quruldu. 1992-ci ildə Naxçıvanı Türkiyə ilə birləşdirən və “Ümid körpüsü” adlandırılan Sədərək körpüsü tikildi.

Hərbi əməliyyatlar yalnız Qarabağ ərazisində getmirdi. Mayın əvvəlindən etibarən erməni silahlı qüvvələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinə də hücumlar təşkil edir, bir sıra əraziləri atəş altında saxlayırdı. Bu hücumlar nəticəsində xeyli yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, çoxlu sayda insan həlak olmuşdu.

Heydər Əliyevin Rusiya və Türkiyə ilə apardığı diplomatik danışıqları nəticəsində Naxçıvanın işğalının qarşısı alındı.

Respublikada siyasi vəziyyətin getdikcə pisləşməsi və cəbhədə şiddətli döyüşlərdə üstünlüyün tədricən erməni silahlı qüvvələrinə keçməsi xalqı çox narahat edirdi. Ölkənin bu ağır vəziyyətdən xilas yolunu xalq Heydər Əliyevdə görür-

Heydər Əliyevin Azadlıq meydanında çıxışı

dü. Buna görə də xalqın mütərəqqi ziyalıları hakimiyyətə qayıtmaları üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. O həmin müraciətə müsbət cavab verdi və yeni bir siyasi partiyanın yaradılmasına başladı.

Azərbaycanın ictimai, siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi-strateji vəziyyətinin dirçəldilməsi yolunda proqram hazırlandı. Beləliklə, 1992-ci ilin noyabrında Naxçıvan şəhərində Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) təsis konfransı keçirildi. Heydər Əliyev partiyanın sədri seçildi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının tarixi əhəmiyyəti nədir?

Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi partiyanın Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında və onun müstəqilliyinin qorunması yolunda əhəmiyyətli rolu oldu.

Yeni hakimiyyət böhranına aparan yol

Azərbaycan hakimiyyətinin xarici siyasətdə buraxdığı səhvlər Ermənistanı xarici dəstəyi artırmaqda idi. Qarabağ müharibəsinin gedişində erməni silahlı qüvvələri hücumlarını genişləndirdi. Kəlbəcər işğal edilməsi Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti və siyasi böhranı daha da dərinləşdirdi.

Ə.Əliyev hakimiyyətini laxladan Kəlbəcər hadisələri ölkədə separatçı meyilləri də gücləndirdi. Ölkənin parçalanması və vətəndaş müharibəsi təhlükəsi xalqı daha çox narahat etməyə başladı. İflic vəziyyətə düşən hakimiyyət orqanları hadisələrə müdaxilə etməkdə acizlik göstərirdi.

Çətin vəziyyətdə idarəçilik sərəştəsi olmayan hökumət və dövlət rəhbərləri – Baş nazir, Milli Məclisin sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefa verdi.

Kəlbəcərin işğalı hansı siyasi nəticələrə gətirib çıxardı?

1993-cü ilin iyununda Gəncədə başlanmış hərbi qiyam ölkənin vətəndaş müharibəsinin axtanasında olduğunu göstərdi. Hökumətin qiyamı yatırmaq üçün atdığı addımlar uğursuz oldu. Qiyamçı qüvvələr Bakı istiqamətində hərəkət edib şəhərin ətrafına qədər gəldi.

Hərbi qiyam nəticəsində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaranmışdı. Xalqın tələbini nəzərə alan ölkə prezidenti yardım üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi.

Gəncə qiyamının baş vermə səbəblərini araşdırın.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı

Heydər Əliyev Gəncədə

Heydər Əliyev həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq Gəncə qiyamının rəhbərləri ilə danışıqlar aparmaq üçün əvvəlcə Gəncəyə getdi. O, Gəncə səfəri zamanı hadisələrlə yerində tanış oldu və problemin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Bununla da gözlənilən vətəndaş müharibəsinin və hakimiyyətə qarşı baş vermiş qiyamın qarşısının alınmasında böyük rol oynadı.

“Mən bütün həyatımı xalqa xidmət etməyə həsr etmişəm, bundan sonra da bu yolla gedəcəyəm, başqa yolum yoxdur. Vətənə, xalqıma, millətimə məhəbbət, müstəqil Azərbaycan dövlətinə, Azərbaycan Respublikasına hədsiz məhəbbət mənim həyatımın mənasıdır, məzmunudur”.

Heydər Əliyev

Vətənin çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü, çətinliklə qazanılmış dövlət müstəqilliyinin təhlükə qarşısında qaldığını görən Heydər Əliyev xalqın tələbini qəbul edərək Naxçıvandan Bakıya gəldi.

Onun Bakıya qayıdışı Azərbaycanın və xalqın müqəddəratında çox mühüm tarixi hadisə idi. Ancaq yaranmış siyasi böhranı həll etmək o qədər də asan deyildi. Çünki vətəndaş qarşıdurmasının qarşısını almaq üçün qəti addımlar atmaq lazım idi. Hücüm əməliyyatlarını genişləndirən Ermənistanın qarşısını almaq da əlavə, böyük problemə çevrilmişdi. Çünki cəbhədəki könüllü hərbi birləşmələr Gəncə qiyamından istifadə edərək mərkəzi hakimiyyətə təbə olmaqdan imtina edirdi.

“Əgər mən bu işə öz vicdanımın tələbi ilə və ən çox Azərbaycan əhalisinin cürbəcür təbəqələrinin nümayəndələrinin təkidi və tələbi ilə, Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin xahişi ilə cəlb olunmuşamsa, deməli, mən burada bu işlərin həll olunması üçün bütün imkanlarımdan istifadə edəcəyəm. Bu barədə heç kəsin şübhəsi olmasın”.

Heydər Əliyev

Xalqın Heydər Əliyevə çağırış etməsi

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının əhəmiyyətini izah edin.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə böyük qayıdışı

Gəncədən Bakıya qayıdan Heydər Əliyev Milli Məclisin sessiyasında çıxış edərək məsələnin həlli yolları barədə məlumat verdi. İyunun 15-də irəli sürülən tələblər əsasında Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Həmin tarixi gün – 15 iyun 1997-ci ildən etibarən Milli Qurtuluş Günü elan edildi.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı haqqında təqdimat hazırlayın.

Ölkədəki ictimai-siyasi və hərbi gərginlik davam etməkdə idi. Prezident Əbülfəz Elçibəy iyunun ikinci yarısında Bakını tərk edərək Naxçıvana getdi. O, baş verə biləcək vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq üçün müvəqqəti olaraq paytaxtı

tərk etdiyini bildirdi. Ancaq Milli Məclisin üzvləri mürəkkəb siyasi şəraitdə prezidentin paytaxtı tərk etməsini xoş qarşılamadı. Nəticədə uzun sürən müzakirələrdən sonra prezidentin səlahiyyətləri Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevə verildi.

Heydər Əliyev vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin qarşısını almaq üçün hansı addımları atdı?

Prezident səlahiyyətlərini icra edən Heydər Əliyev ölkənin ağır vəziyyətində bir sıra təxirəsalınmaz addımlar atdı. 1993-cü ilin avqustunda Azərbaycanın cənub bölgəsində xarici qüvvələrin ələltisi olan bir qrup təxribatçı-separatçı qüvvələr zərərsizləşdirildi. Beləliklə, ölkənin parçalanmasının qarşısı qətiyyətlə alındı.

1993-cü ilin oktyabrında Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bundan sonra əsas diqqət ordu və dövlət quruculuğu tədbirlərinə yönəldildi.

“Əsrin müqaviləsi”, Konstitusiya, parlament, torpaq islahatı, bələdiyyə, Ombudsman

Hüquqi dövlət quruculuğu tədbirləri

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkədə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna başlanılması əsas şərtlərdən idi. Lakin bu proses elə də asan deyildi. Sovet hökumətindən qalma hüquq sistemi artıq dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Cəmiyyətin gələcək inkişafı hüquq və dövlət quruculuğu sahəsində köklü islahatlar aparılmasını labüd edirdi.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikası ən çətin dövrünü yaşayırdı. Bu illərdə hökm sürən siyasi səriştəsizliyin gətirdiyi özbaşınalıq və Ermənistanın işğalçı siyasətinin doğurduğu böhran ölkədə əhəmiyyətli hüquqi tədbirlərin görülməsini mümkünsüz edirdi.

Belə bir ağır şəraitdə milli dövlət quruculuğu prosesinə başlamaq üçün ölkədə, ilk növbədə, sabitliyi təmin etmək lazım idi. Heydər Əliyev qısa zaman ərzində Azərbaycanda sabitliyi bərpa etməyə nail oldu. Onun uğurlu daxili və xarici siyasətindən narazı qalan əleyhdarlarının dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı. Müharibə zamanı ələ keçirilmiş silahlar toplanmağa başlandı, müxtəlif cinayətkar qruplar zərərsizləşdirildi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, respublikada demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə başlanıldı.

Siz dövlət quruculuğu sahəsində hansı tədbirlərin görülməsini təklif edərdiniz?

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bilavasitə sədrliyi ilə yeni Konstitusiya komissiyası yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə müxtəlif sahələrdən olan nümayəndələr cəlb edildi. Yaradılmış işçi qrupu tərəfindən hazırlanmış yeni Konstitusiyanın layihəsi təkmilləşdirildikdən sonra ümumxalq səsverməsinə təqdim edildi. Beləliklə, 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olundu.

T Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını Azərbaycan SSR Konstitusiyası ilə müqayisə edin.

Milli dövlət quruculuğunun əsaslarını müəyyən edən Konstitusiyada xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olması, dövlətin demokratik, hüquqi və dünyəvi olması, idarəçiliyin hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil edilməsi kimi təməl prinsiplər təsbit olunmuşdu.

Konstitusiyanın qəbul olunduğu gün ölkəmizdə həm də ilk müstəqil parlament seçkiləri keçirildi. Müstəqil respublikanın yeni parlamenti dərhal geniş qanunvericilik fəaliyyətinə başladı. Parlamentdə müxtəlif sahələr üzrə daimi komissiyalar təşkil edildi.

Konstitusiyaya əsasən parlamentin səlahiyyətləri nədən ibarətdir?

Ölkədə hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində atılan mühüm addımlardan biri də 1998-ci ildə **ölüm cəzasının** ləğv edilməsi idi. Bununla da Azərbaycan Şərqdə ölüm cəzasını ləğv edən ilk ölkə oldu. Daha sonra Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyini və hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün **Konstitusiya Məhkəməsi** yaradıldı.

Respublika ərazisində fikir, söz və mətbuat azadlığının inkişafına təminat yaratmaq üçün Heydər Əliyevin verdiyi fərmanla kütləvi informasiya vasitələri üzərində tətbiq olunan **dövlət senzurası** da ləğv olundu. Müstəqil Azərbaycanda quruculuq işləri Heydər Əliyevin növbəti dəfə prezident seçilməsini təmin etdi. 1998-ci ilin oktyabrında böyük səs çoxluğu ilə ikinci dəfə prezident seçilən Heydər Əliyev Respublikanın regionda güclü, demokratik, hüquqi dövlətə çevrilməsi yolunda tədbirlərini qətiyyətlə davam etdirdi.

Yeni Konstitusiyanın verdiyi imkanlar çərçivəsində yerli özünüidarə orqanlarının yaradılmasına başlandı. 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə **bələdiyyə seçkiləri** keçirildi. Azərbaycanda insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəçisi olan Ombudsman təsisatının yaradılması məqsədilə 2001-ci ilin sonunda Milli Məclis **“İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiya qanununu** qəbul etdi.

Cəmiyyətin və dövrün əsas tələbləri nəzərə alınaraq 2002-ci ilin avqust ayında keçirilən referendumda **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına ilk dəfə əlavələr və dəyişikliklər** edildi. Ölkədə demokratik dövlət quruculuğunun əsasları möhkəmləndirildi.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması

Sosial-iqtisadi islahatlar

XX yüzilliyin 90-cı illərində baş verən siyasi proseslər, Birinci Qarabağ müharibəsinin baş verməsi Azərbaycanın iqtisadiyyatına və əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə ağır təsir göstərdi. Yenicə yaranmış respublikanın xarici siyasətinin düzgün qurulmaması, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin istənilən səviyyədə olmaması ağır olan iqtisadi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra dövlətin idarəetmə nizamını gücləndirib, siyasi sabitlik yaratdı və iqtisadi böhranın qarşısını almaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməyə başladı. Bazar münasibətləri nizamə salındı və mandatdan başqa valyutaların ölkə daxilində ödəniş vasitəsi kimi istifadəsi qadağan olundu.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqə quruldu, büdcə kəsirinə nəzarət artırıldı. Beləliklə, qısa müddət ərzində inflyasiya cilovlandı, iqtisadi inkişaf üçün münbit şərait yarandı.

1994-cü ildə xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında fərman verildi, xarici sərmayəçiləri ölkəmizə cəlb etmək üçün **“açıq qapı” siyasəti** tətbiq olunmağa başlandı. Təbii sərvətlərimizin səmərəli istifadəsi və satışı üçün yeni strategiya müəyyən edildi. 1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsində neftin hasilatı haqqında saziş imzalandı. Böyük əhəmiyyətə malik olan bu saziş **“Əsrin müqaviləsi”** adlandırıldı.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

“Əsrin müqaviləsi” üzrə neftin ilk hasilatına 1997-ci ildən etibarən başlandı. Ancaq Azərbaycan neftinin daşınması məsələsində bir sıra ölkələrin təzyiqləri davam edirdi. Ona görə də bu sahədə Azərbaycan hökuməti balanslaşmış siyasi xətt izləyərək neft marşrutlarını müəyyənləşdirdi. Onlardan biri 1997-ci ildə istifadəyə verilən **Bakı–Novorossiysk**, digəri isə 1999-cu ildə Gürcüstan ərazisindən keçən **Bakı–Supsa kəmərləri** oldu.

Bakı–Supsa kəməri layihəsinin imzalanması

1999-cu ilin noyabrında Türkiyədə yeni neft kəməri – **Bakı–Tbilisi–Ceyhan boru xəttinin** çəkilməsi ilə bağlı saziş imzalandı. Bu sazişin imzalanması Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində əldə etdiyi ən uğurlu qələbələrdən biri idi. Artıq Azərbaycan neftinin Türkiyədən keçərək Avropaya maneəsiz nəql olunması haqqında yaranmış mübahisələr həll olunmuşdu.

Azərbaycan neftinin Türkiyə vasitəsilə Avropaya nəqlini həyata keçirmək üçün maneələr törədilməsinin səbəblərini araşdırın.

Bakı–Supsa kəməri

2001-ci ildə isə Azərbaycanda hasil olunan təbii qazın dünya bazarına çıxarılması üçün **Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin** çəkilməsi haqqın-

da Türkiyə və Gürcüstanla müqavilələr imzalandı.

Azərbaycan Dövlət Neft Fonduna yığılan vəsaitlərin iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilməsini nəzərdə tutan dövlət proqramı hazırlandı. Bu proqrama müvafiq olaraq bir sıra regionlarda yeni yaşayış məntəqələri salındı, məktəb və xəstəxanaların tikintisinə başlandı. Təsərrüfatın inkişafını təmin etməkdən ötrü əkin sahələrinin suvarılması üçün irriqasiya sistemləri təkmilləşdirildi. Yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində çoxlu işlər görüldü.

Qurtuluş hərəkatından sonra iqtisadiyyatın müəhim istiqamətlərindən biri də torpaq islahatlarının keçirilməsi oldu. Belə ki sovet torpaq siyasətindən imtina etməklə kənd təsərrüfatının yenidən qurulmasına başlandı. 1996-cı ildə **“Torpaq islahatı haqqında” Qanun** qəbul olundu. Qanuna görə keçmiş kolxoz və sovxozlara məxsus torpaqlar kənddə yaşayan vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə ödənişsiz verildi. Vahid torpaq fondu əsasında **dövlət, bələdiyyə və xüsusi torpaq mülkiyyəti formaları** müəyyən olundu.

“Torpaq islahatı haqqında” Qanunun əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Lissabon sammiti,
GUAM, TRASEKA

Azərbaycanın xarici siyasət yolunda əsas məqsədləri

Qarabağ bölgəsinə Ermənistanın hərbi təcavüzü Azərbaycanın xarici siyasəti qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr qoyurdu. Erməni işğalının ağır nəticələrini aradan qaldırmaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək, dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu münasibətlər yaratmaq zərurəti fəal xarici siyasətin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

XX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində xarici siyasət sahəsində bir sıra uğurlu addımlar atıldı, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr quruldu. Lakin sonralar ölkədə hakimiyyət uğrunda mübarizənin getməsi xarici siyasətin uğurla aparılmasına imkan vermədi.

1993-cü ilin yayından etibarən Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması ilə xarici siyasət ölkənin maraqlarına uyğun olaraq yenidən qurulmağa başladı.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas məqsədləri nədən ibarət idi?

Heydər Əliyevin milli mənafelərə əsaslanan tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin əsas istiqamətləri

Azərbaycanı beynəlxalq aləmdəki təcrid vəziyyətindən çıxarmaq

Azərbaycanın beynəlxalq imicinə zərər vuran məqamları aradan qaldırmaq

Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə ədalətli şəkildə həll olunmasına nail olmaq

Qonşu ölkələrlə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin bərpa edilməsinə və qorunub saxlanılmasına nail olmaq

Böyük dövlətlərlə və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr qurmaqla Azərbaycanın dünya siyasi və iqtisadi sistemində integrasiyasını və beynəlxalq əməkdaşlığını təmin etmək

Heydər Əliyevin andiçmə mərasimi. 1993-cü il

Beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlər

Rusiyanın təzyiqlərini azaltmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası 1993-cü ilin sentyabrında Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil oldu. Lakin MDB ona üzv olan dövlətlərin bərabər hüquqlu əməkdaşlığını təmin etmədi. Təşkilatda təmsil olunan dövlətlər arasında mövcud münaqişələrin aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər görülmədi. Hətta təşkilatın fəaliyyətsizliyi üzv olan ölkələr arasında yeni münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxardı. Ona görə də Azərbaycan MDB-yə daxil olan dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələri möhkəmləndirməyə üstünlük verməyə başladı.

Azərbaycan Respublikasının MDB-yə üzv olmasının səbəbləri nə idi?

MDB-yə üzv olan dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələrin möhkəmləndirilməsində Azərbaycanın məqsədlərini müəyyən edin.

Azərbaycan mövcud vəziyyətdə Rusiyanın təzyiqlərini azaltmaq üçün MDB ilə əlaqələrini davam etdirsə də, müxtəlif sahələrdə Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıqdan da çəkinmirdi. Aparılan danışıqlar nəticəsində Azərbaycan Respublikası 1994-cü ildə NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" Proqramına qəbul edildi.

NATO-nun iclası

"Bizim xarici siyasətimiz sülhsevər siyasətdir, biz heç bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmürük, lakin eyni zamanda nəyin bahasına olursa, olsun respublikanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü xarici siyasət vasitəsilə təmin etməyə çalışacağıq. Güman edirəm ki, bundan sonra görülən işlər Azərbaycanın daha geniş tanınmasına şərait yaradacaqdır və respublikamız dünya dövlətləri birliyində öz layiqli yerini tapacaqdır".

Heydər Əliyevin prezident seçilməsi ilə əlaqədar 1993-cü ilin oktyabrında keçirilən andiçmə mərasimindəki çıxışından

Heydər Əliyevin respublikaya ikinci rəhbərliyi dövründə xarici siyasətdə gördüyü əsas işlər haqqında təqdimat hazırlayın.

Azərbaycan hərbiçilərinin beynəlxalq qüvvələrin tərkibində Kosovo, İraq və Əfqanıstanda sülhməramlı missiyanı yerinə yetirməsi NATO ilə əlaqələrin daha da genişlənməsinə şərait yaratdı. Belə ki Azərbaycan Respublikası daha sonra NATO-nun Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasına, 2002-ci ildə isə NATO Parlament Assambleyasına səs hüququ olmadan iştirakçı qismində qəbul olundu.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır”.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin II bəndi

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin qurulmasında NATO ilə əməkdaşlıq niyə vacib məsələ sayılırdı?

Azərbaycanın xarici siyasətində ATƏM ilə münasibətlər mühüm rol oynayırdı. Rusiya və ATƏM-in vasitəçiliyi ilə Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs sazişi imzalandı. Bundan sonra Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü nəticəsində 1994-cü ilin dekabrında Budapeşt sammitində Qarabağ münaqişəsini dinc yolla həll etmək üçün ATƏM-in Minsk qrupunun həmsədrlər təsisatı yaradıldı.

Təşkilatın adı dəyişdirilərək ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) adlandırıldı. Daha sonra 1996-cı ildə keçirilən Lissabon sammitində quruma üzv olan 53 ölkə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədi. Əldə olunan bu nəticələr Azərbaycan diplomatiyasının mühüm nailiyyəti idi.

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə münasibətlərin qurulmasında Azərbaycan Respublikasının əsas hədəfləri nələr idi?

Bişkekdə bağlanmış atəşkəs sazişi Ermənistanla Azərbaycan arasındakı toqquşmaları dayandırsa da, ancaq təmas xəttində qarşı tərəfin vaxtaşırı törətdiyi təxribatlar dayanmadı. ATƏT-in Minsk qrupu həmsədr ölkələri olan Rusiya, Fransa və ABŞ-nin apardığı danışıqlar, əslində, münaqişəni sona çatdırmalı və tərəflər arasında sülh danışıqlarından real sülhün əldə edilməsinə keçilməli idi. Ancaq tərəflərin bütün görüşləri ermənilərin işğalçılıq niyyətlərinə və həmsədr ölkələrin ikiüzlü yanaşmalarına görə baş tutmurdu.

Onlar danışıqlar zamanı bütün təzyiqlərdən istifadə etməklə Azərbaycan tərəfinə ağır şərtlə sülh maddələri qəbul etdirmək istəyirdilər. Ancaq Heydər Əliyev qətiyyət göstərərək bütün təzyiq və üstüörtülü hədələrin öhdəsindən gələ bilsə də, münaqişənin hərbi yolla həll olunacağı açıq-aydın görünməkdə idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin AŞPA-nın iclasında çıxışı

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin daha əhəmiyyətli uğurlarından biri də 2001-ci ildə Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvlüyünə qəbul olunması idi. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) sessiyasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən sənəd qəbul edildi. Azərbaycana ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün hər bir vasitəyə əl atmaq haqqı verən bu beynəlxalq hüquqi sənədin əldə olunması çox əlamətdar bir hadisə idi. 2003-cü ildə İlham Əliyevin AŞPA-nın vitse-prezidenti və büro üzvü seçilməsi bu qurumda Azərbaycanın mövqeyini daha da gücləndirdi.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmasının əhəmiyyətini müzakirə edin.

Xarici-iqtisadi əlaqələr

Azərbaycan Respublikasının qarşıda qoyduğu əsas məqsədlərdən biri də qonşu və digər xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqələr qurmaq və ölkənin xarici bazarlara çıxışını təmin etmək idi. Buna görə də xarici dövlətlərlə iki və çoxtərəfli əlaqələr yaratmaq məqsədilə sazişlər imzalandı. Ölkənin iqtisadi artımını sürətləndirmək məqsədilə Gürcüstan, Ukrayna və Moldova dövlətləri ilə strateji

əməkdaşlığa dair danışıqlara başlanıldı. Beləliklə, 1997-ci ildə Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova respublikalarının başçıları **GUAM** təşkilatının yaradılması haqqında protokollar imzaladı. Bununla da üzv ölkələr arasında nəqliyyat, ticarət və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq üçün imkanlar yarandı.

Müstəqil xarici siyasət Azərbaycan Respublikası üçün hansı iqtisadi imkanlara yol açdı?

Azərbaycanın **Avropa–Qafqaz–Asiya (TRA-SEKA)** layihəsi çərçivəsində respublikamızın nəqliyyat kommunikasiyalarından istifadə edilməklə Avropa–Asiya istiqamətində tranzit yüklərinin daşınmasını təmin etmək üçün 1998-ci ilin sentyabrında **Bakıda İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans** keçirildi. “Avropa–Qafqaz–Asiya” dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş və **“Bakı Bəyannaməsi”** imzalandı. Bu konfransda yaradılan beynəlxalq təşkilatın mənzil qərargahının Bakıda yerləşməsi qərara alındı.

“Tarixi İpək yolunun bərpasının Azərbaycan Respublikası üçün siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti” adlı təqdimat hazırlayın.

34

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI YENİ İNKİŞAF YOLUNDA

İlham Əliyev, Bakı–Tbilisi–Ceyhan boru kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri, Trans-Anadolu Qaz Kəməri (TANAP), Trans-Adriatik Qaz Kəməri (TAP)

2003-cü ilin oktyabrında keçiriləcək prezident seçkilərinə hazırlıqlar davam edirdi. Heydər Əliyev səhhəti ilə əlaqədar olaraq namizədliyini geri götürdü. Yeni Azərbaycan Partiyasının gənc lideri, Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı **İlham Əliyev** seçkilərdə qalib gəldi. O, Heydər Əliyevin başlatdığı uğurlu siyasəti davam etdirərək ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoydu.

XXI yüzilliyin əvvəllərində respublikanın həyatında hansı yeniliklər baş verdi?

Azərbaycan torpaqlarının işğal altında olması və hələ də Ermənistanla münaqişənin davam etməsi bir çox hallarda respublikanın inkişafına mane olurdu. Belə ki Azərbaycanın dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsinin hərbi xərclərə yönəldilməsi ölkədə sosial-iqtisadi sahələrin inkişafına təsirsiz ötürməyə bilməzdi. Ancaq İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkənin iqtisadi və sosial sahədə sürətli inkişafı davam etdirildi.

Neft və qaz strategiyasında yeni mərhələ

Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan təbii resursların səmərəli istehsalı, nəqli və istifadəsi yolunda atılan addımlar gənc lider İlham Əliyevin dövründə də davam etdirildi. “Əsrin müqaviləsi”nin yaratdığı imkanlar və ölkənin xarici səhmdarla-

ra açıq olması neft və qaz sənayesinə yeni kapitalın cəlb olunmasını sürətləndirdi. Xəzər dənizində yeni neft yataqlarının istismarına başlanıldı. Neft istehsalı ilə yanaşı, aparılan qazma işləri qaz ehtiyatlarının da aşkarlanmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanın neft və qaz istehsalçısına çevrilməsi onun beynəlxalq aləmdə mövqelərinin güclənməsinə böyük təsir göstərdi. Neft və qaz istehsalında ölkəmizlə əməkdaşlıq edən xarici sərmayədarlar mənsub olduğu dövlətlərlə Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynadılar.

Bakı–Tbilisi–Ceyhan ixrac boru kəməri 2006-cı ildə istismara verildikdən sonra Azərbaycan nefti Türkiyə üzərindən dünya bazarına çıxarılmğa başlandı. Bu kəmərin Avropanın enerjiyə olan tələbatına alternativ olmaqla Rusiyanın oradakı siyasi-iqtisadi təsirlərini azaltmışdı.

2007-ci ildə **Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri** Azərbaycan qazının ilk dəfə böyük həcmdə dünya bazarına nəqlini təmin etməyə başladı. Bu qaz kəməri nəql olunduğu ölkələrin təbii qaza olan ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, Yunanıstan vasitəsilə Avropa ölkələrinə də ötürülməsinə imkan yaratdı. Ancaq Avropa ölkələri təbii qaza olan ehtiyacını daha da artırmaq məqsədilə qitəyə olan əks təsirləri aradan qaldırmaq istəyirdi. Ona görə də 2013-cü ildə bir sıra Avropa dövlətləri ilə Azərbaycan arasında yeni müqavilə imzalandı. Azərbaycan qazının Avropaya daha geniş ixracını nəzərdə tutan **Trans-Anadolu Qaz Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Qaz Kəməri (TAP)** layihələri xüsusi rola malikdir.

Neft və qaz strategiyasının Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə siyasi və mədəni əlaqələrinin inkişafına təsiri hansılardır?

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri

Prezident İlham Əliyevin “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırdığı sənəd artıq reallığa çevrildi. 2018-ci ildə TANAP-ın istismara verilməsi ilə Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının Avropaya nəql edilməsi qitənin enerji təhlükəsizliyi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sizcə, İlham Əliyev TANAP layihəsini nəyə görə “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırmışdır?

Azərbaycan Respublikası dünyada öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün hansı addımlar atmışdır?

İqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında əsaslı islahatlar həyata keçirildi. Əkin sahələrinin genişləndirilməsi və bu sahələrin inkişafı üçün fermer təsərrüfatına qayğı artırıldı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq üçün kəndlilərə və fermerlərə **subsidiyalar**★ verildi. Əkin sahələrinin suvarılması üçün yeni kanalların çəkilməsi, onların suya olan tələbatının təmin edilməsi üçün əməli tədbirlər görüldü.

Subsidiya (latınca subsidium sözündən olub, “kömək”, “dəstək” deməkdir) dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə qarşılıqsız verilən maliyyə vəsaitidir.

“Qeyri-neft sektoru”nun inkişaf etdirilməsində dövlətin əsas məqsədlərini müəyyən edin.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı

Yeni yüzilliyin başlanğıcında qeyri-neft sektorunun inkişafı yolunda da bir sıra tədbirlərin görülməsi davam etdirildi. Ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan neft və qaz sahələrindən əldə olunan gəlirlər digər sahələrin inkişafına yönəldildi.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarlara çıxarılması yolunda da xüsusi layihələr hazırlandı. Böyük şəhərlərdə iri kənd təsərrüfatı yarmarkaları təşkil olundu, kəndlinin öz məhsulunu birbaşa bazara çıxarması üçün şərait yaradıldı.

2003-cü ildən etibarən Bakı şəhəri ilə yanaşı, respublikamızın digər bölgələrində də yeni sənaye müəssisələri yaradıldı. Həyata keçirilən so-

sial-iqtisadi tədbirlər yerli sahibkarlığın inkişafına, əhalinin işlə təmin olunmasına təkan verdi.

Respublikada nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün böyük layihələr həyata keçirildi. Yeni avtomobil yolları çəkildi, böyük yol ötürücüləri və körpülər inşa olundu. İpək yolunun genişləndirilməsi üçün təmir-bərpa işləri aparılır və yeni yollar çəkilir.

Asiya ilə Avropanı birləşdirən strateji və böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olan **Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolunun** və **Ələt azad ticarət zonasında** Xəzər dənizinin ən böyük beynəlxalq liman kompleksinin tikilməsi yük daşınmasında Azərbaycanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolunun və Ələt beynəlxalq dəniz limanının ölkəmiz üçün əhəmiyyətini izah edin.

2023-cü ildə İran ərazisindən keçməklə Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni dəmir yolu xəttinin və dəmir yolu körpülərinin tikintisinə başlanıldı. Bu layihə Naxçıvanla quru yolla əlaqə yaratmaq üçün mühüm addım oldu.

Sosial yönümlü layihələrin həyata keçirilməsi

XXI yüzilliyin ilk onilliklərində də Azərbaycan müharibə vəziyyətində idi. Bununla əlaqədar dövlət büdcəsindən ayrılan hərbi xərclərin payı yenə də xeyli çox idi. Amma buna baxmayaraq, bütün illərdə Azərbaycanın dövlət büdcəsində əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün bu sahəyə kifayət qədər vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlərlə yanaşı, qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması da mütəmadi olaraq dövlətin diqqətində olmuşdur. 2007-ci ildə respublikamızda bütün **çadır şəhərcikləri** ləğv edilmiş, ölkənin müxtəlif rayon və qəsəbələrində müasir tələblərə cavab verən yaşayış evləri tikilmişdir.

“ASAN” xidmət mərkəzi

İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü tədbirlərdən biri də ölkədə rüşvətxorluğa və korrupsiyaya qarşı mübarizə idi. Vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azaldılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə 2012-ci ildən **“ASAN” xidmət** mərkəzləri açılmağa başladı.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə şəffaflıq, operativlik, vətəndaş məmnunluğunu təmin etmək məqsədilə **Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (DOST Agentliyi)** yaradıldı və 2019-cu ildə ilk “DOST” mərkəzi açıldı. Beləliklə, “ASAN xidmət” və “DOST” mərkəzlərinin açılması ilə ölkəmizdə sosial xidmətlər sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı.

“DOST” xidmət mərkəzi

“ASAN xidmət” və “DOST” mərkəzlərində hansı xidmətlərin olduğu haqqında məlumat toplayın.

Dünyanı bürüyən yeni böhran – COVID-19 və ona qarşı mübarizə

COVID-19 pandemiyası bütün dünyada dövlətlərin böhran şəraitində işləməyə hazırlıq səviyyəsini bir daha üzə çıxardı. Əvvəlki böhranlarda olduğu kimi, bu böhran da ölkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötüşmədi. Ona görə də Azərbaycan hökuməti təşəbbüsü ilə alaraq iqtisadiyyata müəyyən müdaxilələr etmək məcburiyyətində qaldı. Pandemiyanın özü fəvqəladə vəziyyət olsa da, yaxşı idarəçilik prinsiplərinin bərqərar olduğu ölkələrdə iqtisadiyyata dəyən zərəri kifayət qədər azaltmaq mümkün olur.

Böyük dövlətlərin belə böhranın öhdəsindən gələ bilmədiyi bir dövrdə dayanıqlı iqtisadiyyatı olan Azərbaycan məqsədli və təxirəsalınmaz addımlar atdı.

Azərbaycan hökuməti 19 mart 2020-ci il tarixində koronavirus (COVID-19) pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı Tədbirlər Planı təsdiq etdi. Tədbirlər Planı çərçivəsində sahibkarlığa, məşğulluq və sosial rifahə dəstək məqsədilə dövlət büdcəsindən böyük məbləğdə vəsait ayrıldı.

Azərbaycanda COVID-19-un yaratdığı iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün hansı tədbirlər görüldü?

Karantin rejimi müddətində bir sıra qoruyucu maddələr və vasitələr istehsal edən müəssisələr yaradıldı. Həmin müəssisələr nəinki ölkədə olan tələbi qarşıladı, həmçinin digər ölkələrə də ixrac etdi. İzolyasiya şəraitində koronavirusa yoluxmuş xəstələrin müalicəsini təmin etmək üçün ölkənin müxtəlif yerlərində modul tipli xəstəxanalar yaradıldı.

Görülən tədbirlər nəticəsində əhəlinin sosial dayanıqlığına və sağlamlığına pandemiyanın təsirini azaltmaq mümkün oldu. Dövlət proqramları Azərbaycan iqtisadiyyatının pandemiyaadan ən az zərər çəkən ölkələr sırasına yüksəlməsini təmin etdi.

COVID-19 və ona bənzər pandemiylara qarşı mübarizə aparmaq üçün hansı gigiyenik tələblərə əməl etmək lazımdır?

35

CƏBHƏ XƏTTİNDƏ TOQQUŞMALAR. DÖRDGÜNLÜK MÜHARİBƏ

Mübariz İbrahimov, Dördgünlük müharibə, Aprel zəfəri, Lələtəpə, Suqovuşan, Şükür Həmidov, Samid İmanov, Murad Mirzəyev

Birinci Qarabağ müharibəsini başa çatdıran atəşkəs müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycan işğal olunmuş ərazilərinin azad olunması yolunda addımlarını diplomatik yolla davam etdirməyə başladı. Ancaq Ermənistan hakimiyyəti diplomatik müzakirələrə və sülh danışıqlarına müxtəlif yollarla mane olmaqla yanaşı, öz cinayətkar əməllərini davam etdirərək cəbhə xəttində tez-tez təxribatlar törədirdi. ATƏT-in danışıqlar prosesində qətiyyətsizliyi və sülh danışıqlarında qeyri-müəyyənlik, atəşkəsin davamlı olaraq pozulması halları da əhalinin və əsgərlərimizin səbir kasasını doldururdu.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhə xəttində təxribat törətməkdə məqsədləri nə idi?

Mübariz İbrahimov

2010-cu ilin yayında ermənilərin növbəti təxribatları ordumuzu cavab verməyə məcbur etdi. Azərbaycan ordusunun giziri **Mübariz İbrahimov** təkbaşına təmas xəttindəki bir kilometrlik minalanmış sahəni keçərək Ermənistan silahlı qüvvələrinin çox sayda əsgər və zabiti məhv onların öz silahları ilə məhv etdi. Ağır itkilərə məruz qalan düşmənin müdafiə səddinin zəif olduğu bir daha özünü göstərdi. Mübariz İbrahimov düşməne köməyə gələn qüvvələrlə qeyri-bərabər döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldu. Mübarizin arxasınca onun köməyinə çatmağa çalışan **Fərid Əhmədov** da şəhid oldu.

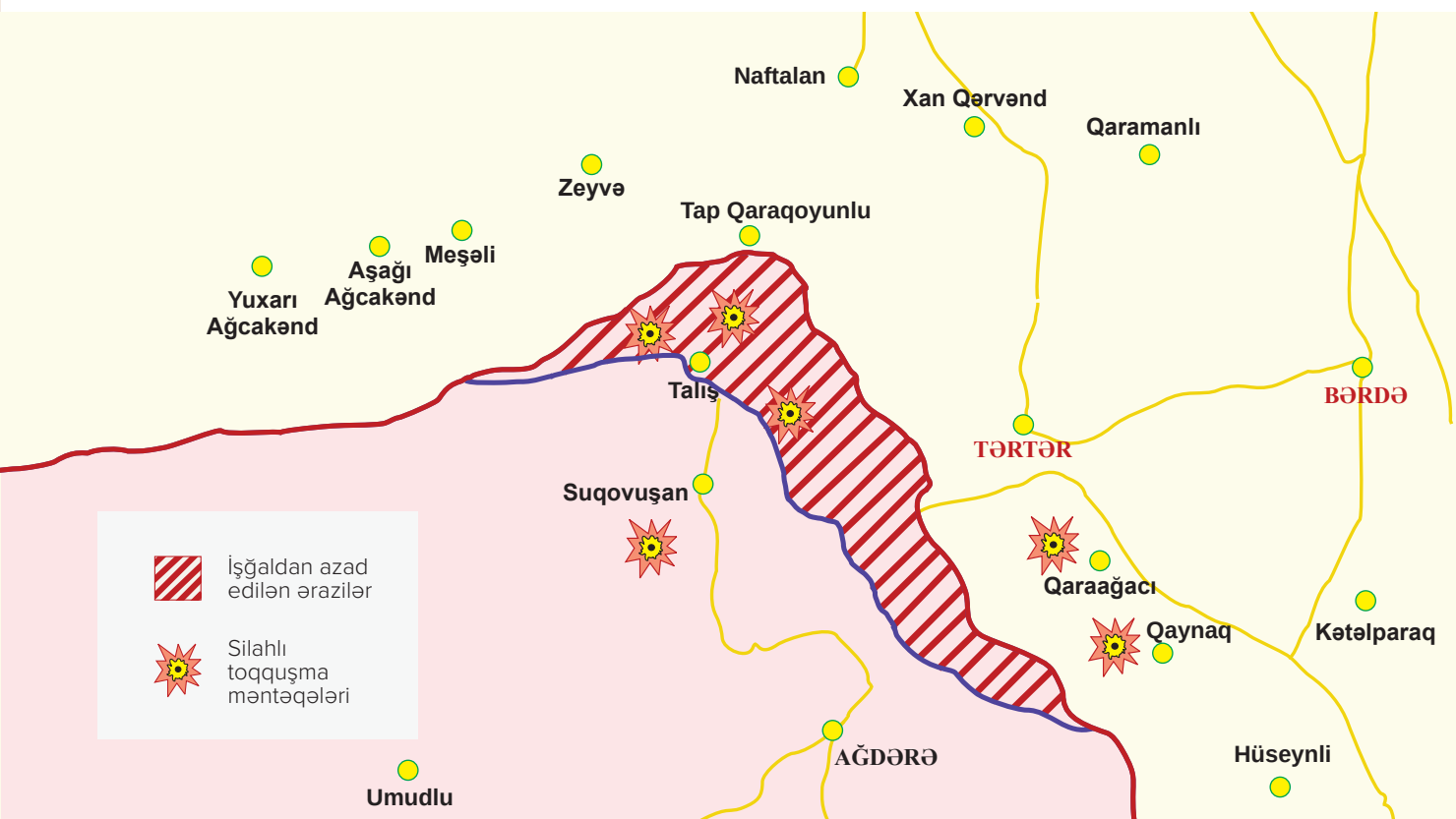
Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Mübariz İbrahimov və "İgidliyə görə" medalı ilə təltif olunan Fərid Əhmədovun nəşləri bir müddətdən sonra qaytarıldı.

Xalqımızın qəhrəman oğlu Mübariz İbrahimov və digər milli qəhrəmanlarımız haqqında təqdimat hazırlayın.

2016-cı il aprel 1-dən 2-nə keçən gecə və gün ərzində bütün cəbhə boyu Azərbaycan mövqeləri və yaşayış məntəqələri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən müxtəlif çaplı silahlardan və güclü artilleriyadan atəşə tutuldu. Bunun nəticəsində dinc sakinlərdən ölənlər və müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alanlar oldu.

Bu hücumun qarşısının alınması, mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin komandanlığı tərəfindən Ağdərə–Tərtər–Ağdam və Xocavənd–Füzuli istiqamətində cavab tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul olundu.

Nəticədə ermənilərə məxsus hərbi texnikalar, artilleriya və möhkəmləndirilmiş mühəndis qurğuları məhv edildi. Düşmənin bir çox hərbi qulluqçusu məhv edildi. Döyüşlər nəticəsində Goranboy rayonu və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər erməni qüvvələrindən tam təmizləndi. Horadiz şəhərinin erməni təhlükəsindən qorunması məqsədilə Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən, geniş ərazini nəzarətdə saxlamaq imkanı verən strateji əhəmiyyətli Lələtəpə adlandırılan yüksəklik, Goranboy rayonu istiqamətində bəzi mövqelər düşməndən azad olundu. Bununla da cinayətkar erməni rəhbərlərinin keçilməz erməni səngərləri haqqında mifi alt-üst edildi. Ərazidə olan əhəmiyyətli yüksəkliklər Azərbaycan qüvvələrinin nəzarətinə keçdi.

Aprelin 2-də beynəlxalq qurumların təkidli müraciətləri və Azərbaycan dövlətinin sülhsevər siyasət yürütməsinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri düşməyə qarşı əks-həmlə əməliyyatını və cavab tədbirlərini birtərəfli qaydada dayandırmaq barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycan tərəfinin razılığa əməl etməsindən istifadə edən Ermənistan tərəfi işğal altında olan ərazilərə əlavə hərbi qüvvə cəmləşdirməyə başladı.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əks-həmlə əməliyyatlarını dayandırmasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfi vəziyyəti gərginləşdirməkdə da-

vam etdi. Ermənistan itirilmiş mövqelərinin geri qaytarılması məqsədilə cəbhənin, əsasən, Ağdərə–Tərtər və Xocavənd–Füzuli istiqamətlərində mövqelərimizə hücum etdi və təmas xəttinə yaxın olan yaşayış məntəqələrini intensiv surətdə atəşə tutdu. Aprelin 3-dən 4-nə keçən gecə ərzində aparılan döyüşlərdə ermənilərin canlı qüvvə və hərbi texnikası xeyli itkilərə məruz qaldı.

Aprel döyüşləri

Lələtəpə yüksəkliyi

Aprelin 4-də və 5-də bütün cəbhə boyu vəziyyət gərgin olaraq qaldı. Cəbhə xəttinin Xocavənd–Füzuli və Ağdərə–Tərtər istiqamətlərində ermənilər qoşunların təmas xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrini yenidən atəşə tutmaqda davam etdi. Bu istiqamətdə düşmənin strateji baxımdan əhəmiyyətli Madagiz məntəqəsindəki hərbi qərarqahı ordumuzun dəqiq zərbələri ilə dağıdıldı.

Ümumilikdə, aprelin 4-ü və 5-də keçirilən əməliyyat tədbirləri və cavab atəş zərbələri nəticəsində ermənilər daha 70 nəfərədək canlı qüvvə və xeyli sayda hərbi texnika itirdi.

Aprelin 5-də Azərbaycan–Ermənistan qoşunlarının təmas xəttində tərəflərin razılığı ilə əməliyyatlar dayandırıldı. Razılaşma Moskva şəhərində Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələrinin baş qərargah rəisləri arasında əldə olundu.

Bölmələrimiz tərəfindən azad edilən ərazilərdə yeni mövqelər quruldu və mühəndis-istehkam tədbirləri həyata keçirildi.

Ermənistan silahlı qüvvələri Aprel döyüşlərində böyük itkilərə məruz qaldı. Əldə olunan məlumatlara görə, düşmənin 300-dən artıq canlı qüvvəsi məhv edildi və 500-dən artıq erməni hərbi qulluqçusu yaralandı. Ermənilərə məxsus 30-dək tank və digər zirehli texnika, 25-dən artıq artilleriya qurğuları sıradan çıxarıldı. Madagiz

(*Suqovuşan*) yaşayış məntəqəsində yerləşən düşmən qərarqahı və əsas hərbi hissələri məhv edildi. Ağdərə–Madagiz (*Suqovuşan*), Cəbrayıl istiqamətindəki yolların nəzarətdə saxlanması imkanı əldə edildi.

Aprel döyüşlərindən sonra, növbəti ayda Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri münaqişənin tənzimlənməsi üzrə ATƏT-in Minsk qrupu həmsədr ölkələrin nümayəndələrinin iştirakı ilə Vyanada görüşdülər. Daha sonra Sankt-Peterburqda Rusiya prezidentinin vasitəçiliyi ilə üçtərəfli danışıqlar keçirildi. Görüşlərdə münaqişə bölgəsində etimad tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi, təxribatların araşdırılması mexanizmlərinin yaradılması, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri ofisinin genişləndirilməsi haqqında razılığa gəldi.

Aprel döyüşləri bütün dünyaya Azərbaycan ordusunun gücünü, qələbə əzmini və heç vaxt işgalla barışmayacağını göstərdi. Dördgünlük müharibə Ermənistan ordusunun məğlubedilməzliyi və “Ohanyan xətti”nin keçilməzliyi haqqında mifin dağılmasına, hərbi kadr siyasətinin iflasına, mənəvi-psixoloji hazırlığının zəif olmasına və erməni ictimaiyyətinin ruh düşkünlüyünə səbəb oldu. Nəticədə Ermənistanda cinayətkar hakimiyyətin mövqeyinin zəifləməsi və hakimiyyət böhranının dərinləşməsi prosesi sürətləndi.

Aprel döyüşləri

Dünya ictimaiyyəti sovet silahı ilə silahlanmış Ermənistan ordusu qarşısında müasir silahlara malik və hərbi təlimlərdən keçmiş Azərbaycan ordusunun peşəkarlığının şahidi oldu. Bu döyüşlər 1992-ci ildən bəri davam edən mənasız dialoqun ömrünü qısaltdı, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini iflic etdi, Ermənistanda hakimiyyətlə əhali arasında etimadın pozulmasını sürətləndirdi.

ATƏT-in Minsk qrupu həmsədr ölkələrinin münaqişənin həlli yolunda apardığı missiyasının uğursuz olmasının səbəbləri nələrdir?

Aprel döyüşləri Azərbaycan xalqının hərbi vətənpərvərlik əzmini daha da yüksəltdi. Siyasi düşüncəsindən və mövqeyindən asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı əsl vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirdi. Azərbaycan döyüşçülərinin gücü və əzmi xalqımızın qələbəyə olan inamını daha da artırdı.

Dördgünlük müharibə zamanı Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması və işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsində əsgərlərimiz böyük şücaət göstərdi.

Aprel döyüşlərində qəhrəman ordumuzun əsgərləri canlarından keçməkdən çəkinmədi.

Göstərdiyi igidliklərə görə **Şükür Həmidov, Murad Mirzəyev** və **Samid İmanov** Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

"Aprel döyüşləri – böyük qələbənin başlanğıcı" adlı esse yazın.

Cocuq Mərcanlıya gedən yol

“Şuşa Bəyannaməsi”, “Moskva Bəyannaməsi”, Türk Dövlətləri Təşkilatı, “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi!”, “Qarabağ Bəyannaməsi”

İlham Əliyev prezident seçildikdən sonra da Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirdi. Onun rəhbərliyi dövründə xarici siyasətin əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirmək, qonşu və digər dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək, Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın milli maraqları çərçivəsində həllinə nail olmaqdan ibarət idi.

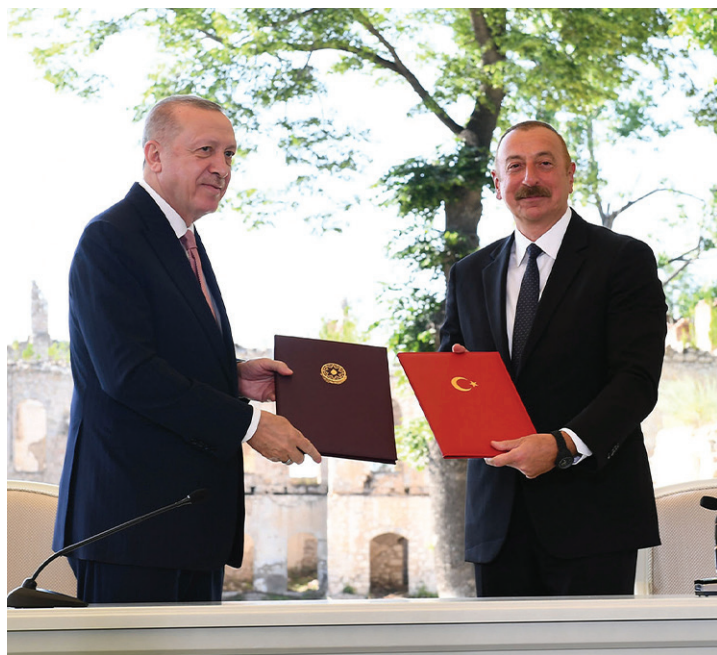
Xarici siyasətin əsas prinsipləri hansılar idi?

Qonşu dövlətlərlə münasibətlər

İlham Əliyev xarici siyasət xəttinin prinsiplərinə uyğun olaraq qonşu dövlətlərlə, Ermənistan istisna olmaqla, mehriban qonşuluq münasibətləri qurmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə münasibətləri strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardıma əsaslanır. Siyasi münasibətlərlə yanaşı, iqtisadi münasibətlər də yüksək inkişaf səviyyəsindədir. Hər iki dövlət qarşılıqlı şəkildə bir-birinin iqtisadiyyatına sərmayə qoyur.

Əməkdaşlığın və əlaqələrin dərinləşdirilməsi məqsədilə Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında 2010-cu ildə Bakı şəhərində “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” müqavilə imzalanmışdır. Türkiyə bu və digər müqavilələri rəhbər tutaraq Azərbaycana hərtərəfli dəstək göstərmişdir. 44 günlük Vətən

“Şuşa Bəyannaməsi”nin imzalanması

müharibəsində verilən dəstək qardaşlıq münasibətlərinin ən yüksək təzahürüdür.

Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğanın 2021-ci ilin iyununda Azərbaycana səfəri zamanı Şuşa şəhərində **“Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi”** imzalandı. Bu tarixi sənəd imzalanarkən hər iki ölkənin rəhbəri 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə bir daha sadıqlıq nümayiş etdirmiş, həmçinin 1994-cü və 2010-cu illərdə imzalanmış müqavilələrə əsaslanmışdır.

““Şuşa Bəyannaməsi” Azərbaycanın növbəti uğurudur” adlı araşdırma aparın.

İlham Əliyev Qoşulmama Hərəkatının Əlaqələndirmə Bürosunun nazirlər görüşündə

Azərbaycan şimal qonşusu olan Rusiya Federasiyası ilə də normal qonşuluq münasibətləri qurmaqda həmişə maraqlı olmuşdur. Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin olması Azərbaycan üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Bunun üçün 2008-ci ildə Rusiya–Gürcüstan müharibəsi baş verəndə Azərbaycan hər iki dövlətlə qarşılıqlı əlaqələrə sadıq qalaraq münasibətlərin qorunub saxlanmasına öz töhfəsini vermişdir.

AXC–Osmanlı və Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərini müqayisə edin.

2022-ci ilin fevralında İlham Əliyevin Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri zamanı “Moskva Bəyannaməsi” kimi tanınan “Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında Bəyannamə” imzalandı. Vladimir Putin “Bəyannamə”ni şərh edərkən Azərbaycan ilə Rusiya arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30 illiyinə həsr olunduğunu və iki ölkə arasında münasibətləri yeni səviyyəyə çıxardığını bildirmişdir.

İranla münasibətlərdə istər Heydər Əliyev, istərsə də İlham Əliyev qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirmişlər. 2004-cü ildə **Təbriz şəhərində Azərbaycan Respublikasının Konsulluğunun** açılması diplomatik əlaqələrin güclənməsinə təkan vermişdir.

2010-cu ildə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İstanbulda keçirilən sammitində Azərbaycan, İran və Türkiyə xarici işlər nazirləri arasında mütəmadi görüşlərin keçirilməsi haqqında razılaşma əldə edildi. Lakin Azərbaycanın Qarabağ zəfərini həzm edə bilməyən İran hədələyici addımlar atmışdır. Buna həm rəsmi hökumət nümayəndələrinin bəyanatlarını, həm də Azərbaycanla sərhədə qoşun yeridilməsini və hərbi təlimlərin keçirilməsini misal göstərmək olar. Azərbaycanın İrandakı səfirliyinin təhlükəsizliyi təmin edilməmiş və 2023-cü ilin yanvarında törədilən terror aktının qarşısı alınmamışdır.

İran–Azərbaycan və İran–Ermənistan münasibətlərini müqayisə edib dəyərləndirin.

İqtisadi və siyasi sahələri əhatə etməklə qonşu Gürcüstanla da münasibətlər uğurla davam etdirilir. Azərbaycan neft və qazını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün Gürcüstanın ərazisindən istifadə edir. Bu isə Gürcüstan iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradır.

Pakistan və İsrailə qonşu dövlətlər olmasa da, iqtisadi, siyasi və hərbi sahələrdə əməkdaşlıq edilir. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycana verilən dəstək əlaqələrin və əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olduğunu göstərdi.

Türk Dövlətləri Təşkilatının dövlət başçılarının Şuşa şəhərində qeyri-rəsmi Zirvə görüşü

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq

İlham Əliyev prezident seçildikdən sonra da beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlığı davam etdirmiş və Azərbaycan yeni təşkilatlara üzv olmuşdur.

Avropa İttifaqının “**Yeni qonşuluq**”, “**Şərq tərəfdaşlığı təşəbbüsü**” və b. proqramları çərçivəsində fəal əməkdaşlıq edilir. NATO-nun “**Sülh naminə tərəfdaşlıq**” proqramı çərçivəsində də əməkdaşlıq davam etdirilir. Bu proqram çərçivəsində Azərbaycan sülhməramları İraq, Əfqanıstan və Kosovo-da xidmət etmişdir.

Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr-ləri ilə danışıqlar aparılırdı. Ancaq danışıqlar heç bir nəticə vermədiyindən Azərbaycan özü hər-b yolu ilə münaqişəni həll etdi. Müharibədən sonra Minsk qrupu həmsədr ölkələrinin nümayəndələri yenidən Bakıya gəlsələr də, İlham Əliyev onların fəaliyyətinə artıq ehtiyacın olmadığını bildirdi.

Xarici siyasətimizin uğurlarından biri də 2011-ci ildə yüksək səs çoxluğu ilə **BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü** seçilməyimiz oldu. Azərbaycan ona verilmiş sədrliyi uğurla yerinə yetirmişdi.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 2009-cu ilin oktyabrında Naxçıvanda keçirilən görüşündə Naxçıvan sazişi imzalanmışdı. Bu sazişə əsasən 2012-ci ildə “**Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası**” yaradılmışdı. TDƏŞ-in əsas məqsədləri və vəzifələri **Naxçıvan sazişi** ilə müəyyən edilir. Qurumun əsas məqsədi tərəflər arasında müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirmək, regionda və dünyada sülhün bərqərar edilməsinə nail olmaqdır. TDƏŞ hər zaman Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə ilə bağlı Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləmiş, Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən təxribatlarla bağlı mütəmadi olaraq Türk dünyası adından həmrəyliyi nümayiş etdirən bəyanatlarla çıxış etmişdir.

2021-ci ilin noyabrında TDƏŞ-in İstanbulda keçirilmiş Zirvə görüşündə dünyanın siyasi sistemin-də önəmli bir platformaya çevrilməkdə olan Türk Şurası bundan sonra **Türk Dövlətləri Təşkilatı** adlanmışdır. Təşkilatın fəaliyyətində Azərbaycan xüsusi yer tutur. Bursa şəhərində keçirilən növbədənənar iclasda Şuşa şəhərinin 2023-cü ildə Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı elan olunması haqqında qərar qəbul edildi.

2024-cü il iyulun 6-da Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının Şuşa şəhərində qeyri-rəsmi Zirvə görüşü keçirildi. Görüşün yekununda Təşkilatın üzvləri tərəfindən “**Qarabağ Bəyannaməsi**” qəbul olundu.

Valdai | Discussion Club

Xarici siyasətdə heç bir hərbi təşkilata qoşulmamaq yolunu seçən Azərbaycan 2011-ci ildə Qoşulmama hərəkətinə tamhüquqlu üzv qəbul olundu. Hərəkətin sədrliyi 2019–2022-ci illərdə Azərbaycan həyata keçirdi.

Hərəkətin növbəti sədri olacaq ölkənin sədrliyi bir il gec ala biləcəyini bildirməsindən sonra ölkəmizin sədrliyi 2023-cü ilə qədər uzadıldı. Hərəkətin üzvü olan ölkələr Qarabağın işğal altında olduğu vaxtlarda onun Azərbaycan ərazisi olduğunu və Qarabağın işğaldan azad olunması haqqında BMT qətnamələrinin icra olunmasının vacibliyini bildirmişdilər.

“Beynəlxalq təşkilatlar və Azərbaycan” adlı cədvəl hazırlayın.

Qarabağ münaqişəsi xarici siyasətin əsas istiqaməti kimi

Prezident İlham Əliyevin apardığı xarici siyasət Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun olaraq beynəlxalq aləmdə ölkənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına yönəlmişdir.

Azərbaycan torpaqlarının ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsi və ətraf ərazilərin Ermənistanın işğal altında olması xarici siyasətdə daha cəld olmağımızı vacib edirdi. Prezidentin göstərişi ilə 2004-cü ildən informasiya müharibəsində müdafiədən “hücum diplomatiyası”na keçilməsi vəzifəsi irəli sürüldü.

Ermənistan rəhbərliyinin “Qarabağ Ermənistanın bir hissəsidir və nöqtə” ifadəsini işlətməsi artıq sülh danışıqlarının bitdiyini göstərdi. Bu da artıq hərbi yolu ilə torpaqlarımızın azad ediləcəyindən xəbər verirdi.

2020-ci ilin sentyabrında ermənilərin növbəti təxribatına cavab olaraq Azərbaycan işğal altında olan torpaqların azad edilməsi üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Hərbi əməliyyatlar cəmi 44 gün çəkdi və torpaqlarımız azadlığına qovuşdu. Bu azadlıq şanlı Azərbaycan ordusunun uğuru ilə yanaşı, həm də İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasətinin nəticəsi idi.

Həmçinin Ermənistan baş nazirinin təəccüb doğuran bəyanatına toxunmaq istədim. Bu bəyanat təkə Azərbaycanca təəccüblə qarşılanmayıb, ona Rusiya Federasiyası tərəfindən də “Valday” forumu çərçivəsində müvafiq cavab verilib. Beləliklə, bəyanat sözbəsöz belədir: “Qarabağ Ermənistanın bir hissəsidir və nöqtə”. Birincisi, yumşaq desək, bu, yalandır. Dünya tərəfindən həm Aran, həm də Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınıb. Ermənistan özü də bu qanunsuz qurumu tanımır. Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. **Beləliklə, “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi!”**

İlham Əliyevin 2019-cu ildə Valdai Diskussiya Klubundakı çıxışından

Tovuz döyüşləri, “Dəmir yumruq” hərbi planı, “Qarabağ mücrüsü”, Şuşanın açarı, “Qisas” əməliyyatı, lokal antiterror əməliyyatı

Ərəfə

Aprel döyüşlərindəki uğursuzluq Ermənistan hərbi və siyasi elitasında böyük çaxnaşmaya səbəb oldu. Azərbaycan ordusunun sürətli zərbələri, cəmi dörd gün ərzində iki min hektardan artıq ərazini işğaldan azad etməsi düşməndə şok effekti yaratdı. Tezliklə yüksək rütbəli zabidlərə qarşı cinayət işləri qaldırıldı, həbslər başlandı. Bu tədbirlər də Ermənistanda hakimiyyətdə olan korrupsiyalashmış cinayətkar rejimi xilas edə bilmədi. Aprel döyüşlərinin ilk vaxtlar qələbə kimi təqdim edilməsi, vaxt keçdikcə isə əsl həqiqətin üzə çıxması ictimai narazılıqları daha da gücləndirdi. Azərbaycanın sülh prosesinin sürətləndirilməsi istiqamətində həmsədr ölkələrə təzyiqləri də artmışdı. Bütün bunlar Ermənistan rəhbərliyini çıxılmaz vəziyyətə saldı.

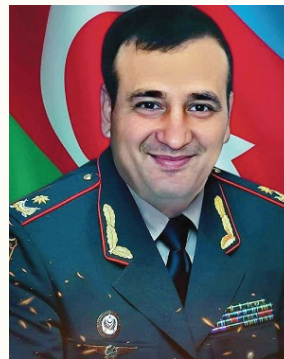
2018-ci ildə xaricdə yaşayan erməni lobbisinin dəstəyi ilə qonşu ölkədə çevriliş baş verdi. Hakimiyyətə gələn Nikol Paşinyanın başçılıq etdiyi yeni hökumət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevdən danışıqlara davam etmək üçün vaxt istədi. Bu vaxt onlara verildi. Zaman keçdikcə sülh tərəfdarı olduqlarını elan edən yeni qüvvələr tədricən özlərindən əvvəlki rejimin yolunu davam etdirməyə başladı. Ermənistan müdafiə nazirinin “yeni müharibə – yeni ərazilər” şüarını səsləndirməsi, Baş nazir N.Paşinyanın Şuşada “andiçmə” mərasimi keçirərək “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” iddiası ilə çıxış etməsi işğalçı Ermənistan dövlətinin əsl niyyətini ortaya qoyurdu.

N.Paşinyan 1994-cü ildən etibarən aparılan sülh danışıqlarının formatını dəyişmək iddiası ilə çıxış etməyə başladı. O, danışıqlarda Qarabağdakı

separatçı rejimin tərəf kimi tanınması təklifini irəli sürürdü. Bu iddia isə ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə razılaşdırılan prinsiplərin heçə sayılması demək idi.

Tovuz döyüşləri

Baş verən proseslərin məntiqi nəticəsi olaraq cəbhə xəttində və sərhədyanı ərazilərdə təxribatlar başlandı. 2020-ci ilin iyulunda düşmən Tovuz rayonu ərazisində yerləşən yüksəkliklərə hücum etdi. Baş verən təxribatın qarşısını almaq üçün əraziyə gələn general **Polad Həşimov**, polkovnik **İlqar Mirzəyev** və bir neçə hərbcimiz atılan top atəşləri nəticəsində həlak oldu.

Polad Həşimov

İlqar Mirzəyev

Bu hadisə Azərbaycan rəhbərliyi və ictimaiyyəti tərəfindən böyük hiddətlə qarşılandı. Ordumuzun cavab tədbirləri nəticəsində düşmənin cəbhə xəttinin dərinliyində yerləşən hərbi obyektləri darmadağın edildi. Qarşı tərəfin etirafına görə, Tovuz döyüşləri zamanı Ermənistan ordusunun 100-dən artıq hərbi qulluqçusu öldürülmüş və yaralanmışdı.

Sizcə, düşmən nə üçün Tovuz rayonu ərazisindəki yüksəklikləri ələ keçirməyə cəhd edirdi?

Döyüşlər zamanı şəhid olan hərbcilərimiz, xüsusilə general Polad Həşimov böyük izdihamla dəfn olundu. İzdiham iştirakçıları düşmənin daha sərt cəzalandırılmasını, işğal edilən ərazilərimizin düşməndən tezliklə azad edilməsini istəyirdi. Əhali kütləvi şəkildə hərbi komissarlıqlara üz tutur, könüllü olaraq orduya yazılmaq üçün müraciətlər edirdi. Xalqımızın 30 ilə yaxın davam edən danışıqlara ümidləri tamamilə qırılmışdı.

Azərbaycan ordusunun uğurlu Tovuz döyüşləri 44 günlük müharibədəki gələcək qələbənin başlanğıcı oldu.

Avqust ayında isə düşmənin kəşfiyyat-diversiya qrupu cəbhə xəttini keçməyə cəhd göstərdi. Qəhrəman hərbcilərimiz bu təxribatın da qarşısını aldı. Kəşfiyyat qrupunun rəhbəri əsir götürüldü.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti öz çıxışlarında Ermənistanın fəal şəkildə yeni müharibəyə hazırlaşdığı haqqında müvafiq beynəlxalq qurumları məlumatlandırırdı. Təəssüf ki, beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri edilən xəbərdarlıqlara baxmayaraq, təcavüzkar qonşu dövlətə heç bir siyasi təzyiq göstərmədi. Bütün bunlar problemə yanaşmada ikili standartlardan xəbər verirdi.

T Beynəlxalq münasibətlərdə ikili standart terminini araşdırın və mənasını aydınlaşdırmağa çalışın.

44 günlük müharibə

Beynəlxalq təşkilatların susqunluğundan cəsarətlənən düşmən 2020-ci ilin sentyabrında cəbhəboyu ərazilərdə daha da fəallaşdı. Artıq təkcə hərbi obyektlər deyil, dinc əhali, mülki yaşayış məskənləri hədəfə götürüldü. Sentyabrın 26-dan etibarən Azərbaycan ordusunun təmas xətti boyunca yerləşən mövqeləri və mülki yaşayış məskənləri növbəti dəfə ağır silahlardan atəşə tutuldu. Bir neçə mülki şəxs, o cümlədən iki uşaq həlak oldu. Bu xalqımızın səbir kasasını daşıdıran son damla oldu.

Sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin əmri ilə ordumuz əks-hücum keçdi. Azərbaycan ordusunun bölmələri **“Dəmir yumruq”** adlı planı həyata keçirmək üçün əmr almışdı. İkinci Qarabağ və ya Vətən müharibəsi belə başlandı. Qəhrəman ordumuz bir neçə istiqamətdən düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirdi. Ağdərə–Kəlbəcər, Füzuli–Cəbrayıl istiqamətində hücum edən silahlı qüvvələrimiz bir sıra strateji yüksəklikləri ələ keçirdi. Füzuli–Cəbrayıl istiqamətində düşmənin qurduğu cəbhə xətti yarıldı. Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli, Qərvənd, Kənd Horadiz, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı və Nüzgar kəndləri azad edildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xalqa müraciəti. 27 sentyabr 2020-ci il

Sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev televiziya vasitəsilə xalqa müraciət etdi. Yaranmış hərbi-siyasi vəziyyəti xalqa çatdıran ölkə başçısı çıxışında Azərbaycan ordusunun qarşısına qoyduğu əsl hədəfləri açıqladı: **“Erməni əsgərinin bizim torpağımızda nə işi var?! Ermənistan ordusunun bizim torpağımızda nə işi var?! Ermənistan işğalçı dövlətdir, bu işğala son qoyulmalıdır və son qoyulacaqdır. Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”**

Ali Baş Komandanın **“Qarabağ Azərbaycandır!”** şüarı dillər əzbərinə çevrildi. Ordumuzun bölmələri də işğaldan azad etdikləri hər bir yaşayış məntəqəsindən Ali Baş Komandana məruzələrini **“Qarabağ Azərbaycandır!”** şüarı ilə tamamlayırdı.

“Qarabağ mücrüsü”

Düşmən 26 illik atəşkəs dövründən yararlanaraq işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında özlərinin “keçilməz” hesab etdiyi müdafiə sədləri yaratmışdı: qalın beton laylardan istifadə olunmaqla yeraltı və yerüstü bunkerlər tikmiş, bəzi istiqamətlərdə isə bir neçə eşelondan ibarət müdafiə xətləri qurmuşdu. Ərazi və relyef şərtləri, düşmənlərin dağlıq ərazilərdə və yüksəkliklərdə qurduğu

möhkəmləndirilmiş postlar onlara əlavə üstünlük verirdi. Düşmən ordumuzun istənilən hərəkətini rahatlıqla izləyə bilirdi.

Azərbaycan ordusu isə, əksinə, işğal edilən əraziləri azad etmək üçün düzən ərazilərdən yüksəkliklərə doğru hücumla keçməli idi. Bu isə canlı qüvvələrin böyük itkisini qaçılmaz edəcəkdi. Çətin əməliyyat şəraitini nəzərə alan ordu komandanlığı düşmənin “sürpriz” hazırlamışdı.

Hərbi Hava Qüvvələrimiz dünya hərbi tarixində o vaxtadək görünməmiş yenilik tətbiq etdi: düşmənin Hava Hücumundan Müdafiə sistemlərinin aşkara çıxarılıb məhv edilməsi məqsədilə əvvəlcə ucuz, AN-2 (*Antonov-2: yüngül, çoxtəyinatlı təyyarə növü*) təyyarələri havaya buraxıldı. AN-2-lər, əslində, təsərrüfat təyinatlı təyyarələrdir. Hərbi mütəxəssislərimiz isə onu Pilotsuz Uçuş Aparatına (PUA) çevirə bildi.

Artıq hərbi məqsədlərə uyğunlaşdırılmış bu təyyarələrdən yalançı hədəf kimi istifadə edildi. Pilotlar AN-2 təyyarəsini müəyyən yüksəkliyə qalxandan sonra paraşütlə tərk edirdilər. Avtonom rejimə keçən və içərisi hərbi sursatla dolu olan bu təyyarələr vurulmazdysa, özü hədəfə cırıpılan “kamikadze” olurdu.

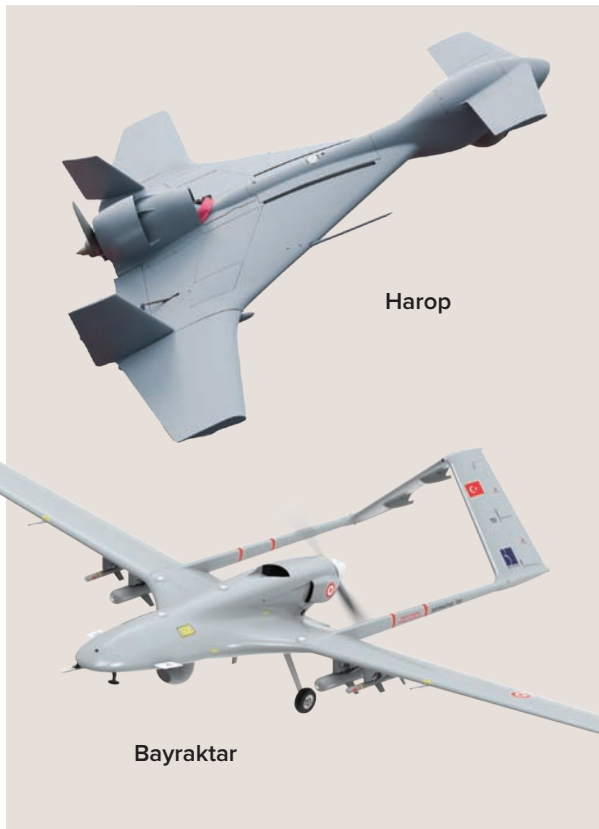
Düşmənin hava hücumundan müdafiə qurğuları tərəfindən AN-2 həqiqi döyüş təyyarələri kimi qeydə alınır və “hədəf” atəşə tutulurdu. Bununla da aşkara çıxan qurğular Azərbaycanın

yerli istehsalı olan “Zərbə”, Türkiyə istehsalı olan “Bayraktar TB-2”, İsrail istehsalı olan “Harop” adlı Pilotsuz Uçuş Aparatları ilə məhv edildirdi.

Bu aldadıcı taktika ilə düşmənin hava hücumundan müdafiə sistemləri müharibənin ilk günlərindən məhv edildi.

“Qarabağ mücrüsü” adlandırılan bu plan nəticəsində:

1. Qarabağ səmasında Azərbaycan şahinləri böyük üstünlük əldə etdilər;
2. Motoatıcı birliklərimizin hücumu asanlaşdı;
3. Canlı qüvvələrin itkisi minimuma endirildi.

Vətən müharibəsində iştirak edən Azərbaycan təyyarəçiləri haqqında “Qarabağ səmasını azad edən şahinlər” adlı təqdimat hazırlayın.

Ağdərə–Kəlbəcər istiqamətində döyüşlər

Müharibənin ilk üç günü ərzində düşmən böyük itkilərə məruz qalaraq cəbhə boyu bir çox mövqelərindən geri çəkilməyə məcbur oldu. Sentyabrın 30-dək Ermənistan ordusunun 30 hava hücumundan müdafiə vasitəsi, 1 ədəd “S-300” zenit-raket kompleksi, 200 tankı, 110-dan çox avtomobil texnikası, 6 komanda-idarəetmə mərkəzi məhv edildi.

Şimal istiqamətində hücum edən hərbi bölmələr oktyabrın 3-də **Suqovuşanı** azad etdi. Düşmən hərbi qüvvələrinin böyük kontingenti Kəlbəcər–Ağdərə istiqamətinə cəmləşdirildi. Bu addım “Dəmir yumruq” planına uyğun idi. Həmin plana görə düşməne əsas zərbə Füzuli–Cəbrayıldan endirilməli idi.

Məhv edilmiş düşmən texnikası

Düşmən texnikaları PUA-nın hədəfində

Füzuli və Cəbrayıl uğrunda döyüşlər

Oktyabrın 4-də **Cəbrayıl** şəhəri və həmin rayonun bir neçə kəndi işğaldan azad edildi. Nəticədə:

1. Azərbaycan-İran sərhədinin böyük hissəsinə dövlət nəzarəti bərpa edildi;
2. Xocavəndin cənub kəndlərini və strateji əhəmiyyətli Hadrut qəsəbəsini azad etmək üçün imkan yarandı.

Ermənistan Müdafiə Nazirliyi isə cəbhədəki uğursuzluqlarını “taktiki geriçəkilmə” kimi təqdim edir, tezliklə “həlledici zərbə” endirəcəklərindən dəm vururdular.

Düşmənin mümkün hücum istiqamətlərini əvvəlcədən aşkar edən Azərbaycan komandanlığı əks-hücuma cəhd edən işğalçı ordunu bir qədər irəliyə buraxdı.

Cəbrayıldan şimala yönələn hərbi birləşmələrimiz düşmənin hücum edən böyük bir qruplaşmasını mühasirəyə aldı. Rəşadətli ordumuzdan ağır zərblər alan düşmən canlı qüvvə baxımından böyük itkilər verərək döyüş sursatlarını, hərbi texnikalarını döyüş meydanında atıb qaçdı. Düşmənin çoxlu sayda texnikası: tanklar, toplar, müxtəlif növ avtomobillər hərbi qənimət kimi ələ keçirildi. Artıq Hadruta yol açılmışdı.

Qənimət götürülmüş düşmən hərbi texnikaları

Şuşanın açarı – Hadrut

Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi mühüm coğrafi-strateji əhəmiyyətə malik yaşayış məntəqəsi idi. Burada işğalçı ordunun əsas silah-sursat və ərzaq bazaları da yerləşirdi. Cəbrayıldan sonra Azərbaycan ordusunun qarşısında duran əsas tapşırıqlardan biri Hadrutu azad etmək idi. Hadrutdan sonra Qarabağın üzük qaşı Şuşaya da yol açılırdı. Peşəkarlıqla hazırlanan plana uyğun olaraq hərbi birləşmələrimiz cənub cəbhəsinə irəliləyərək Cəbrayıldan Hadrut istiqamətinə yönəldi. Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrimizin (XTQ) bir qrupu erməni silahlı birləşmələrinin nəzarətində olan yüksəklikləri azad etdi. Digər qrup isə Xocavənd istiqamətindən gələn yolları nəzarətə götürərək qəsəbəyə daxil oldu. Oktyabrın 9-da **Hadrut** qəsəbəsi düşməndən tamamilə təmizləndi. Bu qəsəbənin azad edilməsində XTQ mühüm rol oynadı.

Hadrutun azad edilməsinin böyük əhəmiyyəti var idi:

1. Bu qələbə düşmənin müqavimət gücünü sarsıtdı;
2. Azərbaycan ordusu böyük mənəvi-psixoloji üstünlük qazandı;
3. Ordumuzun Şuşaya hücumu üçün əlverişli şərait yarandı.

Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin “Əfsanəvi taboru” ilə bağlı araşdırma apararaq “Hadrut fatehləri” adlı təqdimat hazırlayın.

2020-ci il oktyabrın 17-də **Füzuli** rayonu işğaldan azad edildi. Bir gün sonra isə **Xudafərin körpüsü** üzərində Azərbaycan bayrağı dalğalanmağa başladı. Oktyabrın 20-də **Zəngilan**, 5 gün sonra **Qubadlı** rayonu işğalçılardan təmizləndi.

Azərbaycan ordusu hər yerdə düşməni əzir, qaçmağa məcbur edirdi. Ermənistan mənbələrinin etirafına görə, II Qarabağ müharibəsi dövründə 10 mindən artıq erməni əsgəri və zabiti fərarilik etmişdi.

Sizcə, nə üçün Azərbaycan ordusunun bir əsgəri belə düşmən qabağından qaçmamış, fərarilik etməmişdi?

“Əziz Şuşa, sən azadsan!”

Hadrutun azad edilməsi Ermənistanın siyasi-hərbi rəhbərliyində də böyük məyusluq yaratmışdı. Onlar artıq Şuşa və Xankəndinin müdafiəsini gücləndirməyi düşünürdülər. Bu yerlərə isə əsas yol Qırmızı Bazardan keçirdi. Düşmən buraya əlavə qüvvələr yeritmişdi. Ermənistanın hərbi rəhbərliyi məhz burada Azərbaycan ordusunun hücumunu dayandırmaq niyyətində idi. Onlar elə bildirdilər ki, ordumuz məhz bu strateji ərazini azad etməyə çalışacaq.

Azərbaycan komandanlığı isə “məğlubedilməz orduya” növbəti sürpriz hazırlamışdı. Qırmızı Bazara aldadıcı ardıcıl hücumlar təşkil edilirdi. Əslində, bu hücumlar diqqəti yayındırmaq üçün idi. Düşmənin qüvvələrini Qırmızı Bazarda qalmağa məcbur edən bu addım Şuşanın başqa yolla azad edilməsinə hesablanmışdı. Qarabağın üzük qaşına hücum yolsuz dağlıq və meşəlik ərazilərdən ediləcəkdi.

Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr (XTQ) və ordumuzun digər bölmələri məhz bu ərazilərdən keçərək Şuşaya yaxınlaşdı. Sıldırım qayalıqları dırmaşa-

raq şəhərə sızan rəşadətli hərbcilərimiz noyabrın 6-da üstün düşmən qüvvələri ilə döyüşlərə başladı. Yalnız yüngül silahlarla silahlanmış Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin qəhrəman döyüşçüləri ağır döyüşlərdən sonra **Şuşanı** düşməndən azad etdilər. Şuşa əməliyyatı indi də onunla marqlanan dünya ölkələrinin hərbcilərini heyretə salır. Heç bir texnikadan istifadə etmədən cəmi 400 nəfərlik dəstə ilə sayca özündən bir neçə dəfə çox və təpədən dırnağa qədər silahlanmış düşmənlə ağır döyüşlərdən sonra XTQ Şuşanı azad etdi.

Şuşa uğrunda döyüş

Noyabrın 8-də Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev televiziya vasitəsilə xalqa bu müjdəni çatdırdı: **“Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir!.. Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtdıq! Biz səni dirçəldəcəyik!”**

Müzəffər Ali Baş Komandan öz tarixi çıxışında bu kəlmələri də xüsusilə vurğuladı: **“Mən xoşbəxtəm ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim!”**

2020-ci ilin noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə üçtərəfli bəyanat imzalandı. Bu bəyanatla Ermənistan rəhbərliyi müharibədə məğlub olduğunu etiraf etdi. Sənədə əsasən noyabrın 20-də **Ağdam**, 25-də **Kəlbəcər**, dekabrın 1-də isə **Laçın** rayonları heç bir güllə atılmadan işğaldan azad edildi. Laçın dəhlizi isə Rusiya sülhməramlı kontingentinin nəzarətində qalırdı. Dəhlizin bir hissəsi Laçın rayon mərkəzinə düşmüşdü. Tərəflərin razılığı əsasında üç il ərzində yeni marşrut çəkilməli, bundan sonra Laçın tam şəkildə Azərbaycanın nəzarətinə keçməli idi.

T Birinci və ikinci Qarabağ müharibələri arasında hərbi, siyasi və iqtisadi meyarlar üzrə müqayisələr aparın.

“Qisas” əməliyyatı

Üçtərəfli bəyanata görə Qarabağdakı Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisindən çıxarılmalı, buna paralel şəkildə Rusiya Federasiyası sülhməramlı qüvvələri münəqişə zonasına yerləşməli idi. Təəssüf ki, Ermənistan bu şərtə tamamilə əməl etmirdi. Qarabağdakı qanunsuz silahlı birləşmələr buraxılmamışdı. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi bir neçə dəfə Ermənistandan Qarabağdakı terrorçu dəstələrə silah-sursat göndərildiyini sübut edən peyk çəkilişlərinin görüntülərini yayınlamışdı. Rusiya sülhməramlılarının nəzarət zonasında yerləşən qanunsuz silahlı birləşmələr tez-tez təxribatlar törədirdi. Yollara yeni minalar döşənir, atəşkəs pozulurdu.

2022-ci il avqustun 3-də Rusiya sülhməramlılarının nəzarət zonasında yerləşən qanunsuz erməni silahlı birləşmələrinin üzvləri növbəti terror-

“Qisas” əməliyyatı, PUA-dan görüntü

təxribat əməli törətdilər. Nəticədə Azərbaycan ordusunun bir hərbi qulluqçusu şəhid oldu. Buna cavab olaraq Azərbaycan ordusunun bölmələri **“Qisas”** adlı antiterror əməliyyatı həyata keçirdi. Terrorçu qruplaşmalara amansız zərbə endirən qəhrəman hərbcilərimiz avqustun 3-ü və 4-də Qırıxqız və Sarıbəbə yüksəkliklərini nəzarətə götürdü. Qanunsuz erməni silahlı birləşmələrinin döyüş mövqeləri dağıdıldı.

2022-ci il sentyabrın 12-dən 13-nə keçən gecə Azərbaycan-Ermənistan sərhədi boyunca yerləşən Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın və Zəngilan rayonları istiqamətində Ermənistanın törətdiyi növbəti təxribatların qarşısı alındı. Sərhəd bölgəsində yerləşən bir sıra yüksəkliklər Azərbaycan ordusunun nəzarətinə götürüldü.

Qarabağda və Ermənistanla sərhəddə yerləşən yüksəkliklərin ələ keçirilməsinin nə kimi əhəmiyyəti vardı?

Lokal antiterror əməliyyatı

2023-cü il sentyabrın 19-da Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonu ərazisindəki qeyri-qanuni birləşmələri növbəti terrora əl atdı. Düşmənin kəşfiyyat-diversiya qrupu tərəfindən Əhməd bəyli–Füzuli–Şuşa avtomobil yolunda terror məqsədilə əvvəlcədən quraşdırılmış minanın partlaması nəticəsində

Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinə məxsus nəqliyyat vasitəsi sıradan çıxdı. Həmin gün Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlarının hərbi qoşunlarını daşıyan nəqliyyat vasitəsi də minaya düşdü. Nəticədə ikisi mülkü şəxs olmaqla altı Azərbaycan vətəndaşı həlak oldu. Bütün bunlar növbəti dəfə sübut etdi ki, Ermənistan 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanmış üçtərəfli Bəyanata əməl etmir və Qarabağda yerləşdirdiyi qüvvələri oradan çıxarmaq niyyətində də deyil. Bu isə regionda sülhün, sabitliyin pozulmasına böyük təhlükə törədirdi.

Törədilən cinayətə cavab olaraq Azərbaycan ordusu sentyabrın 19-da terrorçu silahlı birləşmələrə qarşı antiterror əməliyyatı həyata keçirmək məcburiyyətində qaldı. Qısa müddət ərzində terrorçu birləşmələrin yerləşdiyi atəş nöqtələri, döyüş vasitələri və hərbi təyinatlı obyektləri dəqiq zərbələrlə sıradan çıxarıldı.

Antiterror əməliyyatları zamanı diqqət çəkən məqamlardan biri ordumuzun yüksək dəqiqliyə malik silahlardan istifadə etməsi oldu. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı mülki yaşayış məntəqələrini atəşə tutan düşməndən fərqli olaraq, Azərbaycan ordusu antiterror əməliyyatı zamanı mülki əhaliyə zərər vurmamaq üçün bu cür silahlardan istifadə etmişdir. Mülki əhaliyə həm mobil SMS xidməti vasitəsilə xəbərdarlıq edilmiş, həm də səsgücləndiricilər, vərəqələr vasitəsilə hərbi obyektlərdən uzaq durmaq tapşırığı verilmişdi.

Lokal xarakterli antiterror əməliyyatı zamanı Azərbaycan ordusu yalnız hərbi obyektləri hədəfə götürmüşdü. Yüksək dəqiqliyə malik silahlardan istifadə nəticəsində mülki obyektlərə və əhaliyə ziyan dəymədi.

Antiterror əməliyyatı nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələri birləşmələrinin 90-dan çox döyüş mövqeyi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrimizin nəzarətinə keçdi. Eyni zamanda Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinə məxsus silah-sursat, radioelektron mübarizə stansiyaları və digər hərbi təyinatlı vasitələr zərərsizləşdirildi. Xeyli sayda silah-sursat və texnika hərbi qənimət kimi ələ keçirildi. Xocavənd rayonu ərazisində Rusiya sülhməramlılarının nəzarət zonasında yerləşən RLS (radiolokasiya sistemi) qoşunlarımızın dəqiq atəşi ilə məhv edildi. Düşmənin 500-dən çox canlı qüvvəsi sıradan çıxarıldı.

Sentyabrın 20-də Qarabağ iqtisadi rayonu ərazisindəki separatçı rejim ağ bayraq qaldıraraq təslim olduğunu elan etdi.

Azərbaycanın aşağıdakı şərtləri qəbul edildi:

- Ermənistan ordusunun Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonu ərazisində qanunsuz hərbi birləşmələri tərk-silah olunmalı və Azərbaycan ərazisindən tamamilə çıxarılmalı;
- Onlara məxsus bütün silah və texnikalar Azərbaycana təhvil verilməlidir.

Sentyabrın 20-də saat 13:00-da antiterror əməliyyatı dayandırıldı. Antiterror əməliyyatı zamanı ordumuzun 192 nəfər hərbi qulluqçusu qəhrəmanlıqla şəhid oldu, xeyli sayda əsgər və zabiti təmiz yaralandı.

23 saat 43 dəqiqə çəkən antiterror əməliyyatı nəticəsində:

- Azərbaycan Respublikası Qarabağ iqtisadi rayonu üzərində öz suveren hüquqlarını tamamilə bərpa etdi;
- Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Ağdərə şəhərləri və Əsgəran qəsəbəsi daxil olmaqla bütün yaşayış məntəqələri qanunsuz terrorçu qruplaşmalardan təmizləndi;
- Azərbaycan ərazisində yeni bir erməni dövləti qurmağa cəhd edən Ermənistanın və erməni lobbisinin niyyətləri puç edildi;
- 1988-ci ildən başlayan qondarma "Qarabağ problemi" birdəfəlik həll edildi.

Ərazisində münaqişələr olan keçmiş sovet respublikaları içərisində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü və suveren hüquqlarını təmin edən ilk dövlət oldu.

Antiterror əməliyyatı başa çatandan sonra Qarabağın erməni icmasının nümayəndələri ilə Yevlaxda və Xocalıda görüşlər keçirildi.

Görüşlərdə Azərbaycan Respublikasının şərtləri diqqətə çatdırıldı:

- hərbi cinayətlərdə iştirak edən və 1992-ci ilədək Qarabağ ərazisində yaşamayan şəxslər istisna olmaqla mülki erməni əhalisinin təhlükəsizliyinə, hüquq və azadlıqlarına təminat verilir;

- Mülki erməni əhalisi Azərbaycan qanunlarına tabe olmalı, vətəndaşlıq üçün müraciət etməli idi. Bunun üçün Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Xankəndi şöbəsi və elektron müraciətlər üçün xüsusi reintegrasiya saytı da yaradıldı.
- Sentyabrın 28-də Xankəndidəki cinayətkar rejim qondarma qurumun buraxıldığını elan etməyə məcbur oldu. 1 yanvar 2024-cü ildən etibarən bütün dövlət qurumları və təşkilatları ləğv edilir, qondarma rejim fəaliyyətini dayandırır. *Bu, Qarabağ ərazisində qanunsuz fəaliyyət göstərən erməni hakimiyyətinin sonu demək idi.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin şəxsən verdiyi təminatlara baxmayaraq, erməni kilsəsi və millətçi təşkilatlarının təzyiqi ilə Qarabağda yaşayan mülki əhalinin kütləvi köçü təşkil edildi. Məqsəd bu köçü dünyaya guya Azərbaycanın Qarabağda apardığı “etnik təmizləmə” kimi təqdim etmək idi. Halbuki Azərbaycan sərhədçiləri Laçın dəhlizindən keçən erməniləri su və qida ilə təmin edir, xəstələrə ilkin tibbi yardım göstərirdi.

Oktyabrın 1-də Azərbaycan Respublikasının dövləti əsasında BMT nümayəndələrinin işğaldan azad edilən ərazilərə səfəri baş tutdu.

Xankəndidə və antiterror əməliyyatının baş verdiyi digər ərazilərdə müşahidələr aparan BMT missiyası mülki obyektlərə, o cümlədən xəstəxanalara, məktəblərə, dini abidələr və mülki binalara heç bir ziyan dəymədiyi haqqında bəyanat yaydı. Bu bəyanat ermənilərin “etnik təmizləmə” təbliğatına böyük zərbə vurdu.

“Qarabağ 1805-ci ildən bu günədək” adlı təqdimat hazırlayın.

Oktyabrın 4-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bölmələri Xankəndiyə daxil oldu. Hərbi cinayətlərdə ittiham olunan Bako Saakyan və II Qarabağ müharibəsi zamanı cəbhə xəttindən uzaqda yerləşən Gəncə şəhərinə, Bərdə, Tərtər və Beyləqan rayonlarına atəş əmri verən, 90-dan artıq mülki vətəndaşımızın ölümünə bais olan Araik Arutunyan həbs edildi. Bir qədər sonra Laçın dəhlizindən keçməyə çalışan bir neçə hərbi cinayətkar da həbs edilərək Bakıya gətirildi.

Ali Baş Komandanın Xankəndidə Azərbaycan bayrağını qaldırması

Qarabağ antiterror əməliyyatından sonra

2023-cü il oktyabr ayının 15-də bütün Azərbaycan xalqının ürəyi Xankəndi ilə döyünürdü. Qarabağ iqtisadi rayonuna səfər edən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev üçrəngli, ay-ulduzlu dövlət bayrağını Xankəndinin mərkəzi meydanında ucaltdı. Həmin gün terrorçulardan təmizlənmiş Xocalı, Xocavənd, Ağdərə və Əsgəranda da Azərbaycan bayrağı dalğalanmağa başladı.

Noyabrın 8-də isə Xankəndidə Azərbaycan ordusu bölmələrinin bir hissəsinin iştirakı ilə “Zəfər paradı” keçirildi. Xankəndinin mərkəzi meydanında keçirilən paradı Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev özü qəbul etdi. Azərbaycan hərbi marşları ilə meydandan keçən qəhrəman ordu muzun bölmələri Qarabağın əsl sahibinin kim olduğunu bütün dünyaya göstərdi.

Xankəndi. Zəfər paradı. 2023-cü il

İşğaldan tamamilə azad edilmiş Qarabağda idman tədbirləri də keçirildi. 2023-cü ilin dekabr ayının 21-də bərpa edilmiş və yenidən qurulmuş Xankəndi stadionunda “Qarabağ” və “MOİK” (Mərkəzi Ordu İdman Klubu) komandalarının iştirakı ilə futbol üzrə Azərbaycan kubokunun 1/8 final matçı keçirildi. Topa ilk zərbəni Müzzəffər Ali Baş Komandan endirdi.

Son mismar

2024-cü ilin fevralın 7-də Azərbaycanda növbədənənar prezident seçkiləri keçirildi. Vətən müharibəsindəki qələbənin memarı Ali Baş Komandan İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə yenidən prezident seçildi. İlham Əliyevin özü və ailə üzvləri Xankəndidə səs verdi. Ölkə başçısının Xankəndidəki çıxışı isə son 100 ildə Qarabağ ətrafında cərəyan etmiş siyasi və hərbi proseslərə nöqtə qoyulması anlamına gəlirdi: “Xankəndidə verdiyim səs, o qutuya atdığım bülleten, sadəcə olaraq, bülleten deyildi. Bu, erməni separatçılarının tabutuna vurulan son mismar idi”.

Prezident 2024-cü ilin martında Xankəndiyə növbəti dəfə səfər etdi. Novruz bayramı günlərinə təsadüf edən bu səfərdə Xankəndi mərkəzi meydanında bayram tonqalı qalandı. 1988-ci ildən sonra bu, Qarabağın mərkəzi şəhərində qalanan ilk bayram tonqalı idi. Prezidentin fərmanı ilə bayram tonqalı yandırılan Xankəndi mərkəzi meydanına “Zəfər meydanı” adı verildi.

Diplomatik qələbə

Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisində yaşayan ermənilərin böyük hissəsi bu ərazini tərk etdiyindən Rusiya sülhməramlı kontingentinin fəaliyyəti sual altına düşmüşdü: *əgər erməni əhalisi bölgəni tərk etmişdisə, sülhməramlı kontingent hansı funksiyanı yerinə yetirməli idi?* Bunu nəzərə alaraq 2024-cü ilin aprelində Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası hökumətləri arasında bu mövzuda razılaşma əldə olundu. Rusiya sülhməramlılarının Qarabağ iqtisadi rayonundan çıxarılması prosesi başlandı. Mərhələ-mərhələ həyata keçirilən proses 2024-cü il iyunun 12-də başa çatdı. Bu böyük tarixi hadisə Azərbaycanın siyasi meydanda diplomatik qələbəsi idi. Rusiya sülhməramlılarının Azərbaycandan asanlıqla çıxmayacağı, burada qalacaqları iddiaları puç olmuşdu. Vətən müharibəsindəki möhtəşəm qələbənin memarı Prezident İlham Əliyev müharibədən sonrakı dövrdə də zərgər dəqiqliyi ilə növbəti tarixi diplomatik qələbəyə öz imzasını atdı.

Sizcə, II Qarabağ müharibəsi və ondan sonra keçən dövr ərzində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin hərbi-siyasi və diplomatik qələbələrinin sirri nədədir?

“Böyük Zəfərin memarı” adlı təqdimat hazırlayın.

38

QARABAĞDA QURUCULUQ. BÖYÜK QAYIDIŞIN İLK ADDIMLARI

Güləbird SES, “Zəfər yolu”, Böyük qayıdış, Ağal kəndi, Füzuli Hava Limanı, Zəngilan Hava Limanı, Qarabağ İqtisadi Rayonu

Dağıdan düşmən...

Ötən yüzilliyin 90-cı illərində Qarabağ və ətraf rayonlar işğal edilmiş, bu ərazilərdə böyük dağıntılar törədilmişdir. Bütöv kəndlər yer üzündən silinmiş, bəzi rayon mərkəzlərinin yerində xarabalıqlar qalmışdı. İşğalçılar Azərbaycan xalqına məxsus tarixi-mədəni irsi yox etməyə çalışmış, tarixi abidələri, hətta məscidləri və qəbiristanlıqları belə dağıtmaqdan çəkinməmişdilər. Eyni zamanda Qarabağ və ətraf rayonlarda minlərlə minalar basdırılmışdı.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan hökuməti xarici ölkələrin nüfuzlu informasiya mərkəzlərinin nümayəndələrinin, jurnalistlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə səfərlərini təşkil etdi. Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və digər rayonlardakı dağıntıları öz gözləri ilə görən jurnalistlər “mədəni xalqın” nümayəndələrinin törətdikləri vəhşiliklərdən heyratə gəlmişdilər.

Dağıdılmış Füzuli rayonu

Dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Almaniyanın nüfuzlu “Spiegel”, Böyük Britaniyanın “The Economist” jurnallarında, həmçinin Rusiya və Yaponiyanın kütləvi informasiya vasitələrində bu dağıntılar haqqında yazılar dərc edilmiş, televiziya verilişləri hazırlanmışdır. Bu informasiyalar nəticəsində dünya ictimaiyyəti erməni işğalçılarının törətdiyi dağıntılar və müqəddəs ziyarətgahlara qarşı qeyri-insani davranışları ilə yaxından tanış oldu.

Dağıdılmış Ağdam rayonu

Düşmənin törətdiyi dağıntıların səbəblərini araşdırın, dünyada baş verən oxşar hadisələrlə müqayisələr aparın.

Sizcə, məscidlərin dağıdılması, qədim qəbiristanlıqların məhv edilməsi hansı məqsədlərdən irəli gəlirdi?

Azərbaycan hökumətinin dəvətinə baxmaya-raq, UNESCO-nun nümayəndələri işğaldan azad edilmiş ərazilərə gəlməkdən və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərəri hesablamaqdan imtina etdilər. 2004–2022-ci illərdə bu təşkilatın xoşməramlı səfiri olan Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva diplomatik yolla UNESCO-nun xoşməramlı səfiri vəzifəsinin icrasını dayandırdığını elan etdi.

"Getsinlər baxsınlar, ermənilər müsəlman abidələrini nə günə qoyublar?! Niyə 30 il ərzində bu məsələ ilə bağlı UNESCO məsələ qaldırmayıb? Biz dəfələrlə müraciət etmişik, dəfələrlə. Bu müraciətlər məktublar formasında sənədləşdirilib. İki il əvvəl UNESCO-nun yeni rəhbərliyinə də belə təklif verildi ki, missiya göndərin. İşğal edilmiş torpaqlara missiya gəlsin, baxsın ki, nə günə qoyublar bizim tarixi abidələrimizi? Nə oldu UNESCO-nun rəhbərliyinin cavabı? Dedilər ki, biz məsələni siyasiləşdirmək istəmirik. Yaxşı, iki il bundan əvvəl məsələni siz siyasiləşdirmək istəmərdiniz. Bəs indi niyə siyasiləşdirmək istəyirsiniz? Cavab versinlər, çox sadə bir cavab, məntiqi bir cavab. Cavab yoxdur. Zəngilanda mən onlara müraciət etdim. Dedim, açın gözünüzü baxın, nə günə salıblar ermənilər bizim məscidimizi. Bir reaksiya gəldimi oradan? Yox! Budur, ermənilərin dağıtdığı. Yaxşı, biz nəyi dağıtmışıq? Biz nə etmişik? Ancaq təmir etmişik, qorumuşuq. Ona görə, bilirsiniz, biz belə əsassız yanaşmanı, sadəcə olaraq, diqqətsiz qoya bilmərik. Biz UNESCO ilə bundan sonra da əməkdaşlıq etməyə hazırıq. Ancaq bir şərtlə ki UNESCO öz beynəlxalq statusunu saxlasın. UNESCO hər hansı bir ölkənin filialı deyil... İkili standartlardan, islamofobiya, ayrı-seçkilikdən azad olan münasibətlər olmalıdır".

Azərbaycan Respublikası Prezidenti
İlham Əliyevin 2021-ci il 5 yanvar
tarixli çıxışından

İslamofobiya nədir?

UNESCO-nun xətti ilə Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələrində həyata keçirdiyi və maliyyələşdirdiyi layihələr haqqında araşdırma aparın.

Qurub-yaradan Azərbaycan

Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan hökumətinin qarşısında çətin vəzifələr dururdu. Viran qalmış ərazilərin bərpası üçün, ilk növbədə, yollar çəkilməli, yaşayış məntəqələri yenidən qurulmalı, öz ata-baba yurdlarına dönəcək əhali üçün yaşayış şərtləri təmin olunmalı, elektrik, su, qaz xətləri çəkilməli idi. Bütün bunları öz daxili imkanları hesabına həyata keçirəcəyini elan edən Azərbaycan hökuməti tezliklə Qarabağ və ətraf rayonlarda quruculuq işlərinə başladı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 4 yanvar tarixli fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradıldı. Fondun yaradılmasında başlıca məqsəd işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, dayanıqlı iqtisadiyyata, yüksək rifaha malik regiona çevrilməsi üçün həyata keçirilən layihələrə maliyyə dəstəyi göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini təşviq və təbliğ etməkdir. Ölkə başçısının digər fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış dair I Dövlət Proqramı" təsdiq edildi.

2022–2026-cı illəri əhatə edən I Dövlət Proqramında iki əsas istiqamət müəyyənləşdirildi:

1. Əhalinin dayanıqlı məskunlaşması;
2. Ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyası.

"Zəfər yolu"

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, quruculuq işləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin daimi diqqət mərkəzindədir. Tez-tez Qarabağa səfərlər edən dövlət başçısı hər səfərində yeni infrastruktur layihələrinin açılışında şəxsən iştirak edir və yeni layihələrin də təməllərini qoyur. Belə səfərlərin birində Prezident 2021-ci ilin fevralında Laçın rayonu ərazisində Güləbird Su Elektrik Stansiyasının (SES) açılışında iştirak etdi. Güləbird SES işğaldan azad edilmiş ərazilərdə istifadəyə verilən ilk infrastruktur layihəsi kimi tarixə düşdü. Həmin ilin noyabrında Zəfər yolu istifadəyə verildi. Füzulidən Şuşaya çəkilən bu yol Böyük Qayıdışın uğurlu simvoluna çevrilmişdir.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə on beş avtomobil yolunun tikintisi həyata keçirilir və bütün avtomobil yolu layihələrinin 2025-ci ilədək yekunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Nəqliyyat şəbəkəsi ilə yanaşı, paytaxtla işğaldan azad olunmuş ərazilər arasında əlaqələrin yaradılması, yükdaşımaların daha sürətli və səmərəli həyata keçirilməsi üçün “Qarabağın hava qapısı” adlandırılan Füzuli və bir qədər sonra Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanları istifadəyə verilmişdir. Bu hava limanlarının açılışında dövlət başçısı cənab İlham Əliyevlə yanaşı, qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan da iştirak etmişdir. Hazırda üçüncü hava limanı Laçın şəhərində tikilməkdədir.

Zəngilan Hava Limanı

Sizcə, bir ölkədə hava limanlarının sayının çox olmasının nə kimi əhəmiyyəti vardır?

Daha mühüm hadisə isə inzibati dəyişikliklərlə bağlı idi. Ölkə başçısı 2021-ci il iyulun 7-də regionların zəngin iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə 14 iqtisadi rayonun yaradılması haqqında fərman imzaladı. Yaradılan iqtisadi rayonlar içərisində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonları da var idi.

- Qarabağ İqtisadi Rayonuna Xankəndi şəhəri, Şuşa şəhəri, Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Füzuli, Xocalı və Xocavənd rayonları daxildir.
- Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonu isə özündə Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarını birləşdirir.

Sizcə, yeni iqtisadi rayonlardan birinin Şərqi Zəngəzur adlandırılmasının səbəbi nədir?

Prezident fərmanının verilmə tarixi – 7 iyul sizə Azərbaycanın XX yüzilliyin tarixi ilə bağlı hansı hadisəni xatırladır?

“Yaşıl enerji”

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi enerji infrastrukturunun qurulması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarının “Yaşıl enerji” zonası elan edilməsi, bu ərazilərin bərpası və inkişafında mühüm rol oynayacaq.

Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi üçün dünyanın qabaqcıl enerji şirkətləri ilə müqavilələr imzalanıb. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun işğaldan sonra Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə qoşulması, dayanıqlı və fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsi üçün yeni elektrik stansiyaları və yarımstansiyalar tikilir.

Global çağırışlara və müasir inkişafa uyğun olaraq “yaşıl enerji” texnologiyalarının tətbiqi sayəsində həm külək, həm də günəş enerjisindən istifadə edilərək əhalinin, həmçinin yeni yaradılan sosial-iqtisadi infrastrukturların fasiləsiz və keyfiyyətli elektrik enerjisi ilə təminatı təşkil ediləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
Xocalı Soyqırım Memorial Kompleksinin əsasını qoyması

Böyük Qayıdış

İşğaldan azad edilən ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işləri “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd” və “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyaları əsasında aparılmaqdadır. İlk “Ağıllı kənd” layihəsi Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində həyata keçirildi. Böyük Qayıdış başladı. 2022-ci ilin iyulunda yenidən qurulmuş kəndə 60 ailə qayıtdı. Bu qayıdışı təkcə Ağalı sakinləri deyil, bütün respublika əhalisi bayram edirdi. Kənd əhalisinin 29 illik yurd həsrətinə son qoyulmuşdu.

Azərbaycan dövlətinin apardığı planlı quruculuq işləri sayəsində işğaldan azad edilən digər ərazilərə əhalinin qayıtması prosesi sürətləndi. 2023-cü ilin mayında bərpa edilmiş Laçına, həmin ilin avqustunda isə Füzuli rayonuna ilk ailələrin qayıdışı təmin olundu.

2024-cü il mayın 8-də respublika əhalisi daha bir əlamətdar hadisəyə şahidlik etdi: “Qarabağın üzük qaşı” adlandırılan Şuşa şəhəri doğma sakinlərini öz ağışuna aldı. İlk 20 ailə Şuşada yeni mənzillərlə təmin edildi. Böyük Qayıdışın mayın

8-i həyata keçirilməsi təsadüfi deyildi. 32 il əvvəl məhz həmin gün Şuşa sakinləri işğal nəticəsində öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Antiterror əməliyyatından sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin əsas diqqət mərkəzində olan yaşayış məntəqələrindən biri yaralı Xocalı şəhəri idi. Dövlət başçısı və birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə 2024-cü il fevralın 26-da Xocalı soyqırım qurbanlarının şərəfinə Memorial abidə kompleksinin təməli qoyuldu. Sürətlə aparılan tikinti işləri sayəsində Xocalının mərkəzi hissəsi yenidən quruldu və mayın 28-də ilk ailələr Xocalıya qayıtdı. Dövlət Müstəqilliyi Günündə həyata keçirilən qayıdış düşmən üzərində Böyük Zəfərin təntənəsinə çevrildi. Hazırda da işğaldan azad edilən ərazilərə əhalinin qayıdışı davam etməkdədir.

Sizcə, Böyük Qayıdışın rəmzi günlərə təsadüf etməsinin hansı səbəbləri var? Fikrinizi əsaslandırın.

“Təhsil haqqında” Qanun, Milli Ensiklopediya, Beynəlxalq Muğam Mərkəzi, “Xarıbülbul” festivalı, Alov qüllələri, Vaqif poeziya günləri

Təhsil

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan öz milli təhsil sistemini yaratmalı idi. Yeni dövrdə artıq Azərbaycan məktəbi sovet ideologiyasının təsirindən xilas olmuşdu. Respublikada milli təhsil sahəsində yeni proqramlar hazırlandı. 1993-cü ildən respublikanın ali məktəblərində ikipilləli (bachelor və magistr) təhsil sistemi tətbiq olunmuş və 1997-ci ildə magistratura təhsil pilləsinə ilk qəbul keçirilmişdi. 2001-ci ilin sentyabr ayında ali məktəblərdə əla qiymətlərlə oxuyan tələbələr üçün prezident təqaüdü təsis edildi.

Azərbaycanda müasir təhsilin inkişafı istiqamətlərini müəyyən edin.

Azərbaycan dövləti müasir dövrdə məktəb şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsinə, ixtisaslı kadrların hazırlanmasına xüsusi qayğı göstərir. Son on ildə dövlət büdcəsinin və 2004-cü ildə təsis olunmuş Heydər Əliyev Fondunun maliyyə mənbələri hesabına çoxlu yeni məktəb binası inşa edilmiş və ya əsaslı şəkildə təmir olunmuşdur.

Dövlət məktəbləri ilə yanaşı, özəl təhsil müəssisələri də açılmağa başladı. 2001-ci ildə respublikamızda ilk özəl ümumi təhsil məktəbi olan Müasir Təhsil Kompleksi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Azərbaycanda təhsil islahatlarının genişləndirilməsi və qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün 2009-cu ildə **“Təhsil haqqında” yeni Qanun** qəbul edildi. Həmin qanuna əsasən dövlət

“Təhsil haqqında” yeni Qanunda ümumi təhsil və peşə məktəbləri ilə bağlı hansı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur?

ümumi təhsil və peşə təhsili müəssisələrində təhsil alanlar dərsliklərlə və digər tədris vasitələri ilə dövlət hesabına təmin olunurlar.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” qəbul olunduqdan sonra ölkədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün genişmiqyaslı tədbirlər nəzərdə tutulur.

Dövlət gənclərimizin qabaqcıl xarici ölkələrin universitetlərində ali təhsil almasına həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş Dövlət Proqramına uyğun olaraq hər il yüzlərlə gənc təhsil almaq üçün dünyanın nüfuzlu ali məktəblərinə dövlət hesabına göndərilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə böyük quruculuq işləri davam etdirilir. Bu layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində aparılan işlərdən biri də təhsil infrastrukturudur. Azad olunan ərazilərə Böyük qayıdışla əlaqədar olaraq yeni məktəblərin əsası qoyulmağa başlandı.

2022-ci ilin sentyabrında Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilanın **Ağalı kəndində müasir texnologiyalarla təchiz olunmuş yeni məktəb** binası istifadəyə verildi.

Növbəti ilin avqustunda isə Füzulidə Azərbaycan və Özbəkistan prezidentlərinin iştirakı ilə müasir standartlara cavab verən Özbəkistan-Azərbaycan dostluğunun rəmzi olan **Mirzə Uluqbəy adına tam orta məktəbin** açılışı oldu.

Elm

Azərbaycanın iqtisadi potensialının yüksəlməsi elmin inkişafına da vəsait ayırmağa imkan yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamlarına əsasən çoxlu sayda elmi və bədii əsərlər oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

T Azərbaycanın tarixi əraziləri – Qərbi Azərbaycan haqqında son illərdə nəşr olunmuş tarixi ədəbiyyatları araşdırın.

Son onillikdə müxtəlif sahələrdə – tarix, coğrafiya və xəritəçəkmə, iqtisadiyyat, filologiya və dilçilik sahələrində tədqiqatlar genişləndirilmişdir. Azərbaycanın müasir tarixi üzrə yazılan əsərlər xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Son iki yüzillik ərzində Azərbaycanın tarixi torpaqlarında ermənilərin və onların havadarlarının soydaşlarımızı qarşı deportasiya, soyqırımı, etnik təmizləmə, bu ərazilərdə Azərbaycan tarixi-mədəni irsinin və izinin məhv edilməsi siyasətinin ifşası məqsədilə Qarabağ, Şərqi Zəngəzur və Qərbi Azərbaycan ərazilərinin toponimlərini əhatə edən kitablar yazılmış və müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur.

İncəsənət

Azərbaycanda incəsənətin inkişaf etdirilməsi digər sahələrdə olduğu kimi həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmçinin Heydər Əliyev Fondunun da fəaliyyətində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı əsas yer tutur. Ölkədə və ondan kənarda klassik musiqi sənətinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində **Beynəlxalq Muğam Mərkəzi** yaradılmışdır.

T Elm və təhsil sahəsində Heydər Əliyev Fondunun göstərdiyi xidmətləri araşdırın.

2009-cu ildən başlayaraq Qəbələdə keçirilən **Beynəlxalq Musiqi Festivalı** çərçivəsində klassik musiqi konsertləri ilə yanaşı, caz və muğam gecələri də təşkil olunur.

Muğam sənətinin dünyaya tanıtılması sahəsində Heydər Əliyev Fondunun rəhbərliyinin xidmətləri əvəzsizdir. Azərbaycan muğamının UNESCO-nun “Qeyri-maddi mədəni irs inciləri” siyahısına daxil edilməsi bu sahəyə dünya incəsənət xadimlərinin marağını cəlb etmişdir.

2011-ci ildə Avroviziya mahnı müsabiqəsində Azərbaycan musiqiçilərinin qalib gəlməsi növbəti müsabiqənin Bakıda keçirilməsinə şərait yaratdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il 7 may tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərini ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan etdi. Bu sərəncamla **Vaqif poeziya günləri** və **“Xarıbülbül” festivalı** da bərpa olundu.

Şuşanın rəmzinə çevrilən Xarıbülbülün şərəfinə 2021-ci ilin mayında Şuşada Beynəlxalq Musiqi Festivalı keçirildi. Festivalda ölkəmizin məşhur incəsənət xadimləri çıxış etdi, Azərbaycan musiqisinin əzəmət və incəliyi dünyaya nümayiş etdirildi.

Şuşada “Xarıbülbül” festivalı

Ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci il **“Şuşa ili”** elan edildi. Bundan sonra respublikamızın müxtəlif yerlərində “Şuşa ili”nə həsr olunmuş tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Bu tədbirlər içərisində 2022-ci ilin aprelində Şuşa şəhərində keçirilmiş **Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Memarlıq

Azərbaycan hər zaman özünün tarixi və bir-birindən maraqlı, göz oxşayan tikililəri ilə tanınmışdır. Bakının ən görkəmli yerlərində gözəl memarlıq kompleksləri yaradılıb, şəhərin simasını müəyyən edən çoxlu müasir binalar tikilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən Bakı şəhərində 2010-cu ildə **Dövlət Bayrağı Meydanı** yaradılmışdır. Bu Kompleksdə istirahət və kütləvi idman-əyləncə tədbirlərinin keçirilməsi üçün sahələr mövcuddur.

Müasir dövrdə Azərbaycan memarlığının xüsusiyyətlərini nümayiş etdirəcək təqdimat hazırlayın.

“Alov qüllələri” kompleksi Bakı şəhərindəki ən hündür binadır. Üç çoxmərtəbəli binadan ibarət olan bu tikili hazırda paytaxtın əsas simvollarından birinə çevrilib.

2012-ci ildə inşa olunan və qeyri-adiliyinə görə dünya memarlığının nadir incilərindən sayılan **Heydər Əliyev Mərkəzinin** binası müasir Bakının rəmzlərindən biri hesab olunur. Kompleks müasirliyi özündə təcəssüm etdirən unikal arxitektura quruluşuna malikdir. Müasir dövrün memarlıq abidələrindən biri də Bakı şəhərində tikilmiş **Heydər məscidi**dir. Məscidin zəngin ornamentlərlə bəzədilən fasadı Şirvan-Abşeron memarlıq üslubuna xas olan üzlük daşlarla işlənib.

Heydər məscidi

Qafqazın ən böyük dini memarlıq abidələrindən biri olan Heydər məscidinin 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə istifadəyə verilməsi respublikamızda dövlət-din münasibətlərinin çox yüksək səviyyədə olmasının daha bir ifadəsidir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə düşmən tərəfindən dağıdılmış bütün memarlıq abidələri əsaslı şəkildə bərpa olunur.

Buraxılış məlumatı

AZƏRBAYCAN TARİXİ 9

Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Kərim Şükürov**
Pərviz Ağalarov
Niyaməddin Quliyev
Hafiz Cabbarov
Elnur Hüseynov
Ramil Tanrıverdi
İlqar Niftəliyev

Buraxılışa məsul	Rafiq Kazimov
Dizayner və səhifələyici	Ayaz Abdulzadə
Multimedia mütəxəssisləri:	Yusif Qabilov Kənan Yusifzadə
Redaktor və korrektor	Nigar Əliyeva
Texniki redaktor	Sevinc Yusifova
Baş redaktor	Samirə Bektəşi
Texniki direktor	Allahverdi Kərimov
Nəşriyyat direktoru	Sevil İsmayılova

Rəqəmsal mobil texnologiyaların (animasiyalar, multimedia və QR kodlar)
dərslik və metodik vəsaitlərdə istifadəsinin ideya müəllifi **Rafiq Kazimov**

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi: 2024-060

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və
yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq,
elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 17,8. Fiziki çap vərəqi 25. Formatı 57x82¹/₈.
Kəsindən sonra ölçüsü: 195x275. Səhifə sayı 200.
Şriftin adı və ölçüsü: məktəb qarnituru 10-12. Ofset kağızı. Ofset çapı.
Sifariş . Tiraj . Pulsuz. Bakı – 2024

Əlyazmanın yığma verildiyi və çapa imzalandığı tarix:

Çap məhsulunu nəşr edən:
“Şərq-Qərb” ASC
(Bakı, AZ1143, Hüseyn Cavid pr., 111)

Çap məhsulunu istehsal edən:

Əziz məktəbli!

**Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən
bir dərs ilində istifadə üçün verilir.**

**O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri
qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.**

**İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq,
onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli
saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli
yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.**

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

